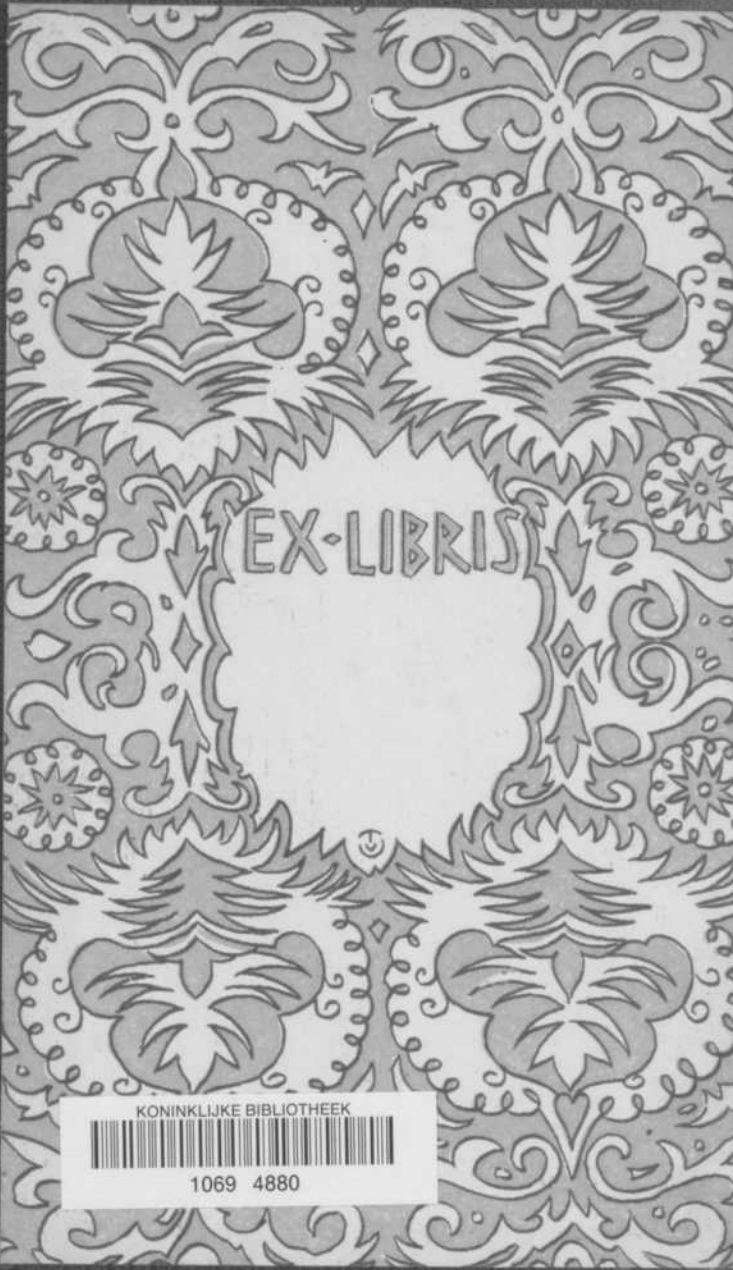

EX-LIBRIS

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

1069 4880

1010 F 15

23

2 1/2 ex.

HET OUDE JAVA EN ZIJN KUNST

VOLKSUNIVERSITEITS BIBLIOTHEEK

onder redactie van de Vereeniging „V. U. B.”

Prof. Dr. J. DE ZWAAN, Groningen, *Voorzitter*; Prof.
Dr. PH. KOHNSTAMM, Amsterdam, *Ondervoorzitter*;
Dr. N. ADRIANI; Prof. Dr. J. BOEKE; Prof. Dr.
H. BOLKESTEIN; Prof. Dr. F. J. J. BUYTENDIJK;
Prof. J. C. VAN EERDE; RADEN Dr. HOESEIN DJA-
JADININGRAT; H. J. G. JANSSEN VAN RAAY; Prof.
Mr. J. VAN KAN; Prof. Dr. J. W. PONT; Prof. Mr.
N. W. POSTHUMUS; Prof. Dr. A. H. M. J. VAN ROOY;
Prof. Dr. C. SNOUCK HURGRONJE; Prof. Ir. J. A.
G. VAN DER STEUR; Dr. H. H. ZEIJLSTRA Fzn.,
Deventer, *Secretaris*.

23

HAARLEM
DE ERVEN F. BOHN
1923

HET OUDE JAVA EN ZIJN KUNST

DOOR

Dr. N. J. KROM
HOOGLEERAAR TE LEIDEN

HAARLEM
DE ERVEN F. BOHN
1923

INHOUD.

		Blz.
Hoofdstuk	I. Het ontstaan der Hindoe-Javaansche beschaving. .	1
„	II. De oudste Hindoe-Javaansche kunst	41
„	III. De ontwikkeling der Hindoe-Javaansche cultuur . .	77
„	IV. Midden- en Oost-Javaansche kunst	123
„	V. Het einde der Hindoe-Javaansche beschaving en kunst	177
Register		213

LIJST DER PLATEN.

1. Tempels op het Diëng-plateau.
2. Çiwa-tempel van Lara-Djonggrang.
3. Ornament van Lara-Djonggrang.
4. Relief van Lara-Djonggrang.
5. Hoofdtempel van Panataran.
6. Ornament en reliefs van Panataran.
7. Minaret van Koedoes.
8. Terrasheiligdom van Soekoeh.

HOOFDSTUK I.

HET ONTSTAAN DER HINDOE-JAVAANSCH BESCHAVING.

Wanneer wij aan de cultuur en de kunst van het oude Java den naam geven van „Hindoe-Javaansch”, dan is dat een benaming, welker gebruik zijn voor en zijn tegen heeft. Zij heeft het voordeel, dat zij duidelijk doet uitkomen dat deze beschaving ontstaan is door de vermenging van twee elementen, en men bij den term „Hindoe” dadelijk aan een Voor-Indisch, bij „Javaansch”, aan een inheemsch bestanddeel denkt. Daar staat tegenover, dat beide stukken van den naam toch eigenlijk onjuist zijn: „Javaansch”, omdat eenzelfde beschaving zich ook buiten dit eiland heeft vertoond en men bovendien dit woord nu eenmaal bij voorkeur bezigt voor het moderne, onder Islamitischen invloed staande Java; „Hindoe”, omdat het spraakgebruik in Voor-Indië zelf onder de Hindoe’s niet de Boeddhisten rekent en bij de „Hindoe’s” van Indonesië de Boeddhisten juist zulk een voorname plaats innemen. Intusschen, de term „Hindoe-Javaansch” heeft zich reeds burgerrecht verworven, en daar alle voorstellen om hem door een anderen te vervangen nog groo-

ter nadeelen bleken te bevatten, zullen wij hem blijven bezigen, daarbij echter op den voorgrond stellend, dat men hem niet te beperkt moet opvatten en er niets anders in te zien heeft, dan dat van de beide samenstellende deelen dezer cultuur het eene uit Voor-Indië overgebracht, het andere inheemsch-Indonesisch is.

Onze eerste taak zal nu zijn, om na te gaan, wat wij over het ontstaan dezer combinatie te weten kunnen komen. Die taak brengt eigenaardige moeilijkheden met zich, omdat wij dienaangaande over geen rechtstreeksche gegevens beschikken. De zaak is namelijk deze, dat, zooals wij hieronder zullen zien, de samensmelting der beide elementen reeds aan het begin onzer jaartelling een goed eind op streek moet zijn geweest, ja wellicht haar beslag reeds had gekregen, terwijl wij eerst uit de vierde of vijfde eeuw eenige aanwijzingen hebben omtrent de toen heerschende toestanden, en niet vóór de zevende eeuw het tijdperk aanvangt, dat wij de Hindoe-Javaansche beschaving in haar verder verloop min of meer regelmatig kunnen volgen. Op dat tijdstip blijkt zij reeds een geheel eigen karakter te hebben gekregen, hetgeen trouwens, nadat zij een geschiedenis van zeven eeuwen doorloopen heeft, ook volstrekt geen wonder is, en hoewel in dat eigen karakter zich beide bestanddeelen nog wel eenigermate laten onderkennen, is het resultaat hunner versmelting toch te zeer een éénheid, dan dat wij ons een helder beeld zouden kunnen vormen van hun verhouding en van de wijze, waarop zij tot elkander gekomen zijn.

Gelukkig kunnen wij in deze leemte eenigszins voorzien, door ons te wenden tot hetgeen

wij van de beide elementen ieder op zichzelf afweten, ofschoon ook daar onze kennis bedenkelijke lacunes vertoont. Men hoort nog al eens de opvatting verkondigen, dat dank zij de uitgebreide litteratuur van het Sanskrit en Pali de beschaving van Voor-Indië tegenwoordig goed bekend is. Geheel onjuist is die opvatting zeker niet, maar men moet er twee restricties bij maken, die speciaal voor de kwestie, welke ons op het oogenblik bezighoudt, van groot belang zijn. De eerste is, dat die bekendheid nog slechts gering is voor wat betreft de eeuwen, die om het begin onzer jaartelling heenliggen, en wij met vrij groote zekerheid weten, dat zich juist in die eeuwen gewichtige wijzigingen moeten hebben voltrokken. In de tweede plaats voert die litteratuur ons naar het Noorden en Midden van Voor-Indië, maar heeft zij slechts zeer weinig betrekking op het Zuidelijk deel van het schiereiland, dat veel later dan de rest gehindoeïseerd is en waar de oude Drawidische bevolking haar cultureele zelfstandigheid heeft weten te bewaren, zoodat de toestanden er in allerlei opzichten van die in de meer Noorderlijke streken afwijken.

Er blijft dus van de ons ten dienste staande gegevens omtrent de Voor-Indische beschaving slechts weinig over, waarvan wij zekerheid hebben, dat het ook van toepassing moet zijn geweest op Zuidelijk Voor-Indië in den tijd van het begin onzer jaartelling, en juist dáár en dán moeten wij zoeken naar de Hindoeïstische invloeden, welke zich hebben uitgestrekt naar Java. Wij kunnen er natuurlijk niet over denken in dit boekje een overzicht te geven van de Voor-Indische cultuur, gelijk die in de

bedoelde tijden en streken zal hebben geheerscht; voor wat dienaangaande bekend is, kan verwezen worden naar bestaande samenvattingen, van welke wij in het bijzonder de laatst verschenen, *The Cambridge History of India*, noemen. Wij leggen hier slechts den nadruk op het feit, dat omtrent het Hindoeïsme van de lieden, die met Java in aanraking kwamen, hoofdzakelijk moet worden geredeneerd naar analogieën met andere plaatsen en andere tijden, en de rechtstreeksche bronnen uitermate karig vloeien.

Iets uitvoeriger zullen wij zijn over de Indonesiërs, welke de Hindoe's in den Archipel aantreffen, niet omdat wij er beter over ingelicht zijn, maar wel omdat hier nog minder van samenvattingen elders, gebruik kan worden gemaakt. De oorspronkelijke bevolking vormden zij niet. Kern heeft reeds in 1889 aangetoond op taalkundige gronden, dat hun stamland moet hebben gelegen aan de kust van Achter-Indië (Annam, Cambodja, Cochin-China); later onderzoek, daarbij aanknoopend, heeft hun voor geschiedenis nog hooger op trachten te voeren, en de onderstelling geopperd, dat zij, eenmaal in Boven-Azië wonend, door oneenigheden met de Chineezers omstreeks duizend jaar vóór het begin onzer jaartelling langs de groote rivieren, Irawaddy, Salween, Menam en Mekong, zijn afgezakt naar de kust, en $\pm$ 500 v. Chr. zijn uitgezwermd over den Archipel. Blijft dit laatste onderzoek voorloopig nog hypothese, Kern's resultaten mogen wel als vaststaand worden beschouwd, en zij zijn van te meer belang, omdat de taalkundige gegevens, waarvan hij gebruik heeft gemaakt, hem tevens in staat stelden tot

eenige conclusies omtrent den beschavingstoestand dezer lieden op het tijdstip, dat zij den Archipel bevolkten.

Die gegevens hebben vooral betrekking op planten- en dierenwereld en de gevolgde methode is deze, dat wanneer voor een bepaalde zaak alle Maleisch-Polynesische talen een verwant woord gebruiken, hetwelk zich naar de klankwetten der betreffende taal gedraagt, mag worden geconcludeerd, dat de Indonesiërs die zaak reeds gekend hebben, toen zij in het stamland bijeenwoonden. Deze gevolgtrekking is gewettigd, omdat in zeer veel gevallen de geografische ligging later verkeer (na de vestiging) tusschen de verschillende eilanden uitsloot, en bovendien een latere overneming van het woord uit de eene taal in de andere zich door afwijking van het klankstelsel zou verraden. Langs dezen weg kon worden vastgesteld, dat de Indonesiërs in hun vaderland suikerriet, klapper, pisang en bamboe kenden, benevens de rijst; dat het woord voor rijst eigenlijk „vrucht” beteekent en de rijst dus de vrucht bij uitnemendheid was, maakt het aannemelijk, dat zij niet alleen bekend was, maar ook als belangrijk voedingsmiddel werd geteeld. Zelfde namen voor zeedieren wijzen op hun woonplaats bij de zee, de woorden voor boot, zeil, roeiriem doen zeevaarders in hen zien, wat bevestigd wordt door astronomische benamingen. Den karbouw zullen zij in het stamland hebben gekend, en niet onwaarschijnlijk ook het tamme rund. Ten slotte moeten zij op de hoogte zijn geweest van de bewerking van het ijzer. Wij kunnen ons dus de Indonesische bevolking, die zich over den Archipel verspreidde, voorstellen als in het be-

zit van zeevaartkunde, rijstbouw en ijzerbewerking, waarschijnlijk ook als gebruikers van het tamme rund.

Met de menschen, die reeds vóór de komst dezer Indonesiërs op de eilanden woonden, behoeven wij ons niet bezig te houden, daar zij tot het ontstaan der Hindoe-Javaansche beschaving niets, of hoogstens zeer indirect, hebben bijgedragen. In de landen, waar later de Hindoe's zouden komen, zijn zij in hoofdzaak opgegaan in de Indonesische bevolking en spelen zij geen afzonderlijke rol meer; en in de enkele gevallen, waarin zij misschien ook thans nog weer te vinden zijn in verschillende stammen van het binnenland, staan zij op een zóó laag beschavingspeil, dat zij zeker geen factor van beteekenis voor een hogere cultuur kunnen zijn geweest. Wat deze laatste aangaat, hebben wij uitsluitend rekening te houden met de Hindoe's en de Indonesiërs.

Het ligt voor de hand dat die laatsten gedurende de eeuwen, dat zij in den Archipel gevestigd waren vóór de komst der Hindoe's, en op hun verschillende eilanden weinig of niet meer met de stamgenooten elders in verkeer stonden, niet overal dezelfde beschavingsgeschiedenis hebben doorgemaakt; men kan zich voorstellen dat b.v. op de eene plaats geen metaal meer werd aangetroffen en de smeedkunst verloren ging, en op de andere plaats de omstandigheden juist bijzonder gunstig waren voor een verdere ontwikkeling. Het verschil in beschaving bij onderscheiden Indonesische stammen geeft misschien de verklaring voor het feit, dat het Hindoeïsme hier wel, ginds niet, een gunstigen bodem vond, en eenzelfde instroo-

ming van vreemde cultuur op Java zulke groote gevolgen had en elders na eenige geslachten geheel te loor is gegaan.

In het bijzonder wat Java aangaat, is het dus van belang om nog iets nauwkeuriger na te gaan, in welke omstandigheden er de Indonesische bevolking verkeerde. Aan dit vraagstuk wijdde Brandes een onderzoek in hetzelfde jaar als de bovenbesproken studie van Kern (1889) en kwam tot de conclusie, dat de Javanen naar alle waarschijnlijkheid kenden: 1e de wajang, 2e de gamelan, 3e een eigen metriek, 4e het batikken, 5e de bewerking der metalen, 6e een muntstelsel, 7e betrekkelijk veel scheepvaartkunde, 8e astronomie, 9e den *natten* rijstbouw en 10e een zeer geordenden staat van bestuur.

Deze tien punten hebben niet alle tegenover de latere kritiek stand kunnen houden. Van het batikken staat thans wel onomstootelijk vast, dat het uit Voor-Indië is ingevoerd. Wat het muntstelsel aangaat, is er geen enkel bewijs, dat de voor oorspronkelijk-Javaansch gehouden muntsoort (in een vorm als van een gestempeld pijpje lak) vóór de komst der Hindoe's in gebruik is geweest. Tegen het aanvaarden van de eigen oud-Javaansche metriek verzet zich het feit, dat die oude maten eerst in jongere gedichten optreden, en gedurende den geheelen Hindoe-tijd in onbruik zouden zijn gebleven, zelfs voor speciaal-Javaansche onderwerpen. Deze drie punten zullen dus wel dienen te worden geschrapt.

In zake metaalbewerking, scheepvaartkunde en astronomie zagen wij reeds, dat deze kundigheden te beschouwen zijn als behoorend tot het oude erfdeel der Indonesiërs in het al-

gemeen. Voor de wajang vindt Brandes het bewijs van haar oorspronkelijk, vóór-Hindoesch, karakter in de Javaansche technische termen, een bewijs, dat dunkt ons alleen van kracht zou zijn, als die termen reeds in de alleroudste Hindoe-Javaansche bronnen voorkwamen; nu zij alle eerst laat worden aangetroffen en de wajang zelf voor het eerst omstreeks 1000 n. C. vermeld wordt, blijft de mogelijkheid open van een overneming gedurende de eerste helft van den Hindoe-Javaanschen tijd, met latere (ook in andere gevallen opgemerkte) javaniseering der termen, of van een ontstaan op Java zelf tijdens die periode. Gegeven de combinatie van een zuiver-Hindoeïstische stof bij de voornaamste wajang-soort met duidelijk-Indonesische elementen in de wedergave lijkt dat laatste het waarschijnlijkste voor de wajang, *zoöals wij die kennen*. De Indonesische factoren, die ongetwijfeld medegewerkt hebben, kunnen zeer goed terug gaan op een oorspronkelijk-Indonesische oer-wajang; het Javaansche tooneel is zelfs wellicht ontstaan uit een totemistischen ritus. Wij weten dan echter volstrekt niet, hoe of wat die oer-wajang geweest is, en kennen slechts het product harer ontwikkeling onder Hindoe-invloed. Onze wajang is Hindoe-Javaansch, niet meer en niet minder. Hetzelfde geldt voor de gamelan, die zoo nauw met de wajang verbonden is. Misschien treffen wij hem in zijn oudsten vorm op een bekend Baraboedoer-relief aan, en dan zouden wij ons dus zijn verdere ontwikkeling hebben voor te stellen in den Hindoe-Javaanschen tijd. Doch ook als de verklaring van dat relief niet juist mocht blijken, is wat men thans gamelan noemt van een samengestelden

en zeker als geheel niet zuiver-Indonesischen aard. Zonder te ontkennen, dat oer-Indonesische muziekinstrumenten daartoe meegewerkt kunnen hebben, willen wij toch het zeer onzekere van dat alles op den voorgrond stellen; zoowel het schimmientooneel als de muziek van het vóór-Hindoeïstische Java berusten op hypothesen, die ons over hetgeen wij ons daarbij voor te stellen hebben geen uitsluitsel geven.

De meest belangrijke uitkomsten van Brandes' onderzoek zijn, dunkt ons, gelegen in de beide laatste punten. De speciaal-Indonesische termen van het met den natten sawahbouw onverbrekkelijk samenhangende irrigatie-systeem komen juist wel voor (in tegenstelling tot de wajang) in betrekkelijk oude oorkonden; een voldoende bewijs, dat zij oorspronkelijk en niet van de Hindoe's overgenomen zijn. Het bestaan van het ingewikkeld bevoelings-systeem van den natten rijstbouw bij de oude Indonesische bevolking, wijst op een zoodanigen maatschappelijken toestand, dat er een geordende staat moet zijn geweest. Dat wordt volkomen bevestigd door wat de inscripties over de staatsinrichting leeren, daar reeds zeer oude oorkonden Javaansche rangen en titels, Javaansche handelingen vermelden, en men zelfs in het geval van een Sanskrit-oorkonde het onmogelijk achtte voor de aanduiding van bepaalde functionarissen een Sanskrit aequivalent te geven en dus de Indonesische benaming zonder meer liet staan.

Hoe men nu ook verder de verschillende afzonderlijke gevallen wil beoordeelen, het zal duidelijk zijn, en daar komt het toch eigenlijk op aan, dat men zich de komst der Hindoe's niet heeft voor te stellen als de invoering eener hoo-

gere beschaving bij halve of heele wilden. Integendeel, de Indonesiërs van Java (en hoogstwaarschijnlijk ook wel die van de andere streken, waar het Hindoeïsme blijvend ingang vond) stonden op een niet zoo heel geringen trap van ontwikkeling, en juist de omstandigheid, dat zij ook hunnerzijds iets hadden te stellen tegenover de cultuur van buiten, maakte, dat er sprake kon zijn van een samensmelting van twee elementen en van het ontstaan van iets geheel nieuws uit de verbinding daarvan.

Waar kwamen nu die Hindoe's vandaan en in welken tijd hebben zij zich op Java gevestigd? De oudste gegevens, om die dubbele vraag te beantwoorden, zijn te vinden in het Westen van het eiland, in den vorm van eenige inscripties in de tegenwoordige residentie Batavia. Zij zijn in het Sanskrit opgesteld en dragen een volkomen Hindoeïstisch karakter, zonder dat er ook maar het minste in Indonesische richting wijst; wat dat betreft, zouden deze oorkonden evengoed overal elders door Hindoezevaarders kunnen zijn neergezet. Daar zij echter voor een deel diep in het binnenland (boven Buitenzorg) staan en op één ervan sprake is van den aanleg van een waterwerk, is het duidelijk dat wij te doen hebben niet met een kortstondig bezoek van overzeesche vreemdelingen, maar met een blijvende vestiging, waarbij dan alleen in het midden gelaten moet worden, of de Hindoe's, die deze inscripties opstelden, daar inderdaad zaten als zuivere Hindoe's zonder nadere aanraking met de inheemsche bevolking, dan wel of die aanraking, en mogelijk vermenging, wel degelijk had plaats gevonden en slechts de vervaardigers der oor-

konden, traditioneele modellen uit het Hindoe-vaderland volgend, geen aanleiding hadden om te laten bemerken, dat hun maatschappij geen zuivere Hindoe-maatschappij was. Een jaartal draagt geen van deze steenen, maar de gebezigde schriftsoort verraaft zoowel hun ouderdom als de afkomst der lieden, die de letters ingriffen. Deze schriftsoort toch, die men met den naam van Pallawa-schrift aanduidt (naar het Zuid-Indische volk van dien naam) is inheemsch aan de Oost-kust van Zuidelijk Voor-Indië, en vergelijking met andere documenten in datzelfde alphabeth bewijst, dat de speciale op Java voorkomende vormen in de vierde en vijfde eeuw onzer jaartelling gebruikelijk moeten zijn geweest.

In dien tijd, dat staat dus volkomen vast, waren er Hindoe's op Java gevestigd, die een Zuid-Indische schriftsoort bezigden. Als proef op de som, wat de dateering betreft, bezitten wij dan een bericht van den Chineeschen pelgrim Fa Hian, die in 414 door een storm uit den koers geraakt en op Java terecht gekomen, daar veel ketters en Brahmanisten, doch weinig Boeddhisten aantrof. Ook hij kwam er dus klaarblijkelijk in een Hindoeïstische omgeving, en de wijze, waarop hij spreekt, doet niet aan een groep Hindoe's in den vreemde, maar wel aan een gehindoeiseerd land denken. Is dit juist, en had die hindoeïseering toen dus reeds plaats gehad, dan moet het begin van dat proces zeker een geruimen tijd, zeg een paar eeuwen, eerder gesteld worden.

Misschien is het zelfs mogelijk het oudste bericht omtrent een gehindoeiseerd Java nog hooger op te voeren. Wij doelen hiermede niet

op de bekende passage van den Alexandrijnschen geograaf Ptolemaeus, die, in de eerste helft onzer tweede eeuw schrijvend, een eiland Jabadioe vermeldt, een Voor-Indische aanduiding van het „eiland Java”. Dit bewijst hoogstens (het is ook mogelijk dat Sumatra bedoeld is), dat de Hindoe's in dien tijd het eiland kenden en het een naam gegeven hadden, maar alderminst, dat zij er gevestigd waren of ook maar geregeld kwamen. Er is echter een mededeeling in een Chineesch werk, dat in het jaar 132 in China een gezantschap verscheen van overzee uit een land, welks naam met dien van „Java” overeenkomt. Wanneer wij werkelijk met ons Java te maken hebben, zou dit het eerste zijn van de in later tijden herhaaldelijk vermelde gezantschappen der Hindoe-Javaansche vorsten, en dus het begin der kolonisatie wat moeten worden opgeschoven en uiterlijk aan het begin onzer jaartelling worden verondersteld.

Hoe het ook zij, ons eerste vaste punt blijft de vierde eeuw, en de verwijzing naar Zuidelijk Voor-Indië. Jammer genoeg staan die West-Javaansche inscripties op zichzelf, zijn er uit denzelfden tijd geen overblijfselen van anderen aard, en volgen er een paar eeuwen, waaruit geen enkel gegeven tot ons is gekomen. Pas in de zevende eeuw wordt het beter, en dan kunnen wij ook meteen een blik slaan op de gemengde Hindoe-Javaansche cultuur, welke dan tot stand is gekomen. Het valt natuurlijk in hooge mate te betreuren, dat wij op deze wijze van het ontstaan dier cultuur zoo bitter weinig te zien krijgen, doch wij kunnen daar als troost tegenover stellen, dat wij die nieuwe beschaving, zoodra wij haar vóór ons krijgen, dan ook zien in

haar eigenaardig, sterksprekend, eigen karakter, niet Hindoesch en niet Indonesisch, maar Hindoe-Javaansch.

Die nieuwe beschaving treffen wij vanaf de zevende eeuw aan op Midden- en kort daarna op Oost-Java, maar niet meer op het Westelijk gelegen terrein der oudste inscripties, en deze verplaatsing, gevoegd bij het zwijgen onzer gegevens gedurende een paar eeuwen, heeft de vraag doen stellen, of wij hier misschien met iets geheel nieuws te doen hebben, m. a. w. de vestiging in het Westen te gronde is gegaan, en eenige eeuwen later zich een andere stroom Hindoe's over Midden- en Oost-Java heeft uitgestort. Met zekerheid is die vraag niet te beantwoorden. Het zooveel krachtiger leven, dat ons sinds de zevende eeuw tegemoet treedt, wijst ontegenzeggelijk op een nieuwe instrooming. De oudste gedateerde inscriptie van Midden-Java is weder gebeiteld in Pallawa-schrift, van een jonger soort, en het kostbaar bezit van één Midden-Javaansch (ongedateerd) rots-inschrift, welks schriftkarakter tusschen het Pallawa van West-Java en het zoo juist bedoelde van Midden-Java instaat, zou kunnen wijzen op continuïteit tusschen die beiden, waar bij nog gevoegd kan worden het argument van het algeheel zwijgen der Chineesche berichtgevers over het vestigen van een nieuw Hindoe-rijk op Midden-Java in den tijd, dat er tusschen China en Java een min of meer geregeld verkeer was. Misschien is de meest aannemelijke verklaring, dat het middelpunt der Hindoeïstische beschaving zich tusschen de vijfde en de zevende eeuw van West- naar Midden-Java heeft verplaatst, en tevens een nieuwe instroo-

ming van buiten de ontwikkeling van een levenskrachtige Hindoe-Javaansche cultuur heeft mogelijk gemaakt of althans sterk bevorderd.

In ieder geval, hetzij wij de lieden, die de bovenbedoelde oudste gedateerde oorkonde van Java, die van Tjanggal in Këdoe uit 732, hebben opgesteld, beschouwen als de nakomelingen van de vervaardigers der West-Javaansche oorkonden, hetzij wij in hen de afstammelingen van een nieuwen immigrantenstroom zien, hun Pallawa-schrift wijst wederom naar Zuidelijk Voor-Indië, en zij bevestigen dat zelf, door met zooveel woorden als hun stamland te noemen: Koeñdjarakoeñdja. Het land Koeñdjara nu is bekend; het lag in het Zuiden van Voor-Indië tusschen de rivieren Kach en Tamraparni en geldt als de woonplaats van den Ziener Agastya, den heilige, die volgens de overlevering de Hindoe-beschaving ingang heeft doen vinden in het Drawidische land. Waar nu ook op Java de duidelijke bewijzen van Agastya-vereering zijn aangetroffen, zijn de verschillende gegevens met elkander in overeenstemming en behoeft niet betwijfeld te worden, dat de Javaansche inscriptie inderdaad het Koeñdjara van Zuid-Indië bedoelt.

Tot dusver lijkt de kwestie van de afkomst der zich op Java vestigende Hindoe's vrij eenvoudig. Er zijn nu echter een tweetal factoren, die oogenschijnlijk in een geheel andere richting wijzen.

Vooreerst zien wij, dat het Pallawa-schrift in onbruik raakt en dat het wordt vervangen door een schriftsoort, die men op Java Kawi-schrift noemt, eenigszins misleidend, omdat „Kawi” de beperkte beteekenis van „Oud-Javaansch”

(als taal) heeft, en de schriftsoort in zeer nauw verwante vormen ook buiten Java, en zelfs buiten den Archipel, in Achter-Indië voorkomt. Waar naast die verwantschap in schrift ook een nauwe overeenkomst in allerlei maatschappelijke verschijnselen tusschen Java en Achter-Indië kon worden geconstateerd, was het al dadelijk noodzakelijk een bijzonderen band tusschen beide streken te veronderstellen, en keek men nu verder naar Voor-Indië, dan vond men de schriftsoort, die het meest met Kawi overeenstemt, in het Noord-Westen van het schiereiland, en wel bepaaldelijk in Girnar. Iets later vertoont zich op Java een derde schriftsoort, welker gebruik tot enkele Boeddhistische oorkonden beperkt is gebleven, het Nâgarî-schrift, welks vaderland in ongeveer diezelfde streken van Voor-Indië ligt. Vandaar de theorie, dat de tweede instrooming, welke het aanzijn heeft geschonken aan hetgeen wij van de Hindoe-Javaansche beschaving leeren kennen, is uitgegaan van bedoeld stuk van Noord-Westelijk Voor-Indië, en dat de immigranten zoowel het Kawi-schrift als het Nâgarî hebben medegebracht, van welke het laatste zich niet heeft gehandhaafd, doch het eerste de algemeen gebezigde schriftsoort is geworden.

Deze veronderstelling (zij is het eerst geformuleerd door Brandes) heeft veel aanlokkelijks, maar wij kunnen haar bij nader onderzoek toch niet onderschrijven. De speciale overeenkomst van het Kawi-alphabeth met dat van Girnar is al dadelijk veel van zijn kracht gaan verliezen, toen het bekend worden van uitgebreider materiaal voor de Noord-Indische epigrafie deed zien, dat meerdere schriftsoorten ook in andere

streken een zekere verwantschap met het Kawi vertoonden, maar dat in alle, ook in dat van Girnar, toch dusdanige verschillen met het Kawi bestonden, dat het aanvaarden van rechtstreeksche overbrenging uiterst moeielijk werd. Daarmede was de kwestie echter slechts verplaatst, want de vraag bleef, waar het Kawi dan wél vandaan kwam, als het niet uit Girnar of daaromtrent was. Die vraag is nog nergens afdoend beantwoord, doch onzes inziens zoekt men veraf naar een oplossing, die dichtbij te vinden is, en is minstens even aannemelijk als de veronderstelling eener overname van elders, het denkbeeld, dat het Kawi zich geleidelijk en natuurlijk uit het Pallawa heeft ontwikkeld. Men moet niet al te veel aan die namen blijven hangen, vooral niet als men ziet, dat de veranderingen die verscheiden letters hebben doorgemaakt binnen wat wij Pallawa-karakter noemen gedurende de eeuwen, dat wij dit schrift waarnemen, veel grooter zijn, dan het onderscheid tusschen die letters in Pallawa eener-, Kawi andererzijds. Voor het overeenkomstige verschijnsel in Achter-Indië kan kolonisatie vanuit een zelfde deel van Voor-Indië de gereede verklaring zijn.

In zake het Nāgarī heeft men zich niet genoeg rekenschap gegeven van het feit, dat als zeker schrift ergens wordt ingevoerd, dit volstrekt niet behoeft te geschieden vanuit het oorspronkelijk vaderland van dat schrift: het Arabisch karakter is toch ook niet rechtstreeks uit Arabië in den Archipel gekomen, evenmin als wij ons Latijnsch schrift zonder meer uit Rome kregen. Ook dit Nāgarī kan evengoed uit ieder ander stuk van Voor-Indië, waar het in gebruik

is geweest, naar Java zijn gekomen. Wij zien het bijvoorbeeld aangebracht in de rotstempels der Westelijke Ghats, waar wij eveneens een vorm van Boeddhisme vinden, dat sterk herinnert aan dat, hetwelk de Nāgarī-gebruikers op Java beleden. Daaruit volgt nu natuurlijk niet, dat dit Boeddhisme en dit schrift uit de rotstempels naar Java zijn geëxporteerd. Maar zakt men de rivieren af, waaraan die rotstempels liggen, dan komt men in de vlakten aan de Oostkust van Voor-Indië, waar ook het Boeddhisme eenmaal een groote rol heeft gespeeld, hoewel het er nu geheel verdwenen is. Ligging en materiaal hebben nu juist die rotstempels gespaard, doch niets is aannemelijker, dan dat het Boeddhisme der aangrenzende vlakten er mede in overeenstemming is geweest, en die vlakten zijn juist weer de landen, waar het Pallawa-schrift algemeen gebruikelijk was. Met andere woorden er is geen enkele dwingende reden om, naast het Zuidelijk deel der Voor-Indische Oostkust, vanwaar wij *zeker weten*, dat kolonisten naar Java trokken, ook nog een instrooming van elders aan te nemen.

Een argument van kunsthistorischen aard komt deze conclusie versterken. Wij zeiden reeds, dat de Hindoe-Javaansche cultuur, als wij met haar kennis maken, een eigen karakter draagt, en dat geldt wel in de eerste plaats van de kunst, die als iets heel apart voor ons staat. Het is dan ook onmogelijk, om in een bepaald soort Hindoe-kunst ergens in Voor-Indië de prototype der Hindoe-Javaansche kunst aan te wijzen; daarvoor zijn de afwijkingen te groot. Maar met dat al is er nog het meest aanleiding om verwantschap te veronderstellen, treden de

verschillen minder dan elders op den voorgrond, juist in de Hindoe-kunst, die gebloeid heeft in het Zuiden. Het is ook de Zuidelijke Dekhan, waarmede in later eeuwen het gehindoeïseerde Sumatra en Java bepaaldelijk in relatie zijn gebleven.

Gaan dus al deze aanwijzingen wel in één bepaalde richting, het belangrijke vraagstuk van de afkomst van het Hindoe-element in de Hindoe-Javaansche beschaving is daarmede toch nog allerm minst tot oplossing gebracht; dit dient nog wel even met zooveel woorden gezegd te worden, waar wij uit den aard der zaak geen gelegenheid hebben om alle gegevens, die naar andere streken zouden kunnen wijzen, en die in onze oogen minder waarde hebben dan wellicht in de oogen van anderen het geval is, stuk voor stuk te bespreken. Men moet verder bij de beoordeeling van dit vraagstuk niet vergeten, dat Zuid-Indië zelf ook van uit het Noorden is gehindoeïseerd, en dat het aantreffen van een in Noord- of Midden-Indië thuishoorende bijzonderheid op Java volstrekt niet uitsluit, dat die bijzonderheid haar weg heeft genomen via het Zuiden van het schiereiland. Totdat nieuwe gegevens ons van het tegendeel zouden overtuigen, meenen wij intusschen bepaaldelijk rekening te moeten houden met kolonisatie vanuit de eenige streek, waaromtrent er *zekerheid* bestaat, de Oostkust van Zuidelijk Voor-Indië.

Wij dienen nu verder allereerst een misverstand uit den weg te ruimen omtrent den aard van wat wij hierboven de kolonisatie noemden. Veelal toch wordt het voorgesteld, alsof wij te doen hebben met een gewelddadige onderwer-

ping van het Indonesische land door de Hindoe's, die dan ook verder de rechten der veroveraars konden doen gelden en hun instellingen voorzoover noodig aan de geknechte oorspronkelijke bevolking konden opleggen; de vatbaarheid der onderdanen om zich die hun opgelegde beschaving eigen te maken zou dan de Hindoe-Javaansche cultuur hebben doen ontstaan. Indien niet alle teekenen bedriegen, is deze voorstelling niet de ware, en geschiedde de hindoeïseering van den Archipel uitsluitend of hoofdzakelijk langs den weg der *pénétration pacifique*. Naar alle waarschijnlijkheid is het juist zoo gegaan als later met den Islam, en hebben kooplieden het allereerst de bewoners der afgelegen landen met zeden en gewoonten van Voor-Indië in kennis gesteld; handelsbelangen hebben eenigen hunker, allengs meerderen, tot blijvende vestiging in het nieuwe land gebracht, en, voorzoover zij geen eigen vrouwen hadden meegenomen (wat in dergelijke gevallen toch altijd uitzondering is), was voor hen een huwelijk met de dochteren des lands aangewezen. Zoo werden de eerste banden gelegd. De afstammelingen uit zulke huwelijken waren vanzelf reeds door geboorte „Hindoe-Javaansch”, en het Hindoe-element werd geregeld door nieuwe immigranten versterkt; ook ligt het in zulke omstandigheden voor de hand, dat als er eenmaal een kolonie in den vreemde gevestigd is en men weet daarginds een goed tweede vaderland te zullen vinden, eveneens uitwijkingen op grooter schaal, b.v. van politieke vluchtelingen of andere lieden, die gedwongen worden hun land te verlaten, zullen plaats hebben. In zulke gevallen is de overkomst van heele families of nog groo-

ter conglomeraties denkbaar, en is het ook niet uitgesloten, dat de immigranten zich wel eens met wapengeweld op de uitgekozen nieuwe woonplaatsen hebben moeten handhaven. Een dergelijke machtspositie kan dan allicht weer aanleiding zijn geweest tot het uitoefenen van zachten drang op de inboorlingen om zich naar Hindoe-inzettingen te voegen, en als dat eenmaal geschied was, kunnen aangrenzende streken de nieuwe zeden en instellingen zoo doelmatig hebben gevonden, dat zij ze uit eigen beweging overnamen. Het is dus zeer wel mogelijk, dat hier en daar overmacht aan de Hindoe's een overheerschende positie heeft gewaarborgd, maar in het algemeen moet hun invloed toch wel verklaard worden als gegrond niet op hun wapenen, maar op de cultuur, die zij brachten, en die zich geleidelijk en op vriendschappelijke wijze verder verbreidde.

Dat alles gaat niet alleen op voor de kolonisatie op Java, maar evengoed elders; de komst der Hindoe's op dat eiland immers staat niet op zichzelf, maar vormt klaarblijkelijk een onderdeel van een veel grooter beweging. Het zou trouwens ook wel zeer ongerijmd zijn, als de Hindoe's zooveel andere, op hun weg liggende, streken hadden overgeslagen om zich alleen en uitsluitend naar het verre Java te begeven. Over Achter-Indië spraken wij reeds met een enkel woord; wij kunnen echter nog wel wat nauwkeuriger de verbreiding der Hindoe-kolonisatie in het Oosten trachten na te gaan.

Uit ongeveer denzelfden tijd, waarvan de West-Javaansche oorkonden dateeren, zijn er soortgelijke inscripties bekend aan de Westkust van het Maleische Schiereiland, aan de Oost-

zijde van Borneo (Koetei), en aan de kusten van het tegenwoordige Annam, dat toen den naam van Tjampâ droeg. Hoewel door eenige tijdsruimte gescheiden, blijken deze epigrafische gegevens zich nauw bij elkander aan te sluiten, daar zij alle zijn gegrift in het reeds besproken Pallawa-karakter, en daar de koningsnamen, welke er op vermeld worden, uitgaan op *warman*, een desgelijks uit Zuidelijk Voor-Indië bekend verschijnsel. Eveneens uit denzelfden tijd spreken Chineesche berichten van gehindoeïseerde staten op Sumatra, waar ons opnieuw de koningsnamen op *warman* tegemoet treden, en op Bali. De onmiskenbare samenhang tusschen dit alles voert ons tot de gevolgtrekking van een kolonisatie, die zich in de eerste eeuwen onzer jaartelling vanuit het Zuiden van Voor-Indië heeft voltrokken naar Zuid-Oost-Azië, en waarvan zoowel aan de kusten van het vasteland als op de eilanden de sporen zijn bewaard gebleven.

Gelijktijdig met het West-Javaansche rijk, dat blijkens de inscripties den naam droeg van Tâ-roemâ — de naam is blijven voortleven in dien van de tegenwoordige rivier Tji Taroem — kunnen wij ons dus op allerlei andere plaatsen soortgelijke nederzettingen denken, waar de Hindoe-invloed zich tot een „koninkrijk” heeft gecondenseerd. De Sanskrit-namen der vorsten bewijzen natuurlijk niets voor hun afkomst; zij kunnen door volbloed-Indonesiërs aangenomen zijn. Maar wel zouden zij in dat geval bewijzen, dat men er prijs op stelde zich als Hindoe voor te doen. Op zichzelf heeft het optreden der Hindoe's als vorsten niets bevreemdends, en nog minder dat hunner zonen uit

aanzienlijke Indonesische moeders; de vorst van Bali in elk geval, die zich tegenover de Chineezen er op beroemde, dat uit zijn geslacht de moeder van Boeddha was gesproten, moet een Hindoe of Hindoe-telg zijn geweest.

Het lot van deze rijken is niet overal hetzelfde geweest; zien wij er in Tjampâ een beschaving uit ontstaan als de Hindoe-Javaansche, op Borneo heeft de kolonisatie geen latere sporen nagelaten en schijnt het Hindoeïsme na eenige geslachten geen verdere levensvatbaarheid meer te hebben gehad, doch toen verkeer met en instrooming uit het moederland had opgehouden, te zijn opgegaan in de oude bevolking, die klaarblijkelijk niet in staat is geweest er iets van over te nemen. Toch is er aan dat rijk van Koetei een bijzonder belang verbonden, omdat wij er, in tegenstelling tot West-Java, nog iets anders van schijnen over te hebben dan de oorkonden alleen, en wel eenige kunstvoortbrengselen. Geheel zeker zijn wij dienaangaande wel niet, maar er is toch een groote mate van waarschijnlijkheid. Eenige dagreizen verder de rivier op (de Mahakam) zijn in een grot van den Goenoeng Kombeng een aantal Hindoeïstische godenbeelden ontdekt, daar naar het schijnt in tijden van tegenspoed door de vereerders opgeborgen; wellicht is ook de grot zelf een plaats van vereering geweest, maar zij heeft stellig oorspronkelijk niet alles bevat, wat men er thans bijeenvindt. Daarbij zijn ook nog overblijfselen van ijzerhouten balken, hetgeen wijst op gebouwen; hoe wel deze zelf verdwenen zijn, hebben wij zoo althans een aanwijzing van hun vroeger bestaan, en zelfs dat ontbreekt op West-Java. De beelden dragen een ouderwetsch en on-Javaansch

karakter, en dat is dan ook de reden, waarom wij ze met het rijk van Koetei in verband meenen te mogen brengen (de latere Hindoe-beschaving van Borneo, voorzoover die er geweest is, is van Java gekomen). Zoo ergens, dan hebben wij hier een mogelijkheid om ons althans eenigszins een denkbeeld te vormen van wat ook op Java de oudste kunst kan zijn geweest.

Voorgesteld zijn de gewone figuren van het Brahmanistisch pantheon, eenigszins stijf en hoekig en als hadden zij den beeldhouwer moeite gekost. Wat dat betreft is het uitgesloten, dat een Hindoesch beroeps-beeldhouwer ze zou hebben vervaardigd; eerder schijnen zij toe te schrijven aan menschen, wier eigenlijk vak het beeldhouwen niet was, of aan inheemsche krachten. Opmerkelijk is verder dat aan deze Brahmanistische beelden houdingen en attributen voorkomen, die men later op Java speciaal bij Boeddhistische voorstellingen aantreft. Mag hieruit een gevolgtrekking gemaakt worden, dan zou het deze zijn, dat het Boeddhistisch karakter dier onderscheidingen niet oorspronkelijk, maar later gemakshalve ingevoerd is, en dat dus deze oudste kunst reeds waarschuwt tegen het aanvaarden van de veronderstelling eener afzonderlijke Boeddhistische kunst, die ook op Java een eigen rol zou hebben vervuld.

Van de beide groote godsdiensten, door de Hindoe's meegebracht, Brahmanisme en Boeddhisme (waarop wij zoo straks nog terugkomen) is in de oorkonden van Borneo zoowel als van West-Java alleen de eerste vertegenwoordigd. Misschien is dat toevallig, waar de inscripties van het Maleische Schiereiland juist uitsluitend Boeddhistisch zijn, en het Boeddhisme ook in

de berichten over Sumatra en Bali vermeld wordt. Aanhangers van beide gezindten hebben klaarblijkelijk aan de kolonisatie deelgenomen, waarbij het niet meer dan natuurlijk is, dat geloofsgenooten bij elkander terecht kwamen en aan de eene nederzetting tegenover de andere een speciaal Brahmanistisch of speciaal Boeddhistisch karakter gaven, zonder dat daarom de aanhangers der andere gezindte ontbraken. Van Java weten wij toevallig door het bovenaangehaald bericht van Fa Hian, dat de Boeddhisten er in 414 zeer in de minderheid waren, maar kort daarna schijnt dat veranderd te zijn, dank zij de pogingen van den zendeling Goenawarman, die Java tot het terrein van zijn werkzaamheid maakte en klaarblijkelijk met veel succes. Het Boeddhisme, dat hij er ingang deed vinden, was dat van de zoogenaamde Zuidelijke Kerk, het Hīnayāna, dat den geloovige als einddoel van zijn streven het Nirwāna, de uitblussching der individualiteit en daarmee de verlossing uit den kringloop der wedergeboorten, voor oogen stelde. In den geheelen Archipel is gedurende de eerste eeuwen na de komst der Hindoe's deze vorm van Boeddhisme de heerschende geweest, terwijl in het Brahmanisme speciaal de dienst van Çiwa als de verpersoonlijkte natuurkracht op den voorgrond ging treden.

Zagen wij reeds, dat in de op deze wijze ontstane Hindoe-Indonesische rijkjes de nieuwe cultuur in zeer verschillende mate de zittende bevolking heeft weten te pakken, ook in de streken, waar zij ten slotte een innige verbandenis met de beschaving, welke zij er vond, wist aan te gaan, heeft zij niet dadelijk vat gekregen op de geheele bevolking, en een deel daarvan

zelfs in het geheel niet, of slechts in zeer geringe mate, bereikt. Dit heeft ten gevolge gehad, dat ook op Java in het binnenland eenige streken Indonesisch en buiten aanraking met het Hindoeïsme gebleven zijn. Aan de in deze streken aangetroffen overblijfselen mogen wij ook wel even onze aandacht wijden, temeer omdat ze in het laatste deel van den Hindoe-Javaanschen tijd een verhoogde beteekenis zijn gaan krijgen. De overblijfselen in kwestie komen in zeer veel opzichten overeen met wat men in Europa praehistorische restes noemt en ook in Indië wordt die term wel gebruikt. Men kan daarmede vrede hebben, zoolang ieder, die hem bezigt, zich bewust blijft, dat er in Indië slechts een zekere beschavingstoestand mede aangeduid wordt, maar hij wordt misleidend, als men er een chronologisch begrip aan vastknoopt en zeker is men geheel van de wijs, wanneer men alle „praehistorische” overblijfselen van Java zou willen stellen vóór het begin der bekende geschiedenis. Integendeel, met het oprichten van deze uit groote steenblokken bestaande grafsteden, gelijkend op onze Hunnebedden (en ook op de eilanden, die buiten Hindoe-invloed gebleven zijn, overvloedig aangetroffen), met het gebruik van rotsholen en groote steenen kisten als graven, waarin men kralen, ringen, wapens, en aardewerk aan de dooden meegaf, met het vereeren zijner goden op in terrassen tegen de berghellingen afgeplatte heilige plaatsen, met het vervaardigen van ruwe steenen beelden, die de voorouders belichaamden, is men tot ver in den Hindoe-tijd doorgegaan. Jaartallen bij een van die grotten en op een paar van die beelden bewijzen dat onomstootelijk, maar het gebruik

van de Hindoe-jaartelling en het Kawi-schrift voor die cijfers bewijzen daarnevens, dat men toch niet geheel van allen Hindoe-Javaanschen invloed vrij is gebleven, en datzelfde kan men opmaken uit het feit, dat enkele dier Polynesi-sche beelden (zooals men ze noemt) eenigermate aan den vorm van Hindoeïstische goden doen denken. Doch in het algemeen zijn deze Indone-sische overblijfselen toch iets geheel apart. Men vindt ze vooral in het Westen en het Oos-ten van het eiland, en in het bijzonder in het binnen- en bergland.

Zooals wij reeds opmerkten, moeten wij ons, wat Java betreft, voor een tijdsverloop van een paar eeuwen ná de oudste sporen van een gehin-doeïseerd rijkje in het Westen en vóór wij ken-nis maken met de Hindoe-Javaansche bescha-ving van Midden-Java, vergenoegen met de veronderstelling, dat deze of andere vestigingen rustig hebben voortbestaan en dat zij tegen het eind dezer duistere eeuwen door een nieuwen immigrantenstroom tot verhoogde krachtsont-wikkeling zijn gebracht. Chineesche berichten vullen de lacune eenigermate aan, door ons wat mede te deelen van soortgelijke rijkjes elders, die zeker wel in hoofdzaak de Javaansche toe-standen weerspiegeld zullen hebben. Zoowel op Sumatra als op Bali — indien niet dit laatste eiland bedoeld is met de nog niet geheel zeker verklaarde benaming, slaat de mededeeling toch in ieder geval op een andere streek van den Archipel — herkenden de Chineezzen eenzelfde beschaving als die van Cambodja en van Siam, dat wie dus zeggen een gemengde, gehindoeï-seerde cultuur. Producten worden genoemd,

die op een niet onbelangrijke handelsbeweging duiden; gezantschappen brengen hulde aan den Chineeschen keizer (zoo althans stellen de Chineezen zelve het voor); de namen van vorsten en hoogwaardigheidsbekleeders dragen een Sanskrit-gewaad. Van Bali wordt de rijke vegetatie geroemd en nadrukkelijk verhaald, dat de rijst er tweemaal 's jaars geoogst wordt; wij maken er kennis met den koning, die een gebloemd zijden weefsel om het lichaam heeft geslagen en een hoofdbedekking draagt van goud met edelsteen, hij zit op een gouden troon of rijdt uit op zijn staatsie-olifant, omgeven door schelpblazers en trommelslagers. Wij mogen aan zulke berichten nu wel niet veel hebben om er een geschiedenis mede op te bouwen, een indruk van de wereld, waar ze ons heenvoeren, geven ze toch wel zeer zeker.

Het zou geen nut hebben ons het hoofd te breken met veronderstellingen, wat er op Java gebeurd kan zijn in de eeuwen, waaromtrent ons geen gegevens ten dienste staan. Zooveel is zeker, dat als het scherm weer voor ons opgaat, de omstandigheden in zoover gewijzigd zijn, dat er geen oogenblik de vraag zal rijzen (die bij de West-Javaansche inscripties nog gewettigd was) of wij hier misschien zuivere Hindoe's voor ons hebben, op Java gevestigd, gelijk zij het overal elders hadden kunnen zijn. Een Hindoe-maatschappij op Java is deze Hindoe-Javaansche maatschappij allerminst.

Zien wij nu, alvorens ons voorloopig tot Java te bepalen, eerst ook nog eens buiten dat eiland rond, dan is wel het merkwaardigste, wat er op Sumatra aan het gebeuren is, en wat voor de verdere geschiedenis van den Archipel van ver

strekkend belang zal zijn. Dank zij alweder de Chineesche bronnen weten wij van het bestaan van een drietal rijkjes op de Oostkust, in den aanvang der zevende eeuw: in de Lampongs, waar de oude naam Toelangbawang zich tot den huidigen dag heeft gehandhaafd, in Palembang, dat toentertijd Çrîwidjaya heette, en in Djambi, welks oude naam Malayoe was.

Eerstgenoemd staatje wordt later niet meer vermeld, maar de beide andere verkeerden in grooten bloei en het waren dan ook de twee voornamste havens van het eiland, en door den handel centra van internationaal verkeer. Een verkeer, dat niet uitsluitend uiterlijke welvaart met zich bracht, maar ook nog wat anders ten gevolge had, en wel een hooge vlucht van de wetenschap, bepaaldelijk de Boeddhistische wetenschap. Dit feit, herhaaldelijk geboekstaafd, geeft ons tevens een onverdacht getuigenis van de wijze, waarop het Hindoeïsme hier had weten door te werken in de bevolking; zóó dat zij op een gebied, hetwelk in oorsprong toch uitsluitend thuishoorde bij het geïmporteerde deel harer beschaving, geleerden wist op te leveren van internationale beteekenis, die uit den vreemde leerlingen tot zich trokken. De naam van Çâkyakîrti, auteur van een in den grooten canon opgenomen geschrift, en in de tweede helft der zevende eeuw de groote man op Sumatra, mag hier wel vermeld worden. Vooral ook uit China maakten de pelgrims, die naar de heilige plaatsen in Voor-Indië voeren, gaarne gebruik van de gelegenheid om een bezoek aan Sumatra te brengen en er korter of langer te vertoeven. Eén hunner vertelt zelfs, eenige maanden te Malayoe verbleven te hebben met het doel

om er Sanskrit te leeren. Klaarblijkelijk was dat daar dus beter dan elders mogelijk.

Het Boeddhisme van Çâkyakîrti is, overeenkomstig het bovenopgemerkte, nog steeds het Hînayâna, dat blijkens een bericht uit 672 in die dagen op een enkele uitzondering na in den Archipel overheerschte. Doch die enkele uitzondering was er, want datzelfde bericht vermeldt dat er, alleen te Malayoe, eenige weinige aanhangers waren van de andere groote richting in het Boeddhisme, het Mahâyâna, ook wel bekend als de Noordelijke Kerk. Het fundamentele onderscheid tusschen die beiden is, dat waar het Hînayâna, zooals wij zagen, den geloovige naar de uitblussching tracht te voeren, het Mahâyâna leeraart, dat er hooger plicht is, want dat ieder geloovige er naar streven moet om zich rijp te maken voor het Boeddha-schap, en de voor hem zelf zooveel aangenamer uitblussching dient te verwerpen, als hij niet eerst als Boeddha de Verlossingsleer aan zijn medeschepselen heeft kunnen brengen. Wij kunnen niet nagaan, wat juist in deze dagen de groote kracht van het Mahâyâna is geweest, of waarom het de geesten zoo machtig heeft aangegrepen, maar wel zien wij voor onze oogen den verbijsterenden opgang, dien de nieuwe leer — nieuw voor Sumatra wel te verstaan — heeft gemaakt. Was in 672 bijna alles nog Hînayânistisch, ongeveer een eeuw later is het Mahâyâna oppermachtig, zóó zelfs dat in een land als Java letterlijk alle sporen van het Hînayâna zijn weggevaagd.

Mogelijk heeft die ommekeer samengehangen en in ieder geval is zij gelijktijdig met een groote verandering op politiek gebied. Tot

dusver is nergens iets gebleken van pogingen der Hindoe-rijkjes om iets anders te doen dan rustig voort te leven. Thans gaat dat anders worden en het is Çrîwidjaya, vanwaar de nieuwe beweging uitgaat. Dit Palembangsche rijk, waarvan de bijzondere beteekenis korten tijd geleden door den Franschen geleerde Coedès in het licht is gesteld, zien wij langzamerhand gaan grijpen naar de politieke suprematie. Vooreerst richt het zich natuurlijk tegen zijn naburen op Sumatra, en in 672 is Malayoe reeds ten val gebracht en opgegaan in het rijk Çrîwidjaya. Spoedig volgt Boven-Djambi, en dan wendt men zich, zooals voor de hand ligt, naar de zee. Een beroemde oorkonde van 686, beroemd als oudste gedateerde document uit den Archipel en oudste specimen van de op Sumatra gesproken taal, is gevonden op het eiland Bangka; zij behelst een afsmeiking van onheil over degenen, die den vanwege Çrîwidjaya aangestelden hoofden niet onderdanig zijn, en van voorspoed over de gehoorzame onderdanen. Op dat oogenblik is Bangka dus klaarblijkelijk reeds onder de Palembangsche macht gekomen.

Wij zullen dit rijk nu zijn machtsfeer zien uitbreiden en wel bepaaldelijk over zee. Het is de zeehandel geweest, die het vermoedelijk heeft doen ontstaan en zeker heeft doen bloeien; op de zee lag zijn kracht en zijn recht van bestaan. Dat dankte het aan zijn ligging nabij de straat van Malaka, waar het groote verkeer tusschen het Westen en het Oosten moest passeeren: uit het Westen kwam de scheepvaart nit Voor-Indië en verder — spoedig zouden zich Arabische zeevaarders vertoonen —, uit het Oosten die van de Achter-Indische kust, van de

rest van den Archipel en vooral die van China. Op die langdurige reizen bood de buurt van de straat van Malaka een natuurlijk rustpunt, of plaats om over te schepen; maar in welk van de in aanmerking komende havens men ging ankeren, was voor de zeevaarders betrekkelijk onverschillig. Wilde één daarvan zich een monopolie verzekeren, dan diende het de concurreerende havens onschadelijk te maken, en in staat te zijn de zeeën te controleeren. Zoo-doende is Çrîwidjaya door de omstandigheden gedwongen zich eerst een ongestoorde positie op Sumatra te verschaffen en zich vervolgens te werpen op de zeeheerschappij. Op den duur moest dat weer leiden tot pogingen om ook het gezag in de landen aan de overzijde der zeeën aan zich te trekken. Çrîwidjaya is de eerste groote mogendheid, de eerste zeemogendheid, van den Archipel geworden.

Op het oogenblik, dat de Hindoe-Javaansche geschiedenis voor ons aanvangt, is het zoover nog niet, al zijn de teekenen der aspiraties van het overzeesche rijk ook duidelijk genoeg, en al zal ook Java binnenkort er zijn deel aan krijgen. Vóór wij den loop der gebeurtenissen en hun terugslag op de beschavingsgeschiedenis verder trachten te volgen, slaan wij eerst een blik op hetgeen de Hindoe-Javaansche cultuur in zijn oudsten vorm ons vertoont. Om een eenigszins overzichtelijk beeld te verkrijgen, bedienen wij ons ook van bronnen van iets later datum, welker bruikbaarheid voor de oudste periode ons aannemelijk voorkomt.

De Hindoe-Javaansche beschaving sinds het laatst der zevende eeuw is samengegroeid, wij zeiden het reeds, tot een eenheid, waarin de

beide samenstellende deelen zich op een harmonische wijze hebben opgelost. Niet als zou het onmogelijk zijn aan deze eigenaardigheid een Hindoeschen, aan gene een Indonesischen oorsprong toe te schrijven, maar wel zóó, dat die verschillende eigenaardigheden niet los naast elkaar staan, dat zij zijn samengeweven met andere eigenaardigheden van tegengestelde afkomst, en dat alles te zamen heeft medegewerkt om een hoogere eenheid te doen ontstaan.

Wanneer men nu even bedenkt, hoever in alle mogelijke opzichten de Hindoe en de Indonesiër van elkander afstaan, begrijpt men tevens, dat die hoogere eenheid onmogelijk tot stand zou kunnen zijn gekomen zonder concessies van weerskanten. Wij bedoelen daarmede natuurlijk niet, dat men daartoe opzettelijk en met voorbedachten rade is gekomen, dat de ééne partij zich zou hebben afgevraagd: wat moet ik opgeven en wat moet de ander opgeven, wat moeten wij beiden behouden, om in een bepaald opzicht overeenstemming te bereiken. In werkelijkheid is dat alles onwillekeurig gegaan, en zonder dat men zich van bepaalde bedoelingen bewust is geworden. Ook mogen wij grif aannemen, al bemerken wij het op dezen afstand niet meer, dat alles niet maar zoo gladweg verlopen is, doch dat met horten en stooten, met schommelingen naar links en naar rechts, eindelijk de evenwichtstoestand is bereikt van wat wij nu als een harmonische eenheid zien. Doch hoe het dan ook gegaan is, het geven en nemen is ook voor ons duidelijk genoeg: de Hindoe-Javaansche beschaving is een compromis.

Wat dat inhoudt, brengen wij ons het best

tot bewustzijn door enkele verschijnselen afzonderlijk in oogenschouw te nemen. Beginnen wij met de *taal*. Stellen wij ons voor de eerste kolonisten-handelaars, zich vestigend op Java; zij brachten hun eigen Indisch dialect mede en kenden als officiële taal het Sanskrit, zij vonden een bevolking met een geheel daarvan afwijkende Indonesische taal. Die Hindoe's zijn, om zich verstaanbaar te maken, Indonesisch gaan leeren, maar zijn ook in het verkeer met de inboorlingen voor allerlei zaken, die de laatsten niet kenden en die zij hun wilden bijbrengen, hun eigen woorden (en wel bepaaldelijk in den Sanskritvorm) blijven gebruiken. Naarmate het aantal Hindoe's en vooral ook afstammelingen van Hindoe's, toenam, en naarmate men dus op ruimer schaal en over meer uiteenloopende en diepergaande onderwerpen van gedachten ging wisselen, nam het aantal Voor-Indische woorden, maar ook het aantal Voor-Indische zinswendingen en taal-eigenaardigheden vanzelf toe; en de Indonesiërs, na eerst in hun eigen taal die vreemde woorden voor nog vreemde begrippen te hebben overgenomen, aanvaardden die zinswendingen en taal-eigenaardigheden mede. Zoo ontstond als gemeenschappelijke taal voor beide partijen het Kawi, welhaast moedertaal voor de ééne, uit beide groepen samengesmolten, bevolking; en daarnaast bleef voor officiële doeleinden het Sanskrit in zwang, dat door latere geslachten als vreemde, op de moedertaal gelijkende, taal moet zijn aangeleerd.... voorzoover zij dat deden, want de kleine man heeft natuurlijk nooit Sanskrit gekend, en de kennis daarvan moet tot priesters, geleerden en hof beperkt zijn ge-

bleven, en zal zelfs daar verre van algemeen zijn geweest. De volkstaal, de algemeene taal, is het Kawi gebleven, een Indonesische taal in zijn wezen, maar met een overweldigend grooten inslag van Voor-Indische woorden en een minder op den voorgrond tredende, maar toch ook nog zeer merkbare overname van Voor-Indische stijl- en zins-eigenaardigheden.

Ook op ander gebied kunnen wij nog een blik werpen, ook daar treffen wij weder zulk een combinatie aan, die noch Indonesisch noch Hindoesch is, maar beide in zich vereenigt. Daar is bijvoorbeeld het *staatsbestuur* en de maatschappelijke inrichting, voorzoover de schaarsche gegevens ons dienaangaande inlichten. De aanduiding van den persoon des konings aan het hoofd der oorkonden geeft van de combinatie reeds een beeld : behalve den Sanskrit-titel van mahârâdja voert hij tevens een Indonesischen ambtstitel, en op zijn Indonesischen eigennaam volgt een wijdingsnaam in pompeus Sanskrit. In 's vorsten omgeving vinden wij zijn goeroe's en wichelaars, bekende figuren van de Voor-Indische hoven, maar daarenvens ambtsdragers met Indonesische titulatuur. De vier kasten worden waar het pas geeft uitdrukkelijk vermeld, maar in de practijk bemerkt men van dit onderscheid zoo goed als niets. De op Indonesische wijze georganiseerde dorpelingen verrichten heerediensten, die Sanskrit namen dragen. Als er een vrijgebied wordt gesticht, draagt de vorst, geheel op Voor-Indische manier, het recht op de hem toekomende belasting over op de begiftigde persoon of corporatie, welke dan bovendien in het genot wordt gesteld van allerlei andere, in Voor-Indië on-

bekende en hoogstwaarschijnlijk Indonesische privileges. Zulk een plechtigheid wordt besloten met (ten deele althans) Indonesische symbolische handelingen, onder het aanroepen der Hindoe-goden. Zoo kan men overal dergelijke grepen doen. Zeker, ons materiaal om deze maatschappij te leeren kennen, is in hooge mate onvolledig, maar het kan toch geen toeval zijn, dat in alle zaken, waar wij iets van weten, juist steeds zulk een combinatie wordt gevonden, en men nergens kan zeggen : dit is nu uitsluitend Indonesisch, of : dit is nu zuiver Hindoesch, maar men overal iets van het een en iets van het ander aantreft. Het moge waar zijn, dat in bepaalde gevallen onder zeer veel van het eene slechts zeer weinig van het andere gemengd is, nergens is er iets, dat zóó zonder meer in een zuivere Hindoe- of zuivere Indonesische maatschappij denkbaar is.

Uit wat later tijd bezitten wij een uitspraak in een *rechtsgeding*, die hier ook een plaats moge vinden. Een gehuwde vrouw heeft van een bloedverwant geld geleend, en na haar dood wordt de echtgenoot door den schuldeischer tot betaling gemaand. De uitspraak wordt gedaan ten overstaan van vier getuigen, klaarblijkelijk niet lieden, die getuigenis omtrent de feiten hebben afgelegd, maar getuigen van de uitspraak, bijzitters dus ; de beslissing is onherroepelijk en wordt vastgelegd in een acte. Zij luidt dat de eisch wordt afgewezen, omdat op den bepaalden dag de eischer niet is verschenen. Maar ook als dit wel het geval was geweest, wordt er aan toegevoegd, zou hij zijn eisch niet toegewezen hebben gezien, omdat de echtgenoot niet van de schuld van zijn vrouw had afgeweten,

en omdat er uit het huwelijk geen kinderen waren.

Tot zoover het stuk, dat in allerlei opzichten merkwaardig is, al dadelijk omdat het rechtsgevoel door een afwijzing op louter formeele gronden klaarblijkelijk niet bevredigd was, en dan verder door de mogelijkheid dat de vrouw uit eigen hoofde schulden aangaat buiten aansprakelijkheid van den man, en dat deze wél gebonden zou zijn, als het huwelijk niet kinderloos was geweest : vermoedelijk omdat hij dan aansprakelijk was voor zijn kind(eren), waarop de verplichting der moeder was overgegaan. Het zijn echter niet zoozeer de afzonderlijke punten, die onze aandacht trekken, als wel het geheel, want ofschoon het algeheel ontbreken van eenige proeve van Indonesisch recht van zóó ouden datum uit een niet-Hindoeïstische streek ons het maken van volkomen zuivere vergelijkingen belet, kunnen wij in dit stuk toch wel veilig de combinatie van Hindoeïstische en Indonesische opvattingen terugvinden.

Zoo even noemden wij reeds de mogelijkheid, dat in bepaalde gevallen veel van het eene element met weinig van het andere is vermengd. Zoo ergens, dan mogen wij dit verwachten op het gebied van den godsdienst, dat wil dan zeggen van den officiëlen *eeredienst*. Dat daarnaast de oude animistische gebruiken onder het volk zijn blijven voortleven, ziet men aan het feit, dat ze ook thans nog bestaan, en de Islam ze al evenmin als het Hindoeïsme heeft doen verdwijnen. Ze zijn in hoofdzaak natuurlijk Indonesisch, alhoewel hier en daar toch ook wel iets schijnt te zijn toegevoegd uit de animistische opvattingen, welke de Hindoe's evengood

als erfdeel hunner voorvaderen vanuit Voor-Indië hadden meegebracht. Hier zijn onze gegevens echter te onzeker om als grondslag voor een verdere beschouwing te dienen. Van den eeredienst zijn we daarentegen beter op de hoogte; het is de Hindoeïstische, als een afgerond geheel kant en klaar geïmporteerd. Die kon dus, zou men zoo zeggen, zonder meer zijn overgenomen, en dat te eer, waar godsdienstige traditie zoo buitengemeen conservatief pleegt te zijn.

Van de beide groote staatsgodsdiensten zullen wij de verlossingsleer van het Boeddhisme te dezer plaatse buiten bespreking moeten laten; immers wij weten dat het oudste Javaansche Boeddhisme het Hīnayāna was, en al onze gegevens slaan uitsluitend op het Mahāyāna. Daarover dus later. Alleen zij er op gewezen, dat evengoed als op Sumatra ook op Java de Boeddhistische wetenschap reeds in de oude tijden haar beoefenaars vond, en dat ook hier geleerden van naam werkzaam waren, door de Chineesche pelgrims op hun doortocht bezocht. Een enkele naam is bewaard gebleven van zulk een Javaansch Hīnayānist, de eerwaarde Djnā-nabhadra.

De andere groote eeredienst, het Brahmanisme, heeft zulke overgangen niet gekend en is zichzelf gelijk kunnen blijven. Terwijl in Voor-Indië in dezen tijd reeds de twee secten der Wishnoëieten en Ćiwaïeten de groote massa der geloovigen onder zich verdeelden, is op Java bijna uitsluitend de dienst van Ćiwa gaan heerschen, zóó zelfs dat men het Javaansche Brāhmanisme wel zonder meer Ćiwaïsme mag noemen. Niet, dat ook Wishnoe niet zijn aanhangers heeft gevonden; maar in den regel

staat hij toch niet op de eerste plaats. De Indische geloovigen hebben nooit het bestaan of de macht der goden van andere secten ontkend : het ging er slechts om, in welken verschijningsvorm van het goddelijke men het Opperste Wezen huldigen wilde. Dit nu is op Java buiten twijfel Çiwa geweest, als de verpersoonlijkte Natuur in al haar uitingen, scheppend en vernietigend, maar ook vernieuwend, vooral in geestelijk opzicht. Wishnoe trad daartegenover op den achtergrond, en werd vooral vereerd als lid der Brahmanistische Drieëenheid, waarin met hem ook Brahmâ zijn plaats vond, maar Çiwa toch altijd de samenvattende hoofdverschijning bleef.

Onder deze godenfiguren nu, met een nauwkeurig voorgeschreven wijze van uitbeelding, en een bestaande omgeving van gemalinnen, zonen, dienende geesten, uit Voor-Indië overgebracht, ziet men tóch weer de Indonesische invloeden naar voren treden. Wishnoe's gemalin, Çri, is niet de godin van luister en voorspoed gebleven, zij is, veel meer dan in Voor-Indië, de speciale beschermster van den rijstbouw geworden. Zou dit geschied zijn zonder haar vereenzelviging met een Indonesische rijstgodin? Sprekender is nog de bijzondere vereering van Çiwa in den vorm van Bhatâra Goeroe, den goddelijken wijsheidsschenker, voorgesteld als een wat zwaarlijvig en baardig asceet. Wat de uitbeelding betreft, zou men hem uit den Çiwa-als-asceet van Voor-Indië kunnen verklaren, maar dat gaat niet met zijn buitengewone populariteit, en niet met het feit, dat een soortgelijke godenfiguur ook in niet-Hindoeïstische streken is aangetroffen. Men heeft uit dat laat-

ste wel eens Javaanschen invloed op die streken willen afleiden; onzes inziens is het juist andersom en heeft het bestaan van een alouden Indonesischen Wijsheidsschenker aan den daarmee gelijkgestellten Çiwa als Goeroe zijn algemeene vereering bezorgd.

Ten slotte nog een derde eigenaardigheid. Zoowel de Çiwaïeten als de Boeddhisten hadden de gewoonte, in Voor-Indië onbekend, boven de bijgezette asch van overleden vorsten een godenbeeld op te richten met de trekken van den overledene, en dan aan deze godheid den graftempel te wijden. Het ontbreken van oude gegevens dwingt ons, om in het midden te laten of deze gewoonte reeds in de eerste Hindoe-Javaansche tijden bestond, dan wel of zij een latere ontwikkeling is, maar in ieder geval lijkt het ons niet twijfelachtig, dat de Indonesische voorouder-vereering tot haar ontstaan heeft bijgedragen.

LITTERATUUR.

Een aantal der in dit hoofdstuk behandelde kwesties worden in uitgebreider vorm besproken in de door schrijver dezes samengestelde Inleiding tot de Hindoe-Javaansche kunst, waarvan de tweede, herziene druk in 1923 verschenen is. Met name kan verwezen worden naar de eerste vier hoofdstukken, waar men ook over allerlei detailpunten de belangrijkste litteratuur vindt opgegeven.

Over verschillende afzonderlijke onderwerpen handelen verder :

K e r n, Taalkundige gegevens ter bepaling van het stamland der Maleisch-Polynesische volken, Verslagen en Meded. der Kon. Acad. van Wetensch., Afd. Letterk., 3de reeks, dl. VI, 1889, herdrukt in Verspreide Geschriften VI (beschavingstoestand der Indonesiërs).

B r a n d e s, Een Jayapattra of Acte van eene rechterlijke uitspraak van Çaka 849, Tijdschr. v. Ind. Taal-, Land- en Volkenk. (Tijdschr. Bat. Gen.) dl. XXXII, 1889 (be-

- schaving der Javanen vóór de komst der Hindoe's; de taal; het op p. 35 besproken rechtsgeding).
- B r a n d e s**, s. v. Oudheden, in de Encyclopaedie van Ned. Indië, eerste druk, III (de beide stroomingen van Hindoe-kolonisten).
- K e r n**, in onderscheiden tijdschrift-artikelen over inscripties van den Indischen Archipel, dateerend van 1877 tot 1911, herdrukt in de Verspreide Geschriften VII (de oorkonden van West-Java, Borneo, Tjanggal, Toek-Mas, Bangka).
- W i t k a m p**, Een bezoek aan eenige oudheden in Koetei, Tijdschr. Aardrijksk. Genootsch., 2de serie, dl. XXXI, 1914 (de oudheden van den Goenoeng Kombeng).
- V o g e l**, The Yûpa inscriptions of king Mûlawarman, from Koetei (East Borneo), Bijdragen t. d. Taal-, Land- en Volkenk. v. Nederl. Indië, dl. 74, 1918 (de oorkonden van Borneo in verband met overeenkomstige in Voor- en Achter-Indië en den Archipel).
- C o e d è s**, Le royaume de Çrivijaya, Bulletin de l'Ecole française d'Extrême Orient, dl. XVIII, 6, 1918 (betrekking van het oude rijk van Palembang).

De Chineesche berichten, waarnaar ook in volgende hoofdstukken verwezen wordt, zijn samengebracht door **G r o e n e v e l d t**, Notes on the Malay Archipelago and Malacca, compiled from Chinese sources, Verhand. Batav. Genootsch., dl. XXXIX, 1, 1876.

In zake de beide groote eerediensten kan men het best een der bestaande overzichten raadplegen van de wijze, waarop ze zich in Voor-Indië vertoonen; een zeer goede populaire beschrijving is b.v. die van Prof. Dr. J. S. S p e y e r in de serie Groote Godsdiensten van de Hollandia-drukkerij. Wat betreft de bepaaldelijk op Java voorkomende vormen vindt men allerlei bijeen in **G r o e n e v e l d t**'s Catalogus der Archeologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 1887, en den Leidschen Catalogus van **J u y n b o l l** (1910).

HOOFDSTUK II.

DE OUDSTE HINDOE-JAVAANSCH E KUNST.

Bij een gemengde beschaving, als de Hindoe-Javaansche bleek te zijn, zal in bepaalde onderdeelen één der samenstellende elementen de overhand hebben, en wel in die gevallen, waar het iets geldt, dat aan die ééne partij in het bijzonder eigen is en dat dus min of meer ongewijzigd in de combinatie kan worden opgenomen: er zullen dan zeer zeker zich ook wel invloeden van de andere zijde doen gelden, maar in hoofdzaak heeft men toch te maken met een overneming. Bij de Hindoe-Javaansche vermenging zal dat vooral duidelijk zijn aan de zoogenaamde geestelijke goederen, die voornamelijk van de zijde der Hindoe's werden ingebracht, niet omdat opzichzelf Hindoe's daarvoor zooveel meer geschiktheid of aanleg bezitten dan Indonesiërs, maar omdat nu eenmaal op dat gebied de Hindoe's een eeuwenlange scholing achter den rug hadden en iets meebrachten, dat kant en klaar was, en waarbij de anderen zich slechts hadden aan te passen. Vandaar dat, gelijk wij aan het slot van het vorig hoofdstuk zagen, de eeredienst een in hoofdzaak Hindoeïstisch karakter droeg. Precies het-

zelfde mag men a priori verwachten van wetenschap en kunst.

De wetenschap, van welker beoefening in de oudste tijden, en nog lang daarna, geen duidelijk waarneembare sporen zijn gebleven, kunnen wij terzijde laten, maar des te meer verdient hier de kunst onze aandacht. De hooge vlucht, die zij heeft genomen, en de schitterende gedenkteeken, die zij ons heeft nagelaten, maken het vraagstuk, hoe wij ons het ontstaan der Hindoe-Javaansche kunst te denken hebben, van bijzonder belang.

Het staat vast, dat toen de Hindoe's naar Java kwamen, hun kunst reeds een groote hoogte had bereikt. Het staat evenzeer vast, dat op dat oogenblik de Indonesiërs daar niets van gelijke beteekenis tegenover hebben kunnen stellen. Volkomen aannemelijk is dus theoretisch de veronderstelling, dat de Hindoe's hun kunst kant en klaar hebben meegebracht, juist zooals hun eeredienst, en dat die ook een gelijk lot zal hebben ondergaan, met andere woorden aan Indonesische invloeden onderhevig zal zijn geweest, doch in den grond Hindoesch zal zijn gebleven. Wij verwachten dus als oudste kunst op Java te zullen vinden: een Hindoe-kunst onder Indonesische beïnvloeding.

Voldoet daaraan nu, wat wij in werkelijkheid op Java aantreffen? Die vraag zullen wij trachten te beantwoorden. Dat het een vraag is, bewijst al dadelijk, dat de zaak hier anders staat dan bij den eeredienst, aan welks Hindoe-karakter niemand zal kunnen twijfelen. Den Hindoe-Javaanschen eeredienst immers vinden wij, in ietwat anderen vorm natuurlijk, en rekening houdend met de Indonesische toevoegsels en

wijzigingen, in Voor-Indië terug. De Hindoe-Javaansche kunst vinden wij daar niet. De laatste, hoezeer Hindoeïstisch in opzet en samenhangend met die van het moederland, draagt toch een zeer eigen, afwijkend karakter, en dit feit, dat de Hindoe-Javaansche kunst op zichzelf staat en dat geen equivalent of prototype in Voor- of Achter-Indië is aan te wijzen, dienen wij te aanvaarden, en tot uitgangspunt onzer verdere beschouwingen te maken.

De oudste heiligdommen en beelden zijn te stellen op zijn vroegst in de zevende, waarschijnlijker echter in de achtste eeuw onzer jaartelling, en staan aan den aanvang van dien nieuwen opbloei, dat nieuwe leven, dat wij aan een nieuwe instrooming van Hindoe-ïnvloed kort vóór dien tijd meenden te moeten toeschrijven. Daarnaast weten wij echter, dat een gehindoeïseerde maatschappij op het eiland reeds in de vierde eeuw bestond, en dat er continuïteit tusschen die beide mogelijk, zoo niet waarschijnlijk is. Van tweeën één: óf de Hindoe-Javaansche kunst is nog afkomstig van die oudste maatschappij, óf zij is ontstaan bij dien nieuwen opbloei. In het eerste geval heeft zij reeds een geschiedenis van eenige eeuwen op Javaanschen bodem achter zich, in het tweede leeren wij haar betrekkelijk spoedig na haar ontstaan, zeg hoogstens een eeuw na het begin der nieuwe opleving, kennen.

Het is duidelijk, dat aanvaarding van de eene of van de andere veronderstelling onzen kijk op het eigen karakter dezer kunst in hooge mate zal beïnvloeden. Stamt zij reeds uit de vierde eeuw, dan is het denkbaar, dat zij werkelijk is geïmporteerd als een zuivere Hindoe-kunst,

en dat op het eiland zelf zich het proces heeft voltrokken van den overgang van „Hindoe-kunst op Java” naar „Hindoe-Javaansche kunst”, onder de natuurlijke inwerking der Indonesische omgeving. Hoe dan die oudste vorm er uit gezien kan hebben, zullen wij nooit te weten komen, want alle kunst van dien tijd is uit Zuidelijk Voor-Indië — en daar moeten wij toch in elk geval op grond van het Pallawa-schrift onze aandacht op vestigen — radicaal verdwenen.

In het tweede geval beschikken wij ook nog wel niet over eenigszins volledig vergelijkingsmateriaal, maar wij tasten toch niet zoo geheel in het duister. Immers al hebben wij ook niet veel bouwwerken meer over, daar zijn althans uit ongeveer denzelfden tijd, de Goepa-tempels van Deogarh, en de uit de rots gehouwen rath's van Mâmallapura aan de Zuid-Indische Oost-kust, in het rijk en uit den bloeitijd van de Pallawa's. Deze beide soorten van monumenten laten zich nog het beste in opzet en versieringsdetails met de Javaansche tempeltjes vergelijken. Reeds een oppervlakkige bestudeering van beiden dwingt tot de conclusie, die bij nader onderzoek slechts bevestigd wordt: dat zij niet door nauwverwante bouwmeesters in het leven kunnen zijn geroepen. Aangenomen, dat de kunst op Java haar oorsprong heeft genomen tengevolge van een instrooming van lieden, die in hun eigen land slechts de kunsttradities van Deogarh of van Mâmallapura kenden, dan moet zij al dadelijk iets anders, iets aparts geweest zijn en ontstaan zijn als Hindoe-Javaansche kunst.

Men ziet dus het gewichtige onderscheid:

of de mogelijkheid eener geleidelijke ontwikkeling op Java uit een zuivere Hindoe-kunst, of het afsnijden dier mogelijkheid.

Nu zou het ons zeker wel bijzonder aangenaam zijn tusschen die twee een keus te kunnen doen op grond van onze gegevens, maar die gegevens zijn er nu eenmaal niet in voldoende mate, en daar hebben wij ons bij neer te leggen. Men kan zich den gang van zaken ook verder op verschillende manieren voorstellen: zoo is het bijvoorbeeld volstrekt niet ondenkbaar, dat er gelijktijdig met de rath's van Mâmallapura elders in Zuid-Indië, en waarom dan niet bepaaldelijk in Koefidjara, nog op andere wijze gebouwd is en als wij daar iets van over hadden, het veel meer zou lijken op de kunst van Java. Dat kán inderdaad, maar de hypothese hangt toch geheel in de lucht; wij weten van zulk een kunst even weinig als van de veronderstelde kunst van Java in de vierde eeuw. Zou men op zichzelf zich geneigd kunnen voelen om uit het algeheel ontbreken van sporen van laatstbedoelde kunst te besluiten, dat zij nooit heeft bestaan, daar manen de beelden van Oost-Borneo, waarover wij in het vorig hoofdstuk spraken, tot voorzichtigheid. Misschien kunnen de ijzerhouten balken, in dezelfde omgeving aangetroffen, een oplossing aan de hand doen, die ook voor Java van waarde is, en wel deze, dat op beide eilanden in overeenkomstige omstandigheden slechts met hout is gebouwd. Dat zou ook in zoover voor de hand liggen, dat de eerste Hindoe's de Indonesische bevolking in houten huizen vonden wonen, en zelf in hun vaderland dat waarschijnlijk eveneens deden. Ze zijn dus natuurlijk waar dat te pas kwam

zelf ook houten woningen gaan bouwen, zooals de Hindoe-Javanen dat gedurende hun heele geschiedenis zijn blijven doen. Bij een kolonisatie, als vroeger werd geschetst, is er zeker geen aanleiding om dadelijk heiligdommen van steen op te gaan trekken; veel aannemelijker lijkt het, dat ook de eerste tempels voor de Hindoe-goden in het vreemde land van hout waren, al moesten daarbij dan ook veel meer dan bij de woonhuizen noodig was, allerlei traditioneele voorschriften nauwkeurig worden toegepast. Zou het nu zoo ongerijmd zijn te veronderstellen, dat gedurende die eerste periode van niet zóó sterken Hindoe-invloed, houtbouw ook voor de tempels in zwang is gebleven? Dit zou verklaren, waarom zij alle zijn verdwenen, en tevens in zich sluiten, dat zich toch op het eiland een zekere bouwtraditie had gevormd. De steenbouw kan dan samenhangen met de nieuwe instrooming en de versterking van het Hindoesch element, mogelijk door lieden, wier kunst toch dichter bij de „Hindoe-Javaansche” stond dan die der bouwers van de raths. Die steenbouw was als zoodanig dan iets nieuws, iets pas geïmporteerd, maar hij had toch ook weer aan te knopen bij de tradities van den houtbouw, dien hij moest gaan vervangen.

Een dergelijke voorstelling van den loop der gebeurtenissen zou iets aanlokkelijks hebben, zij is niet in strijd met de schaarsche gegevens, maar blijft niettemin een hypothese, gegeven voor wat zij is. Een oplossing voor een vraagstuk is op zulk een wijze niet te vinden. Het zal noodzakelijk blijven voorloopig te berusten in de onzekerheid, of de oudste Hindoe-Javaansche kunst een tusschenstadium in een ontwik-

keling op Java of een begin van iets nieuws is.

Hoe het ook zij, in beide gevallen moeten wij rekening houden met dat verschil tusschen de Hindoe-Javaansche kunst en wat wij van gelijktijdige of vroegere Voor-Indische kunst kennen. Hetzij dat verschil zich is gaan openbaren in een eeuwenlang verloop, hetzij het een onder den drang van ons onbekende omstandigheden snel tot stand gekomen wijziging is, wij zullen moeten pogen er een verklaring voor te vinden.

Waar nu de opzet, de traditie, in het algemeen Hindoeïstisch is gebleven, ligt het voor de hand dat de afwijkingen bepaaldelijk een gevolg zijn van de wijze van uitvoering. Hoe moeten wij ons die laatste voorstellen, in de eerste plaats wie bouwden de Hindoe-Javaansche tempels? Drie soorten van menschen brachten deze tot stand: de ontwerpers, de uitvoerende kunstenaars en de arbeidskrachten voor het grove werk. Met deze laatsten behoeven wij ons nu verder niet bezig te houden; zij werden natuurlijk betrokken uit Java zelf. Indien er zooveel Hindoe's op Java geweest waren, dat er de massa's werklieden, noodig voor den tempelbouw, aan onttrokken konden worden en er nog grooter aantallen overbleven (zij waren toch niet speciaal als tempelbouwers geïmmigreerd), zou hun overwicht zóó geweldig groot moeten zijn geweest, dat de heele maatschappij in al haar geledingen, Hindoesch ware gebleven. Dit nu is, wij vonden er de overvloedige bewijzen voor, geenszins het geval geweest.

Terwijl wij nu verder het Hindoeïstisch ontwerp aan een zuiveren Hindoe of aan een in de oude traditie geheel opgeganen Hindoe-Ja-

vaan moeten toeschrijven, zou het onzeker kunnen zijn, wat wij te denken hebben van de uitvoerende kunstenaars. Waren dit Hindoe's of Hindoe-Javanen?

Gelukkig heeft in dit opzicht het toeval ons een gewichtige aanwijzing gegeven, dat die laatsten, de zonen des lands, bij het tot stand komen der heiligdommen de groote rol hebben vervuld. Het toeval toch heeft gewild, dat aan het grootste monument, den Baraboedoer, vóór de voltooiing een verzakking dreigde en men dit gevaar slechts kon voorkomen door om het geheele bouwwerk een aanstapeling van steenen langs den voet te leggen en dien voet, zóó als hij op dat oogenblik was, aan het gezicht te onttrekken. Toen elf eeuwen later die oorspronkelijke voet weder ontdekt werd en men hem ontblootte, vond men boven een aantal van de niet geheel afgewerkte reliefs, die hem hadden moeten sieren, nog de aanwijzingen staan voor de beeldhouwers, aanwijzingen die in een normaal geval later weer zouden zijn afgewerkt. Voor die aanwijzingen nu gebruikte men het Kawi-schrift, en bij de aan den voor te stellen Sanskrit-tekst ontleende woorden bezigde men geen buigings-uitgangen, volgde men dus het taaleigen van de Kawi-taal. Een overtuigend bewijs, dunkt ons, dat die opschriften bestemd waren voor lieden, wier taal het Kawi was, geen Hindoe's dus, maar Hindoe-Javanen.

Zoo is dus bij den bouw dezer tempels de uitvoering van het op Hindoe-traditie berustende ontwerp in handen geweest van de inheemsche kunstenaars, die als deelhebbers aan de nieuwe gemengde cultuur vanzelf ook iets

inbrachten van hun Indonesisch erfdeel. Dat iets hebben wij op ander gebied duidelijk genoeg zien spreken om ons er niet over te verwonderen, dat het ook in de kunst zijn rechten heeft geëischt. Op die wijze kon de kunst dan ook onmogelijk een zuivere Hindoe-kunst zijn, en zijn de afwijkingen niet meer dan natuurlijk. Door deze te verklaren met de formule, als zou de Hindoe-Javaansche kunst Hindoesch van opzet, Indonesisch van uitvoering zijn, geeft men aanleiding tot misverstand, maar als men hier „Indonesisch” door „Hindoe-Javaansch” vervangt, is men, dunkt ons, niet ver van de waarheid.

De wijze, waarop Hindoe-traditie en inheemsche uitvoering hebben samengewerkt tot het ontstaan der heiligdommen, is laatstelijk gepreciseerd door Dr. F. D. K. Bosch in een hypothese, waar wij ons thans nader mee zullen bezighouden.

Zij gaat uit van het welbekende, maar voorzoover Java aangaat tot dusver nog zoo goed als geheel verwaarloosde feit, dat de Voor-Indische Hindoe's de voorschriften, geldend bij de vervaardiging zoowel van de godenbeelden als van hun woonplaatsen, de heiligdommen, in geschrifte hebben neergelegd; zeer begrijpelijk, want van de juistheid, waarmee de uiterlijke verschijningsvorm der godheid en de omgeving daarvan behandeld was, hing de doelmatigheid geheel af en het was dus zaak één en ander zóó vast te leggen, dat noodlottige vergissingen uitgesloten waren en ook latere geslachten daarvoor werden bewaard. Zoo ontstonden de tot allerlei minutieuse details afdalende *çilpaçâstra's*, de technische verhandelingen over bouw-

en beeldhouwkunst, oorspronkelijk slechts mondeling overgeleverd en dus in corrupten staat tot ons gekomen. Zij bevatten in hun streven naar volledigheid in alle te pas komende verhoudingen der onderdeelen van gebouwen en beelden alles, wat voor den uitvoerenden kunstenaar van nut kon zijn.

Nagegaan wordt nu verder, of zulke *çilpa-çâstra's* ook in het oude Java bekend zijn geweest. Onder de litteratuur is er maar heel weinig van te vinden, eigenlijk kan alleen verwezen worden naar een (ook al zeer corrupt) Balisch geschriftje met voorschriften voor timmerlieden; het ontbreken van verdere technische werken op dit gebied kan echter verklaard worden uit een, zooals nog thans op Bali gebruikelijk is, mondelinge overlevering van leermeester op leerling. Maar hebben wij dan ook geen litteratuur, we hebben wel de heiligdommen en beelden, die op grond van zulke voorschriften kunnen zijn tot stand gekomen. In een uitvoerig betoog wordt bewezen, dat aan de voortbrengselen der Hindoe-Javaansche kunst in de vaste verhoudingen, enz. duidelijk het volgen van regels als die der *çilpa-çâstra's* merkbaar is. Het komt ons voor, dat met dit onderzoek aan de studie der Javaansche kunstgeschiedenis een uitnemende dienst is bewezen, waarvan de waarde ook door hen, die de daaruit getrokken conclusies niet zouden willen onderschrijven, zal worden erkend. Dat ook op Java kunstvoorschriften bekend waren en toegepast zijn, mag thans geacht worden vast te staan.

De verdere redeneering is nu deze. Met name de Boeddhistische kunst heeft buiten het

Indische vaderland (ook op Java) allerlei opgeleverd, dat men in Voor-Indië tevergeefs zoekt : hier heeft men dan voorschriften uitgewerkt, die in Voor-Indië theorie waren gebleven, daarbuiten in de practijk werden omgezet. Daarbij lieten die voorschriften nog wel eenige vrijheid, zooals met voorbeelden wordt aangetoond, in de keuze tusschen verschillende mogelijkheden, en in het bijzonder in de ornamentatie. Mits zich in het essentiële houdend aan de imperatieve voorschriften der *çâstra's*, kon een Hindoe-Javaansch kunstenaar verder in allerlei opzicht zijn neiging volgen, die hem vooral voerde tot de ornamentiek, van oudsher de sterke zijde van den Indonesiër, terwijl de architectuur als zoodanig zijn zwakke kant was en bleef. Dat is nu juist, wat de oudste Hindoe-Javaansche tempels te zien geven : een eenigzins kinderlijke opstapeling van blokken, en een prachtige versiering. Die tempels zijn dus gemaakt door de Javanen zelf, op grond van de ontvangen voorschriften. De Hindoe's hebben alleen als brengers, verspreiders en uitleggers van deze teksten gefungeerd.

Wij zijn ons er van bewust, in dit korte overzicht de bewijsvoering van Dr. Bosch niet geheel tot haar recht te kunnen doen komen ; evenzeer zullen wij in onze bespreking van zijn gevolgtrekkingen ons tot de hoofdzaken dienen te beperken. Zoo lijkt ons bij het betoog, dat het aantreffen in de Boeddhistische kunst buiten Indië van allerlei wat daarbinnen niet voorkomt, verklaard moet worden uit het toepassen van *çâstrische* voorschriften, die ginds theorie gebleven waren, te weinig rekening gehouden met het feit, dat het Boeddhisme nu

eenmaal uit Voor-Indië reeds was verdwenen of er een kwijnend bestaan leidde in den tijd dat het elders, en met name in den Archipel, bloeide. Nавolging van vroegere Voor-Indische voorbeelden, sedert weggevaagd, is toch ook mogelijk, en de aanvaarding van een werken uitsluitend naar (schriftelijke of mondelinge) overlevering allerminst noodzakelijk. Waar wij den auteur gaarne volgen is in zijn redeneering, dat Hindoe-Javanen de heiligdommen van Java hebben gebouwd en versierd; zooals boven reeds bleek, koesteren wij daaromtrent geen twijfel. „Javanen” zonder meer noemt hen de schrijver en dat is zijn goed recht, want uit het geheele betoog volgt toch ten duidelijkste, dat deze Javanen, die *çilpaçâstra*'s op zoo meesterlijke wijze toepasten, Javanen-onder-Hindoe-invloed, Hindoe-Javanen, waren. Het gebruik van dat enkele woord heeft helaas een noodlottig gevolg gehad en een juichkreet van zekere Javaansche zijde doen aanheffen over de kunstzinnige voorouders, zoo iets alsof die oude Indonesiërs met maar een heel klein beetje hulp van de Hindoe's, het leenen van een handboekje, tot het scheppen dezer kunst in staat geweest waren, en hun glorie dan natuurlijk afstraalde op het nageslacht. Afgescheiden nog van het kortzichtige van zulk een opvatting, als ware een kunst als deze denkbaar anders dan als product eener ook innerlijk gehindoeïseerde cultuur, moge het politieke element zoo spoedig mogelijk uit het wetenschappelijk onderzoek verdwijnen!

Wat stond er nu achter en boven de Hindoe-Javaansche uitvoerders der monumenten? Volgens Bosch *uitsluitend* het *çilpaçâstra*, en op

dit punt vermogen wij hem niet verder te volgen. Op een in zijn redeneering niet passende, onzes inziens gewichtige bijzonderheid zij hier allereerst gewezen. Wanneer hij terecht opmerkzaam maakt op de vrijheid in ornamentatie, die het *çâstra* liet, en de Indonesische richting, waarin van die vrijheid gebruik is gemaakt, dan lijkt ons daar niet mee overeen te brengen het feit, dat alle gebezigde motieven, ook de Indonesisch uitgewerkte, de aloude motieven der Hindoe-kunst zijn. Was de uitvoerder vrij geweest, dan had men misschien uitsluitend Indonesische, maar op zijn minst een mengsel van Indonesische en Hindoe-motieven mogen verwachten. Dat integendeel alles Hindoeïstisch is, bewijst, dat de uitvoerder niet vrij was. Het was niet het *çilpaçâstra* dat hier dwang opgelegd kan hebben; wat wij van die geschriften uit Voor-Indië over hebben, doet zien, dat ze zich daar niet mee bezig hebben gehouden. De dwang zou kunnen zijn uitgegaan van dengeen, die den uitvoerders hun taak aanwees, den ontwerper van het bouwwerk, maar nog waarschijnlijker is het, dat die „dwang” uit eigen innerlijk voortkwam, en de kunstenaar zóó en niet anders deed, omdat hij niet anders kón.

Het voornaamste bezwaar dat wij tegen de hypothese koesteren, is echter, dat het persoonlijk element van den ontwerper er te veel op den achtergrond komt, meer dan wij bij een levende kunst denkbaar achten. En levend zijn deze scheppingen toch in zoo hooge mate, ondanks de technische onvolkomenheden van den bouw, die wij overigens minder hinderlijk en minder belangrijk achten, dan Dr. Bosch klaarblijkelijk doet. Niettemin, wij erkennen haar be-

staan, en aanvaarden ze als een mogelijke ondersteuning van de vroeger geopperde veronderstelling, dat op Java de steenbouw met deze monumenten een aanvang neemt. Wanneer nu zoo'n tempel moest worden gebouwd, dan was er natuurlijk iemand, die de leiding op zich nam. Bestond de taak van dien laatste nu uit het naslaan van het *çâstra*, het vaststellen, aan welke imperatieve regels men gebonden was, het vervolledigen van het project op de punten, waar de voorschriften hem vrijheid lieten, en het controleeren dat alles dan verder overeenkomstig het vastgestelde werd uitgevoerd? Voor zulk een werkwijze voelen wij ook in de oudste Hindoe-Javaansche monumenten te veel den geest van den schepper, van den man, die het als eenheid concipiëerde, niet het bij onderdeelen uit het handboek in elkaar construeerde, van den ontwerper, die de *çâstrische* voorschriften niet overtrad, omdat hij ze vanzelf, door scholing en traditie, reeds volgde, omdat ze hem in het bloed zaten, zooals de oude motieven den uitvoerenden kunstenaars. De volgeling dus van de kunsttraditie, zooals die uit het moederland was meegebracht, de verre volgeling mogelijk reeds, met eenige geslachten ertusschen, de Hindoe-Javaan ook al, eerder dan de Hindoe, maar in elk geval vasthoudend wat van ouder tot ouder geacht werd des kunstenaars plicht en voorrecht te zijn: vrijheid zichzelf te zijn in allerlei details, maar dan in harmonie met de in een geheiligde traditie neergelegde voorschriften. Alleen van zoo iemand zijn bouwwerken te begrijpen als de oudste Hindoe-Javaansche tempels, kunstwerken immers, als eenheid voorvoeld, en tevens zoo

zuiver-Hindoeïstisch van opzet tot in de toegepaste motieven toe. Čâstra-invloed, goed, maar dan belichaamd in de personen van ontwerper en uitvoerders, als geestelijke afstammelingen van een lange reeks goeroe's, die de levende dragers der overlevering waren.

In zijn opzet zou dus de Hindoe-Javaansche kunst een Hindoe-kunst mogen worden genoemd, zelfs daar, wij zagen het zoeven, waar andere invloeden het eerst vrij spel konden krijgen, de ornamentiek. Ook wat deze zaak betreft, mogen wij gebruik maken van de resultaten van een speciaal onderzoek, door een voortreffelijk kenner dezer kunst ingesteld, den Heer Th. van Erp. Het ornament in verband met zijn verschillende functies in drie hoofdgroepen onderbrengend, beschouwt hij achtereenvolgens het omlopend fries-ornament, het omlijstingsornament en het vlakvullingsornament. Hij constateert dat in het eerste de lotusrozet de hoofdrol speelt, en daarnaast motieven voorkomen, ontleend aan dierenrijk en mythologie (papegaai, gans, enz.), welke motieven dan veelal zijn gevat in een guirlande-versiering met hangers. In het omlijstingsornament worden met groote voorliefde toegepast de pilaster en de recalcitrante spiraal-arabesk. Onder dit laatste verstaat men — de definitie is van Brandes — de slank uitgeschoten rank, die zich in een sierlijke bocht tot spiraal kronkelt, maar juist als zij haar tweede wenteling zal beginnen dik aanzwelt en zich den anderen kant uitwendt, om spoedig daarop zich veelvuldig te verjongen en dat spel in steeds kleiner afmetingen voort te zetten, tot de geheele ruimte gevuld is. Bovenal echter treedt bij de omlijsting op

den voorgrond het zoogenaamde *kāla-makara*-ornament, de combinatie van den *kāla* of monsterkop, den gestyleerden leeuwenkop en face, boven het te omlijsten bouwdeel, met twee *makara*'s, vischolifanten, waarvan alleen de kop met wijd opengesperden bek en opgeheven slurf wordt weergegeven, aan weerskanten. Wij zullen nog gelegenheid hebben nader op dit sierstuk terug te komen. Het vlakvullingsornament eindelijk is overwegend floralistisch van aard; ook hier treedt de recalcitrante spiraal-arabesk sterk op den voorgrond, terwijl er verder een duidelijk streven merkbaar is om het vlakvullingsornament samen te vatten in een rustig geometrisch schema van kwadraten, ruiten of cirkels.

De versieringsmotieven in hun geheel overziende, wordt men getroffen door het feit — wij maakten daar bij onze beschouwingen reeds gebruik van — dat ze volkomen dezelfde zijn als die van de Voor-Indische bouwwerken. Wel gaat het *kāla-makara*-ornament een voor Indië ongewoon belangrijke rol spelen, evenals de recalcitrante spiraal-arabesk en het papegaai-motief in de friesversieringen, maar overigens zijn er geen op den voorgrond tredende afwijkingen van Voor-Indische tradities. Er heeft, en dit is onzes inziens een opmerking van bijzondere beteekenis, niet de minste inwerking plaats van de locale flora of fauna.

Niet alleen in de keuze, ook in de vormgeving blijft men in hoofdzaak trouw aan de Indische overlevering; alleen onderscheidt zich de Javaansche ornamentiek misschien door een nog hooger opgevoerde weekheid en zoetvloeiendheid van lijn. De Voor-Indische kolonisten —

aldus de zienswijze van Van Erp — belandden op Java met hun reeds volrijpe kunst, die er vanuit haar reeds voldragen stadium tot nieuwen opbloei, tot nieuwe mogelijkheden kwam. Het milde, weelderige, fel-tropische milieu, ook de voorhanden bouwmaterie, gaven het aanzijn aan een kunst, die bij alle treffende overeenkomst met de Indische toch eigen kanten vertoonde. Er is niets tegen deze Javaansch te noemen, doch men dient daarbij wel in het oog te houden, dat de Indische geest de alles-beheerschende bleef, dat, voorzoover er van ontwikkeling sprake was, deze geheel bleef in de Indische sfeer, natuurlijk gevolg van de superioriteit der Indische cultuur. De kunst van Midden-Java is klassiek-Indisch.

Duidelijker kan wel niet geformuleerd worden de volstreekte afhankelijkheid, waarin de Hindoe-Javaansche kunst ten opzichte van de Voor-Indische verkeert. Volgens deze opvatting is de kunst van Java inderdaad, om in de boven gebezigde terminologie te blijven, een Hindoe-kunst.

Ook hier meenen wij nu echter, bij dankbare aanvaarding van de geconstateerde feiten, die voor het eerst den aard der Hindoe-Javaansche ornamentiek in het juiste licht hebben gesteld, de daaruit afgeleide gevolgtrekkingen niet in al haar consequentie voor onze rekening te kunnen nemen. Hier is, dunkt ons, door den terecht gelegden nadruk op het Hindoeïstisch karakter van motiefkeuze en vormgeving, wat te weinig tot zijn recht kunnen komen het verschijnsel, dat met de „eigen kanten” der Hindoe-Javaansche kunst even is aangeduid. Wanneer er gezegd wordt, dat de ontwikkeling geheel bleef

in de Indische sfeer, dan kunnen wij dat nog wel onderschrijven, maar hechten wij aan dat „sfeer” waarschijnlijk een ruimer beteekenis, dan Van Erp het hier bedoelt. Zeker, het blijft een Indische sfeer, inzoover men onder den ban blijft der Voor-Indische traditie. Maar zuivere Hindoe-kunst is het voor ons gevoel toch niet meer.

Daarvoor is er toch te veel gewijzigd, en in ruimer mate dan alleen met betrekking tot weekheid en zoetvloeiendheid der lijnvoering. Dat laatste is een symptoom, zooals het bij voorkeur gebruiken van bepaalde ornamentmotieven uit den overgeleverden motievenschat er ook een is. Juist omdat de motieven zelf Hindoeïstisch gebleven zijn en zelfs de vormgeving grootendeels de Voor-Indische traditie blijft volgen, verkeert men in de meest gunstige omstandigheden om er zich rekenschap van te geven, dat er niettemin iets veranderd is, hetwelk zich niet voldoende door het klimatologisch verschil, het nieuwe bouw materiaal laat verklaren. Zóó overwegend wijken die beide in het Zuidelijkste deel van Voor-Indië of op Ceilon niet af, en toch, is daar ter plaatse een Hindoe-Javaansch monument denkbaar? Neen, de kunst daar heeft zich nooit op deze voor Java typische wijze ontwikkeld, en zij kon dat ook niet, omdat daarbij een geheel ander element in het spel is gekomen.

Dat element openbaart zich niet, het zij hier nogmaals gezegd, in den opzet der heilighdommen, welke Hindoesch blijft, doch is onverbrekkelijk verwerkt in de uitvoering van het overgeleverde. De recalcitrante spiraal, het *kâla*-makara-ornament, neem wat gij wilt, het wortelt in de oude traditie, en in zoover mag men bewe-

ren, dat de Indische geest overheerscht. Maar let men op de wijze van afwerking, dan ziet men toch, dat die geest niet onvermengd is gebleven. Het ornament in kwestie heeft iets zoo eigens gekregen, dat men het overal, tusschen afbeeldingen van datzelfde ornament gelijk het in Voor-Indië voorkomt bijvoorbeeld, zal herkennen als Hindoe-*Javaansch*. Of men dat nu als een vertroebeling of als een verrijking wil beschouwen, doet niets ter zake; het is geen kwestie van waardeering, maar van het constateeren van een feit. De uitvoerende kunstenaar heeft in de wijze, waarop hij de traditioneele motieven behandelde, iets van eigen wezen gelegd.

Moeten wij hier spreken van Indonesischen invloed? In zekeren zin is dat ongetwijfeld geoorloofd, omdat het verschijnsel in kwestie belicht wordt door, een verklaring vindt in, wat wij weten omtrent Indonesische kunst buiten Hindoe-invloed. Maar wij moeten ons wel wachten bij het bezigen van den term Indonesisch in dit verband, voedsel te geven aan het misverstand, als zou hier een rechtstreeksche, gewilde, Indonesische kracht te onderkennen zijn. Dat kan geenszins het geval zijn: stel men had een zuiver Indonesischen kunstenaar aan zulk een tempel aan het werk gezet en hem een motief voorgelegd, waarnaar hij moest arbeiden, dan zou hij zeker niet tot stand hebben gebracht wat wij nu zien, en wat een onderworpen zijn aan, één zijn met Indischen geest veronderstelt. De „Indonesische” invloed kan alleen via het medium der Hindoe-Javaansche cultuur hebben gewerkt; hij is ook zeker niet expresselijk als zoodanig bedoeld, als zou de kun-

stenaar hebben gedacht : dat Hindoe-motief is nu wel heel mooi, maar ik zal er toch ook wat Indonesisch bijdoen, dan wordt het stellig nog mooier.

Neen, gelijk het monument één kunstwerk is — van de afzonderlijke beelden geldt hetzelfde, maar wij houden ons bij voorkeur aan de bouwwerken, omdat alles daar duidelijker waarneembaar is —, zoo is ook het afzonderlijke geornamenteerde vlak een kunstwerk-als-geheel. De maker heeft er zijn stempel op gedrukt, het stempel van den Hindoe-Javaan. Zelf voelde hij zich natuurlijk allermintst als een soort tweeslachtig wezen, in wiens borst twee tegenstrijdige neigingen om den voorrang streden. Hij uitte zich als persoonlijkheid, en daardoor vanzelf ook als deelhebber aan zijn, tot eenheid samengesmolten, Hindoe-Javaansche cultuur. Zelf er naar strevend een getrouw navolger der Hindoe-vaderen te zijn — om het even of dat dan uitsluitend geestelijke of ook lichamelijke vaderen waren — gaf hij niettemin geen Hindoe-traditie alleen, maar ook iets van zijn Indonesisch erfdeel.

Evenmin als Indonesische invloeden de Hindoe-Javaansche kunst onder haar Hindoe-uitelijk een Indonesische ziel hebben gegeven, evenmin is zij, ondanks alle traditie, een zuivere Hindoe-kunst gebleven. Zij is uitsluitend Hindoe-Javaansch, in denzelfden zin, waarin de geheele maatschappij, de geheele cultuur Hindoe-Javaansch was.

Wij hebben de beide opvattingen, die de kenners der Hindoe-Javaansche kunst op het oogeblik verdeeld houden, aan onze lezers meenen te moeten uiteenzetten, en onze eigen overtui-

ging daartegenover, of liever daartusschen, geplaatst. Wel verre van één van beide aan te hangen met uitsluiting der andere, maken wij van beide tot op zekere hoogte gebruik: de eene heeft zeer terecht den nadruk gelegd op het aandeel, dat de zonen des lands in het tot stand komen dezer kunst moeten hebben gehad, de andere vestigt niet minder terecht de aandacht op haar vasthouden aan de Voor-Indische traditie. Zelf zien wij in haar vooral de harmonische eenheid van twee elementen, en als zoodanig het typisch product der Hindoe-Javaansche cultuur. Een éénheid is zij ook geweest in de oogen harer scheppers, al is het dan dat naar den natuurlijken loop der dingen, maar zeker niet als bewuste tegenstelling, in den opzet het Hindoe-element, in de uitvoering het Javaansch karakter meer naar voren treedt.

Dat laatste mogen wij misschien op een bepaald punt nog wat nader omschrijven. Hindoesch lijkt ons vooral het systematische, dat de oude Hindoe-Javaansche kunst kenmerkt en dat vooral zoo prachtig uitkomt in de groote tempelcomplexen of in de verdeeling der verschillende functies over de onderdeelen der afzonderlijke groote heiligdommen. Dat ging zeer zeker ook wel grootendeels volgens traditie, maar een feit is het, dat daarvan dan niet het minste verslapt of werd losgelaten. Streng volgehouden is het systeem van de(n) hoofdtempel(s) in het midden en de bijtempels daaromheen, elk zijn eigen plaats innemend, zijn speciale doel vervullend, en zoo alles te zamen medewerkend tot het beoogde geheel, een geheel dat alleen denkbaar is, alleen geconcipeerd kan zijn, op voorwaarde van de samenwerking der

onderdeelen. Desgelijks de wijze, waarop aan het afzonderlijke monument de zuiver ornamenteele en de met sprekende relieffoorstellingen versierde deelen elkander afwisselen en elkander steunen en de architectuur met dat alles volkomen harmoniseert. Dit met kracht in de hand houden der groote lijnen, dit streng doorvoeren der leidende principes, lijkt ons een kenmerk van den Hindoe-invloed.

Daarentegen zouden wij een Javaansche, een Indonesische eigenaardigheid willen zien in de vervorming van afzonderlijke sierstukken, de oneindige variatie, waaraan binnen de grenzen van het voorgeschreven motief en met behoud der onvermijdelijke en ook als noodzakelijk gevoelde symmetrie, de kunstenaar zich overgaf. De monsterkop van het kâla-makara-ornament is er een voorbeeld van, waarbij, ook als de hoofdlijnen van de uitpuilende oogen, de slagstanden, neus en bovenlip behouden blijven, de rest, als de andere tanden, de wenkbrauwen, het voorhoofd, de manen, overgaat in allerlei verschillende blad- en bloem-ornament, tot ten slotte de heele kop in arabesken verdwijnt. Zoo ook de makara's, wier slurf, tanden, spleetoogen, oortjes, horens, tot onherkenbaar wordens toe gewijzigd, vervormd, verbloemd worden, of de talloze variaties der spiraal-ornamenten. Zeker, ook in Voor-Indië ondergaan deze motieven gedurig veranderingen, maar het overwelldigende van het verschijnsel, het speelsche, het geraffineerde, het gewaagde van de toepassing, zelfs aan één en hetzelfde bouwwerk, is toch niet Hindoeïstisch meer en vindt zijn punten van vergelijking veeleer bij het detailwerk van den Indonesischen sierkunstenaar.

Maar hoe men nu ook over de verhouding tusschen opzet en uitvoering moge denken, niemand zal blind kunnen zijn voor het harmonische, het evenwichtige, dat de oudste Hindoe-Javaansche monumenten kenmerkt, vooral in de onderlinge samenstelling van architectuur en ornament. In organischen samenhang werken die beide samen om de door den ontwerper gewenschte eenheid te vormen: een klimmend motief steunt de omhoog heffende functie van posten of pilasters, een breed liggend ornament versterkt het karakter van een dragend bouwdeel. Er is geen sprake van, dat de architectuur de versiering zou wegdrukken of dat deze laatste den bouw zou overgroeien; beide zijn elkanders helpers om te geraken tot een harmonisch geheel. Ook in dit opzicht geeft ons het monument Hindoe-Javaansche eenheid.

Na deze beschouwingen over het vermoedelijk ontstaan en over den aard der Hindoe-Javaansche kunst, willen we de oudste voortbrengselen van die kunst, welke tot ons gekomen zijn, in oogenschouw nemen. Ze zijn te vinden op het *Diëng-plateau*, een deel van den kraterbodem van een ingestorten vulkaan, gelegen op ongeveer 2000 M. hoogte aan den voet van den Prahoe, ten Noorden van Wanasaba en ten Zuid-Westen van Sëmarang. Het plateau vormt een bijna aan alle kanten door bergen ingesloten, kale en eenzame vlakte, eenigszins peervormig, met een grootste lengte van 1800 M., en grootste breedte van 800 M., van Noord naar Zuid bevoeid door een riviertje, dat in het midden van het plateau door een meertje stroomt, het oude kratermeer vermoedelijk, dat

sedert door gebrek aan afwatering buiten zijn oevers getreden en tot een moeras uitgedijd is. Van deze vlakte nu is het grootste deel evenals de aangrenzende bergvoeten bezet geweest met gebouwen, waarvan er nu nog een achttal over zijn, drie aan den rand en vijf in het midden van het plateau. Tallooze fundamenteen bewijzen, dat dit maar een zeer klein deel is, van wat er oorspronkelijk is geweest.

Op den Diëng, in de oude inscripties als Dihyang vermeld, heeft zich dus klaarblijkelijk een nederzetting van belang bevonden. Indertijd heeft men wel gemeend hier een stad, de oudste Hindoe-Javaansche hoofdstad misschien, te hebben wedergevonden. Naar het ons voorkomt, verzetten zich daar tegen zoowel de ligging, als de aard van de overblijfselen. Een koude, natte, afgelegen bergvlakte kon weinig aantrekkelijks hebben, de toevoer van levensmiddelen moet er de grootste moeilijkheden hebben opgeleverd; daarenboven maakte de weinige toegankelijkheid van het plateau het ook uitermate ongeschikt als centraal punt, vanwaar het bestuur over een groot rijk zich kon laten gelden. Uit de fundamenteen en andere overblijfselen schijnt men te mogen opmaken, dat de heiligdommen, de vrome stichtingen, hier hoofdzak zijn geweest, en de woonhuizen, die er, in houtbouw op steenen grondslagen, ook waren in verschillende grootte en van verschillende soort, daartegenover betrekkelijk in de minderheid waren. Vandaar dat wij deze nederzetting bepaaldelijk zouden willen opvatten als een tempelstad, een heilige plek, mogelijk ook al vóór de komst der Hindoe's vereerd, waar in den Hindoe-Javaanschen tijd Çiwa vereering

vond en ter eere van dezen god en zijn omgeving tempels werden opgericht en vrijgebieden werden gewijd. Natuurlijk waren er ook huizen noodig, voor de priesters, die den eeredienst bezorgden, voor het verdere tempelpersoneel, en vooral voor de pelgrims, die op deze heilige plek hun vereering kwamen brengen. Daaronder dan zeker in de eerste plaats de verblijfgelegenheid voor het hof en de rijksgrooten; wij bezitten namelijk een Chineesch bericht, dat ieder jaar de koning van Java hierheen trok. Als hoogheilig bedevaartsoord lijken ons ligging en overblijfselen het best verklaarbaar: de afgelegen plaats was niet gekozen om haar doelmatigheid, maar zij was nu eenmaal door de godheid zelf als heilig aangewezen, en dus verzezen hier de heiligdommen, en trokken de vromen op om er hun devotie te verrichten. Van toegangswegen, waar noodig van trappen voorzien, en van een voortreffelijke afwatering door een ondergronds kanaal, is ook nog voldoende overgebleven om ons een denkbeeld te geven van de daaraan besteede zorgen.

Vóór we nu de gespaarde gebouwtjes wat nader bekijken, mogen eenige algemeene opmerkingen over den bouw der Hindoe-Javaansche monumenten voorafgaan. Men noemt ze met den naam van: *tjandi*, een woord dat oorspronkelijk een boven de asch van een overledene opgericht steenen gedenkteeken aanduidt, hetzij een opgestapelde hoop steenen, hetzij een gebouwtje; mogelijk hangt het samen met *Tjan-dikâ*, een der namen van Çiwa's gemalin Doergâ, die met de dooden in verband staat en op elke Balische begraafplaats haar tempel heeft. Langs den weg grafteeken, grafmonument, grafheiligdom, heiligdom in het algemeen, is het

woord dan de aanduiding geworden van ieder oud gebouw uit den Hindoe-tijd. Inderdaad zijn het ook, op een zeer enkele uitzondering na, heiligdommen, of bouwwerken, die met heiligdommen in verband staan, toegangspoorten tot gewijden grond bijvoorbeeld; profane gebouwen, als paleizen, zijn op Java niet aangetroffen, en de woningen van de bevolking, zelfs die der hooggeplaatsten in den lande, bleven voor en na in houtbouw opgetrokken.

Groote gebouwen vindt men onder de Hindoe-Javaansche monumenten in het geheel niet, en op den Diëng zijn ze, in tegenstelling tot latere bouwwerken, bepaald klein. Dit zou eveneens kunnen wijzen op een steenbouw, die nog iets nieuws was en in deze landen en met deze werkkrachten op bescheiden schaal werd aangevangen. Ook later is men echter nooit tot groote gebouwen gekomen, een verschijnsel dat zeker samenhangt met de eenvoudige constructie-methode, zonder bogen met straalvormige voegen, die vanwege den daaraan verbonden zijdelingschen druk in dit vulcanische land ook beter vermeden werden. Men trok de bogen dan in horizontale lagen op, dus alleen met verticalen druk, waarbij uitvallen of scheuren van enkele steenen niet noodlottig behoefde te worden. Deze boogconstructie, gevoegd bij de omstandigheid, dat de Hindoe-Javanen nergens losse zuilen of kolommen hebben gebruikt, leidde tot de onmogelijkheid van groote gewelven en van groote ruimten. Vandaar de neiging om, als men een grooter heiligdom wilde bouwen, een hoofdvertrek te omringen door zijkapellen, die alle betrekkelijk klein bleven en afzonderlijk gedekt konden worden, of wel het heilig-

dom als het ware uiteen te doen vallen in een tempelgroep, met losse bijtempels, over een uitgestrektheid en in een aantal zoo groot als men wenschte, om den centralen tempel heen.

Zoover is men op den Diëng echter niet gegaan; men heeft er zich tot kleine, afzonderlijke tempeltjes bepaald. Mogelijk dat men grootere gebouwen niet aandurfde, mogelijk ook, dat men rekening moest houden met bestaande toestanden, en dat de aanwezigheid, al vóór den tempelbouw, van bepaalde heilige plekken en bepaalde zetels van godsvereering op een van nature beperkt terrein, den aanleg van complexen belette. Hoe het zij, de acht tempels, die wij over hebben, zijn allen betrekkelijk klein en vormen onderling geen eenheid, hebben niet meer overeenkomst in opzet en versiering dan begrijpelijk en noodzakelijk is voor bouwwerken, door eenzelfde kunst in eenzelfde tijd in het leven geroepen.

Hindoe-Javaansche tempeltjes van deze soort hebben een vierkant grondplan en zijn altijd duidelijk verdeeld in drie stukken: een soubasement, een tempellichaam en een dak. Het soubasement en het lichaam zijn in principe op dezelfde wijze geprofileerd, en wel met een rechtopgaand middenstuk tusschen een naar buiten springenden voet en een eveneens naar buiten springende kroonlijst. Het verschil tusschen beide afdeelingen is vooral gelegen in de onderlinge verhouding der samenstellende deelen, daar bij het lichaam het rechtopgaand middenstuk veel grooter is dan bij het soubasement; dit onderdeel wordt daardoor somtijds bijna even hoog als het breed is, en daarom noemt men dit stuk van den tempel wel den teerling.

De overgang tusschen voet en middenstuk wordt zoowel bij het soubasement als bij het tempellichaam gevormd door een ojiefvormige lijst, en onmiddellijk daarbij aansluitend treft men gewoonlijk een halfrond aan; deze combinatie noemt men wel, om haar veelvuldig voorkomen in de Midden-Javaansche kunst, het klassieke profiel. Op den Diëng intusschen is het halfrond nog bij geen der acht tempels aanwezig; het is klaarblijkelijk eerst later in zwang gekomen. Een op het plateau opgegraven tempelvoet vertoont het halfrond echter wel, en daarom is men van oordeel, dat het tempeltje, waarbij die voet behoord heeft, van wat later datum moet zijn geweest, een veronderstelling, die door andere eigenaardigheden van de daar nog aangetroffen fragmenten wordt bevestigd.

De kroonlijst van het tempellichaam is verlevendigd door antefixen, en vervolgens voert opnieuw een ojief naar de onderste verdieping van het dak. Elk der verdiepingen (er zijn er doorgaans een drietal) herhaalt opnieuw, zij het ook weder in andere verhouding, de profileering van voet-middenstuk-kroonlijst. Door dat zij sprongsgewijs teruggaan, blijft er om iedere verdieping een vrij breede omgang open, dien men heeft benut om op elk der hoeken torentjes te zetten, naar boven mét de verdiepingen kleiner wordend. Ook die torentjes vertoonen weer het gewone profiel en zij worden dan gedekt door een topstuk, hetwelk in kleiner formaat het groote topstuk teruggeeft, dat de bovenste verdieping en daarmede het geheele gebouw bekroont.

Dit schema heeft men in hoofdzaak overal gevolgd, het echter telkens naar wensch verrij-

kend of ook wel wijzigend. Men kon nog weer uitspringende lijsten boven en onder de rechtopgaande middenstukken leggen, men kon de hoektorentjes vermeerderen, door ze ook in het midden der zijden te zetten, men kon ze vastmaken aan de volgende verdieping, en zoo meer. De variatie is ook hier weer eindeloos. Onder de kroonlijst bevond zich een steunlijst, die gemakkelijk tot een verbrede friesband kon worden gemaakt en deze laatste leende zich dan uitstekend tot het aanbrengen van ornament. Vooral was daarvoor echter het rechtopgaand middenstuk de plaats.

Bij het soubasement ging men bijvoorbeeld nog weer eens een lijst om dat middenstuk leggen, maar doorgaans paste men er, als tegenwicht tegen al de horizontale lijnen, die den bouw beheerschten, een verticale verdeling toe, die ook in het tempellichaam werd aangevend: door middel van opstaande posten, met of zonder pilasters, werden een aantal terugliggende paneelen omsloten. Een verdeling in drieën aan elke zijde had doorgaans de voorkeur, en dan kon men telkens in het middelste veld een nis plaatsen, die ruimte gaf voor een godenbeeld en zich leende tot de geliefde ornamentatie met het *kâla-makara*-motief. Ook in de dakverdiepingen werden dan die nissen, hier echter ondiep en zonder beeld, uitsluitend als versiering, herhaald. Voorts was er nog de mogelijkheid de nissen van het tempellichaam te laten uitspringen, en zodoende het vierkante grondplan te verlevendigen. Aan één zijde, den voorkant, was een uitsprong in het midden zelfs regel; hij vormde een vestibule met eigen afdekking, kon ook met de *kâla-makara* worden omlijst, werd

betreden met een tegen het soubasement aangebouwd trapje, en verleende toegang tot het binnenste van het gebouw.

Dat binnenste vormde een vierkante ruimte met gladde wanden, eventueel nog van nissen voorzien. De kamer was daar, waar de vestibule aansloot, voorzien van naar buiten openslaande, dubbele houten deuren. Het gewelf liep pyramidaal trapsgewijs omhoog, tot de zijden elkander dicht genoeg genaderd waren om door een sluitsteen afgesloten te kunnen worden. Desgewenscht konden de trappen van het gewelf weggebeiteld, en dit dus worden afgeschuind, maar algemeen was dat niet. Binnen in de tempelkamer stond dan het voetstuk met het godenbeeld. Daar het daglicht, zelfs als de houten deuren openstonden, slechts door de vestibule kon binnen dringen, heerschte er altijd een schemerduister, waaraan door fakkels of lampen tegemoet kon worden gekomen. De geringe afmeting van de tempelkamer maakt het voorts duidelijk, dat deze niet voor de geloovigen, maar alleen voor de officiëerende priesterschap bestemd kan zijn geweest.

Hoewel nu het hier gegeven thema op alle mogelijke wijzen gevarieerd is, wilden wij toch allereerst een algemeen indruk geven van het uiterlijk van een Hindoe-Javaansch tempeltje. Thans willen wij meer in het bijzonder de tempeltjes van den Diëng beschouwen.

Het heeft natuurlijk geen nut, ze stuk voor stuk te gaan beschrijven, en wij willen ons dus bepalen tot hetgeen op het midden van het plateau gevonden wordt. Ter voorkoming van misverstand ga nog de opmerking vooraf, dat men aan de namen der tjandi's, alle ontleend

aan de figuren van de wajang, geen bijzondere beteekenis moet hechten. Het zijn namelijk geen oorspronkelijke benamingen, doch ze zijn eerst veel later in gebruik gekomen, en hebben zelfs in de honderd jaar, dat ze ons bekend zijn — de eerste, die ze hoorde, was de genie-officier Cornelius, die in 1814 op last van den landvoogd Raffles deze ouden opnam — al weer wijzigingen ondergaan. Enkele gebouwtjes heeft Cornelius in het geheel niet gezien; hij moest zich nog een weg banen door dichte bosschen, en het plateau moet dus in die dagen een heel ander aanzien hebben gehad dan de kale bergvlakte van thans.

Hoeveel afwisseling bij toch ongeveer gelijken opzet mogelijk was, treft ons al dadelijk bij de naast elkander gelegen vijf tempeltjes der Ardjoena-groep in het midden van het Noordelijk deel van het plateau, vijf, of eigenlijk vier, want slechts vier ervan, op een rij naast elkander geplaatst, komen voor onderlinge vergelijking in aanmerking, het vijfde (Tjandi Sëmar), dat alleen tegenover het eerste gebouw der groep ligt, is geen tempeltje en moest aan geheel andere eischen voldoen; in dit langwerpige, lage, van lichtopeningen voorziene gebouwtje hebben wij hoogstwaarschijnlijk de bergplaats van allerlei benoodigdheden voor den eeredienst te zien. Bij de andere vier, alle vierkante tempeltjes, niet zoo heel veel in de afmetingen van het grondplan verschillend, valt dan te meer het verschil in de onderlinge verhouding der bouwdeelen, en in de toepassing van het ornament op.

De Tjandi Ardjoena, de eerste van de rij, is eenigszins massief, breed van opzet en sober

van versiering. Geheel glad gelaten zijn zoowel de posten als de paneelen van het soubasement; het tempellichaam en de dakverdiepingen zijn daarmede in overeenstemming, behalve voorzoover het middenvak aangaat: dit alleen is versierd door het fijn uitgewerkte kâla-makara-ornament om de zich daar bevindende nissen. Het concentreeren van de aandacht op het midden der zijden wordt versterkt door de eenige andere versierde bouwdeelen, de kroonlijsten, bij wier antefixen-reeksen er ook weer zorg voor gedragen is, de grootste en rijkst geornamenteerde stukken in het midden, de kleinste op de hoeken te zetten. Op die wijze vormt de ornament-combinatie aan het midden der zijden een tegenwicht tegen de krachtige werking der hoektorentjes, die juist de hoeken bijzonder doen uitkomen, en daarbij tevens in de dakprofileering den overgang tusschen de verschillende verdiepingen verzachten. Een soortgelijk streven is merkbaar aan den voorkant, waar de forsche voorsprong al te zeer uitsluitend den blik zou vasthouden, wanneer juist hier niet de gevelvelden terzijde een eigen ornament gekregen hadden en ook van nissen met kâla-makara-versiering voorzien waren geworden. Zoo werken overal ornament en architectonische opzet samen tot het bereiken van een harmonisch geheel, vermijdt men steeds het te zeer naar voren brengen van het ééne element tegenover het andere, doch doet men integendeel zijn best om elk te-veel te neutraliseeren, en voortdurend het effect van het geheel boven de onderdeelen te doen overheerschen.

Hetzelfde verschijnsel, met andere middelen en op andere wijze, kan men bij de op plaat 1 afge-

beelde, overigemonumentenopmerken. Het naastgelegen gebouw, de Tjandi Srikandi, doet zich thans voor als eenigszins gedrukt, hetgeen wel grootendeels zal liggen aan het bijna algeheel ontbreken van het dak, zoodat onze indruk noodzakelijk onjuist, onvolledig is, en zeker als het tempeltje er in zijn geheel stond, weer zou worden gecorrigeerd. De breede, vooruitspringende, horizontale lijst, die in het midden om het soubasement heenloopt, geeft daaraan een zwaar, dragend karakter, in overeenstemming met den breeden, vlakken teerling daarboven, waarvan het massieve weer eenigszins wordt weggenomen door den veelkantigen vorm der pilasters, die als hoekposten fungeeren, en door een guirlande-ornament, dat boven langs dien teerling hangt. Ook hier dragen de middenpaneelen de versiering, geen vooruitspringende nis echter, maar een geheel vlak gehouden relief, voorstellend, aan achter- en zijkanen, telkens één der drie goden van de Drieëenheid, Çiwa, Wishnoe en Brahmâ. Opmerkelijk is dan vooral de overgang naar het dak; tusschen de kroonlijst van het tempellichaam en de eerste dakverdieping is als afzonderlijk bouwdeel een dakvoet geschoven, laag en in breede paneelen verdeeld, die met een geometrisch ornament gevuld zijn, ruiten met bloemen er tusschen. Deze zware voet, zwaar van bouw en zwaar van ornament, wordt nu in zijn werking weer tegengehouden door de antefix-stukken in het midden der kroonlijst, die door hun groote afmeting, puntigen vorm en omhoog strevende arabesk-omlijsting een krachtige onderbreking en tegelijk verwijzing naar boven vormen. Het feit, dat zij tevens naar voren treden, maakt hun rol nog

sprekender, en het verwondert ons dan ook niet, dat boven deze middenstukken de eerste dakverdieping het accent juist weer op de hoeken gaat leggen.

Slank en rijzig is daarnaast de Tjandi Poentadewa, tevens van een veel verder doorgevoerde ornamentatie, zoodat bijvoorbeeld, wat nergens anders het geval is, reeds voet- en kroonlijst van het soubasement antefixen dragen. De verhouding der samenstellende deelen is steeds berekend op een indruk van rijzigheid. Pilastertjes flankeren de posten aan het middendeel van het soubasement; halve pilasters begrenzen de gevelvelden van het tempellichaam en worden aan de bovenzijde verbonden door een dubbele boog, waarin de kâla-makara is verlijnd. Om nu de hooge posten terzijde van de gevelvelden niet al te lang en ijl te doen schijnen, geven ze halverwege in een breeden, versierden band een rustpunt voor het oog. Gedurfd zijn ook de nissen, belangrijk uitspringend, en doorgetrokken in de hoogte tot aan de kroonlijst toe, daardoor zeer belangrijk medewerkend om het hooge en slanke van den teerling te onderstrepen. Hun daardoor uiterst smalle vorm zou ze voor een beeld, dat uiteraard slechts het onderste deel kan vullen, ongeschikt maken, en dat wordt nu weer gecompenseerd, door binnenin de nis op driekwart der hoogte een afzonderlijk hemeltje te zetten, dat het overdrevene wegneemt en de nis bruikbaar maakt. Merkwaardig is ook het kâla-makara-ornament, dat deze nissen omgeeft, waarbij de kâla-kop zijn onderkaak mist en de makara's geheel in ranklijnen zijn overgegaan doch alleen een overgebleven poot nog op het oorspronkelijk dierlijk karakter

wijst. Smal en hoog zijn ook de dakverdiepingen, en zelfs de spitse vorm der topstukken, ontleend aan de Javaansche kēbēn-vrucht (in tegenstelling tot de meer kussenachtige formatie aan Tjandi Ardjoena) werkt mede tot het gewenschte doel. De overige gebouwtjes mogen wij onbesproken laten.

De tempels van den Diēng geven ons in hun klare, eenvoudige architectuur met haar krachtige belijning, in het sobere, met fijnen kunstzin aangebrachte ornament, en vooral in den organischen samenhang dier beide, een voortreffelijk beeld van de oudste Hindoe-Javaansche kunst. De losse beelden, slanke figuren, in de hoofdlijnen streng weergegeven, eenvoudig in hun versiering, sluiten zich daar geheel bij aan; geen wonder, want van een groot aantal dezer beelden blijkt uit de bouwfragmenten, die er aan vast zitten, dat zij van de monuminten een integreerend deel hebben uitgemaakt, en ook waar dat niet het geval is en de beelden als losse sculptuur gebeeldhouwd zijn, zijn zij niet alleen om hun bestemming — het zijn alle de godengestalten van het Ćiwaïtisch pantheon — maar ook om hun stijl onverbrekelijk aan de monumenten verbonden.

LITTERATUUR:

- B o s c h, Een hypothese omtrent den oorsprong der Hindoe-Javaansche Kunst, Handelingen van het Eerste Congres voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Java (Solo 1919), 1921.
- V a n E r p, Het ornament in de Hindoe-bouwkunst op Midden-Java, Verslag van het Eerste Congres van het Oostersch Genootschap in Nederland, 1921, (alleen in verkorten vorm gepubliceerd).
- De op p. 66e.v. medegedeelde bijzonderheden over de bouw-

techniek zijn ontleend aan een ongepubliceerd Rapport van Van Erp uit 1903, welks inhoud uitvoeriger is weergegeven in het vierde hoofdstuk onzer Inleiding.

Over het Diëng-plateau :

Cornelius, Beschrijving van eene Land reise gedaan naar de Bergen, genaamt Goenong Prouw en Goenong Die-Eng ter onderzoek van de Bramiensch antiquiteiten aan deeze gebergten geleegen, in de maanden October en November 1814, uitgegeven in Bijdr. t. d. Taal-, Land- en Volkenk. v. Ned. Indië, dl. 75, 1919.

Hoepermans, Hindoe-oudheden van Java (1864—1867), uitgegeven in Rapp. Oudheidk. Dienst, 1913.

Brumund, Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java, Verhand. Bat. Gen. dl. XXXIII, 1868.

Brandes, Tjandi Bima, beschreven voor zoo ver als reeds doenlijk is, Rapp. Oudheidk. Comm., 1902.

Van Erp, Hindu Monumental art in Central Java, Twentieth Century Impressions of Netherlands India, 1909.

Inleiding tot de Hindoe-Javaansche kunst, Hoofdstuk V.

HOOFDSTUK III.

DE ONTWIKKELING DER HINDOE-JAVAANSCHЕ CULTUUR.

In het voorafgaande hebben wij getracht ons een beeld te vormen van de Hindoe-Javaansche cultuur, en vooral de Hindoe-Javaansche kunst, zooals die zich voordoet op het oogenblik, dat wij met beide kennismaken, op het eind der zevende en het begin der achtste eeuw. Wanneer wij nu even bedenken, dat het Hindoe-Javaansche oppergezag op Java eerst in het begin der zestiende eeuw een eind heeft genomen, dan zien wij dus, dat wij van de geschiedenis dezer cultuur een tijdperk van acht eeuwen vermogen te overzien. Dit feit alleen al doet ons begrijpen, dat gedurende een zoo lang tijdsverloop groote veranderingen mogelijk, neen noodzakelijk moeten zijn geweest, en dat het niet aangaat Hindoe-Javaansche cultuur en kunst op één moment te fixeeren en dat dan *de* Hindoe-Javaansche cultuur en kunst te noemen. Zoo iets zou willekeurig en onrechtvaardig zijn. Wij hebben ons er rekenschap van te geven, wat er in die acht eeuwen gebeurd is en welke ontwikkeling, welk verloop, deze beschaving heeft doorgemaakt. Eerst daarna mogen wij

met eenige kans op succes hopen, haar waren aard te leeren begrijpen.

Nu spreekt het vanzelf, dat de hier bedoelde ontwikkelingsgang geen los en op zichzelf staand verschijnsel is, maar dat hij nauw samenhangt met de lotgevallen der Hindoe-Javaansche rijken; de politieke geschiedenis heeft een duidelijk waarneembaren terugslag op de beschavingsgeschiedenis. Wij zullen dus zeker goed doen uit te gaan van hetgeen in die acht eeuwen op politiek gebied is gebeurd. Deze eisch klemmt te meer, nu in de laatste jaren het voortgezet onderzoek zoo duidelijk heeft doen uitkomen, dat het er verre van af is als zou — gelijk men lang gemeend had — Java min of meer op zichzelf zijn gebleven, maar dat het deel heeft gehad aan allerlei gebeurtenissen, die van binnen en van buiten den heelen Archipel in beroering hebben gebracht. Veel wat lange jaren, toen men zich op Java alleen blind staarde, onverklaarbaar bleef, gaat zich thans vertoonen als het natuurlijk gevolg van een buiten dat eiland voorgevallen feit, gelijk omgekeerd de voorvallen op Java van belang blijken te zijn geweest voor het lot van andere staten.

Een overzicht in vogelvlucht van de geschiedenis van Java in den Hindoe-tijd, voorzoover noodig in verband met de geschiedenis van den Archipel in het algemeen, moge dus dit hoofdstuk inleiden. Wanneer wij om dat overzicht begrijpelijk te maken het zooveel mogelijk geven als een aaneengeschakeld verhaal, daar willen wij den lezer toch niet in den waan laten, dat wij over dit alles zóó goed zijn ingelicht, dat twijfel uitgesloten is. Integendeel, de aard der gegevens, waaruit Java's oude geschiedenis word

opgebouwd, laat op allerlei gebied een maar al te voelbare onzekerheid. De oorkonden, voor een groot deel der geschiedenis ons eenig materiaal, zijn een wel zeer betrouwbare, maar helaas onvolledige bron. Zij kunnen worden aangevuld door berichten in de Chineesche Annalen, door epigrafische gegevens uit andere landen van Achter- en Voor-Indië, door mededeelingen van Arabische (en later Portugeesche) zeevaarders. Voor de laatste eeuwen beschikken wij dan nog over een paar inheemsche bronnen, een ten deele mythisch gekleurde, ten deele in romantischen verhaaltrant gehouden kroniek (Pararaton) en een lofdicht op een Hindoe-Javaanschen koning uit de veertiende eeuw (Nâgarakërtâgama). Uit dat alles te samen kunnen wij ons zoo ongeveer een voorstelling van den gang van zaken maken; en de hoofdzaken mogen wij wel beschouwen als vaststaande. Op allerlei punten, zelfs belangrijke, kan het echter bij nader onderzoek noodzakelijk blijken, onze opvatting te wijzigen. Onder dit voorbehoud geven wij ons overzicht, dat dus bedoelt niet een relaas te zijn van wat onomstootelijk vaststaat, maar van wat bij den huidige stand der wetenschap als meest waarschijnlijke loop der dingen mag gelden.

Voorop zij dan gesteld als een factor, waarmee bij de beoordeeling van de verdere ontwikkeling der Hindoe-Javaansche maatschappij wel in de allereerste plaats rekening moet worden gehouden, het algeheel ontbreken van eenige aanwijzing van een nieuwen rechtstreekschen Hindoe-invloed. Wij bedoelen hiermede een zoodanige inwerking, als bij het tot stand komen der oudste Hindoe-Javaansche cultuur,

en vooral bij de latere instrooming, die de groote opleving dezer beschaving ten gevolge had, aangenomen moest worden. Wel ligt het voor de hand, dat handelsverkeer met Voor-Indië is blijven voortgaan en weten wij zelfs van nauwe politieke aanraking, een paar eeuwen later, tusschen Zuidelijk Voor-Indië en Sumatra. Maar van direct belang voor de ontwikkeling der Javaansche beschaving is dat niet geweest. Alleen wat de beeldende kunst betreft, heeft men uit enkele verschijnselen in de veertiende eeuw een hernieuwden Hindoe-invloed in of kort voor dien tijd willen opmaken, onzes inziens ten onrechte. Van het oogenblik af, dat wij aan den aanvang der achtste eeuw de Hindoe-Javaansche beschaving in haar ontwikkeling gaan volgen, is zij op zichzelf aangewezen gebleven, zonder dat haar richting vanuit Voor-Indië verder werd beïnvloed.

In de eerste eeuw, die wij thans gaan beschouwen, is de groote gebeurtenis van den Archipel de machtsuitbreiding van de Sumatraansche mogendheid, het rijk van Çrîwidjaya. Het doet zich nu vooreerst gelden aan de overzijde van de Straat van Malaka, waar nabij de baai van Bandon de koning van Çrîwidjaya, die er zich op beroemt te behooren tot de dynastie der Çailendra's, een heiligdom sticht; de oorkonde, waarbij dat geschiedt, is gegrift in het Kawi-alphabet (een, in verband met het in ons eerste hoofdstuk opgemerkte, niet te verwaarloozen bijzonderheid), en het heiligdom is een Boeddhistische stichting, en wel zuiver Mahâyânistisch. Het blijkt dus, dat in de honderd jaar, die deze oorkonde scheiden van het vroeger besproken (p. 29) Chineesche bericht over de

heerschappij van het Hīnayāna, de Kerk van het Mahāyāna haar zegevierenden tocht door het Oosten is begonnen, het blijkt, dat zij gesteund wordt door het Palembangsche gezag, en het blijkt ten slotte, dat in 775 dit zich doet gelden over de Zeestraat. De groote handelsweg wordt van dezen tijd af door Çrīwidjaya beheerscht; het „rijk van den Mahārādja“, dat de Arabische zeevaarders spoedig zullen leeren kennen als de zeemogendheid van den Archipel, heeft een aanvang genomen.

Ook verder naar het Oosten en Zuiden zien wij zich dan zijn invloedssfeer uitbreiden. Het rijk van Cambodja wordt vanuit Palembang gecontrôleerd, en krijgt eenigen tijd later van daar uit zijn koning. De kusten van Tjampâ worden geteisterd door de Sumatraansche vloeten. Het meest belangrijke is voor ons echter, wat wij zien gebeuren op Java.

Drie jaar na de stichting aan de baai van Bandon verrijst op Java, iets ten Oosten van het tegenwoordige Jogjakarta, het heiligdom van Kalasan, welks wij-inscriptie tot ons is gekomen. Zij is de eerste van de boven in een ander verband besproken groep van Boeddhistische oorkonden in Nāgarī-schrift, en bevat een kunsthistorisch gegeven van den eersten rang, door het jaar 778 vast te leggen als stichtingsjaar der nog bestaande Tjandi Kalasan. Zij leert bovendien, dat dit heiligdom een Mahāyānistische tempel was en dat het werd opgericht binnen het rijk van een Çailendra-koning door de goeroe's van dien vorst.

Dat een koning uit de beroemde dynastie van Çrīwidjaya zijn gezag uitoefent op Midden-Java kan moeilijk iets anders beteekenen, dan

dat dit land toen eveneens, op welke wijze dan ook, in direct verband met Palembang was gekomen. Ook hier gaat dat gepaard met het optreden van het Mahâyâna, sindsdien op Java oppermachtig. Met den politieken invloed is dus een strooming op geestelijk gebied gepaard gegaan. Wij zullen later zien, dat ook de kunst in deze veranderingen haar deel heeft gehad.

Wat is er nu intusschen met het vroegere Hindoe-Javaansche gezag gebeurd? Indien niet alle teekenen bedriegen, heeft het zich naar Oost-Java teruggetrokken. Immers terwijl op Midden-Java, althans in dat deel, waarvan Prambanan het centrum is, de Çailendra's heerschen, vinden wij op Oost-Java, in de buurt van Malang, een Hindoe-Javaanschen vorst, die (in 760) in een heiligdom een beeld van den Ziener Agastya doet oprichten, denzelfden Meester, wiens naam onverbrekkelijk verbonden is aan het oude stamland Koeñdjara. Een Chineesch bericht preciseert nog den tijd, waarin de uitwijking moet hebben plaats gehad, door te vermelden, dat in de periode 742—755 een overbrenging van de Javaansche hoofdstad naar het Oosten was geschied. Het jaar 755 is dus de terminus ante quem voor de groote verandering in de politieke verhoudingen.

Ruim honderd jaar schijnt het gezag der Çailendra's zich op Midden-Java te hebben kunnen handhaven. In het begin der negende eeuw heeft Cambodja zich aan de Palembangsche voorgdij onttrokken, en een halve eeuw later zijn de banden met Java doorgesneden, althans in 863 wordt opnieuw ter eere van Agastya een bedehuis opgericht, en nu in de onmiddellijke nabijheid van Prambanan. Vanuit het Oosten

van het eiland grijpt de Hindoe-Javaansche macht weder naar het centrum van het land, en vereenigt zij zoowel Midden- als Oost-Java onder één bestuur. De zetel van dat bestuur wordt wederom verlegd naar het herwonnen gebied, waar Prambanan het cultuur-centrum vormt.

Dat blijft zoo tot ongeveer 915, en dan heeft er een gebeurtenis plaats van een geweldige draagwijdte. Van die gebeurtenis zelf weten wij niets, maar wij kennen haar gevolg : niets meer of minder dan het volkomen opgeven van het Midden-Javaansche deel van het rijk, niet ten behoeve van een vreemden overweldiger, doch om het geheel onbeheerd te laten liggen. Men mag vermoeden, dat een ondubbelzinnig teeken van den wil der goden, een groote vulcanische uitbarsting, een epidemie of iets dergelijks, tot dit besluit heeft genoopt. Een feit is het in ieder geval, dat na de eerste jaren der tiende eeuw het cultureele leven op Midden-Java geheel ophoudt, en slechts op Oost-Java de Hindoe-Javaansche beschaving is blijven voortbloeien. Daarmede vangt het Oost-Javaansche tijdperk aan ; de Midden-Javaansche, zoogenaamd klas-sieke periode is afgesloten.

In dien Midden-Javaanschen tijd hebben wij dus drie deelen kunnen onderkennen met betrekking tot den politieken toestand. Het was vooreerst het Hindoe-Javaansche gezag op Midden Java, tot ongeveer 750. Vervolgens kwam de eeuw, dat Midden-Java met Sumatra in verband stond, en de oude Hindoe-Javaansche heerschappij zich naar het Oosten had teruggetrokken. Eindelijk, van ongeveer 860 tot 915 hebben wij het tijdperk van de restauratie, met de hereeniging van Midden- en Oost-Java onder de oude Javaansche macht.

Na 915 hebben wij, gelijk gezegd, alleen rekening te houden met Oost-Java. Men moet daarbij echter wel in het oog houden, dat de catastrofe, van welken aard zij ook geweest moge zijn, geen breuk in de beschavingsgeschiedenis beteekent. Er is een duidelijke continuïteit in alles; zelfde hoogwaardigheidsbekleeders bijvoorbeeld fungeeren eerst op Midden-, later op Oost-Javaansche oorkonden. Het Javaansche rijk is zonder meer blijven voortbestaan, slechts is de kraton verlegd en een deel van het gebied opgegeven. In het Westen van den Archipel blijft onder dat alles Çrîwidjaya zijn oppermacht handhaven aan beide zijden van de Zeestraat. Het loslaten van Java heeft klaarblijkelijk geen verzwakking ten gevolge gehad; nog vier eeuwen lang, en ondanks tijdelijke tegenslagen, is Çrîwidjaya de groote zeemogendheid van het Westen.

Het Oost-Javaansche rijk, dat zich het rijk van Mědang noemde, strekte zich hoofdzakelijk uit over het tegenwoordige Kědiri, Pasoeroehan en Soerabaja, en had zijn zwaartepunt in de Brantas-vlakte. Eén der eerste vorsten was koning Sindok, die de stamvader is geweest van het koningsgeslacht, dat tot 1222 is blijven regeeren. Dit geslacht, oorspronkelijk naar Sindok's wijdingsnaam de Içâna-dynastie geheeten, ging spoedig door aanhuwelijking over in dat der Dharmawangça's. De Dharmawangça, die in het laatste decennium van de tiende eeuw op den troon zat, heeft zich op verschillend gebied verdienstelijk gemaakt; hij gelastte de samenstelling van het wetboek, toen Çiwaçâsana genoemd en nog thans als Poerwâdigama op Bali in zwang, en liet een aanvang maken met de

bewerking van het Mahâbhârata in het Oud-Javaansch. Maar diezelfde vorst heeft tevens den val van het rijk van Mëdang veroorzaakt, doordat hij meende sterk genoeg te zijn om het op te nemen tegen Çrîwidjaya.

In een stoutmoedige poging om het vijandelijk rijk in het hart aan te tasten, landde in 990 een Javaansche troepenmacht bij Palembang. Ondanks aanvankelijk succes had die expeditie geen verdere gevolgen; spoedig had Çrîwidjaya zich hersteld, en in 1005 zocht en vond de Çailendra-koning nauwe verbinding met den toen regeerenden vorst van Zuidelijk Voor-Indië. Nog een jaar later werd Java door zijn noodlot achterhaald.

Hoewel Çrîwidjaya zelf ons niet genoemd wordt als de macht, die in dat jaar Java onder den voet liep, de hoofdstad verbrandde en den koning in den dood dreef, is het toch wel hoogst aannemelijk, dat van daar uit de beweging op Java op zijn minst krachtig werd onderhouden, en de daadwerkelijke aanvaller zijn ruggesteun vond in het groote rijk op Sumatra. Toevallig hebben wij aangaande dat laatste in deze periode ook weer een bericht over den hoogen bloei der Boeddhistische wetenschap, thans de Mahâyânistische natuurlijk. De latere hervormer van het Boeddhisme van Tibet, Atîça, studeerde er bij den beroemden Dharmakîrti, en de Tibetaansche levensbeschrijving voegt daarbij, dat Sumatra het hoofdkwartier van het Boeddhisme in het Oosten was, en Dharmakîrti werd beschouwd als de grootste geleerde van zijn tijd.

Het is zeker niet toevallig, dat Java eerst weder gelegenheid tot herstel heeft gekregen,

toen Çrîwidjaya door een aanval van elders tijdelijk tot machteloosheid was gedoemd. Na den val van het rijk van Mědang verkeerde het Javaansche land in een staat van verwarring; van verschillende koninkjes wordt melding gemaakt, en intusschen had zich de schoonzoon, tevens verwant, van den gesneuvelden Dharmawangça in de bosschen weten te redden, waar hij zijn tijd afwachtte. Reeds spoedig liet de prins, Erlangga geheeten, zich in een woudkluizenarij tot koning wijden, waarmede hij zich opwierp tot pretendent, maar voorloopig moest hij het bij die demonstratie laten. Eerst na 1024 kwam de ommekeer, het jaar van den oorlog tusschen Çrîwidjaya en den Zuid-Indischen vorst Râdjendratjola. De vloeten van dien laatste voerden een expeditiecorps naar den Archipel, dat binnen korten tijd de voornaamste deelen van het rijk van Çrîwidjaya veroverde en den koning gevangen nam. De Indische vorst heeft van zijn overwinning in het verre Oosten niet veel profijt getrokken, want na het wegtrekken der Voor-Indiërs wist Çrîwidjaya zich spoedig weder te herstellen, maar zijn expeditie verschaftte aan Erlangga klaarblijkelijk de gewenschte vrijheid van handelen op Java. Na een lange reeks van oorlogsjaren, waarin de Javaansche koninkjes ten onder worden gebracht, is eindelijk omstreeks 1035 de eenheid van het Javaansche rijk onder den scepter, of liever onder het zonnescherf, van Erlangga, een feit geworden.

Voor de Javaansche letterkunde is Erlangga's regeering een gewichtig moment, omdat onder hem het eerste Oud-Javaansche gedicht, welks datum is overgeleverd, de Ardjoenawiwâha, Voor-Indische stof, doch nu geheel in Javaansch

kleed, is tot stand gekomen. Wij weten ook van waterstaatswerken, door dezen koning uitgevoerd, en van het bestaan van een zeehandel, welks middelpunt de havenstad Toeban was; de residentie zelf, Kahoeripan, lag meer in het binnenland in of nabij de Brantas-vlakte. In zake de buitenlandsche politiek heeft men zich de eerste eeuwen wel gewacht opnieuw den strijd aan te binden met de mogendheid in het Westen; daarentegen wordt alle aandacht gevestigd op het Oosten van den Archipel. Zeer duidelijk is bijvoorbeeld het aanhalen van den band met Bali, dat gaandeweg wordt gejavaniiseerd. Daarna zal Borneo aan de beurt zijn; een der latere koningen noemt het als voornaamste onderhoorigheid. Zoo gaat Java zich ontwikkelen tot de mogendheid van het Oosten, gelijk Çriwidjaya die van het Westen was, voorloopig niet in openlijke concurrentie, maar klaarblijkelijk in een weloverwogen evenwichts-politiek, waaraan eerst twee eeuwen later een einde zal komen.

Blijft nu het Sumatraansche rijk zich handhaven onder wisselende omstandigheden — wij lezen zoowel van een nieuwen inval der Zuid-Indiërs in de Palembangsche onderhoorigheden van den overwal, als van een veroveringstocht door Çriwidjaya in het Voor-Indisch gebied der vijanden ondernomen —, daar wordt aan Java voorloopig de mogelijkheid tot groote krachtsontplooiing ontnomen door Erlangga's laatste daad, vóór hij als geestelijke overleed: de verdeling van zijn rijk tusschen zijn beide zoons of kleinzoons. Zoo ontstaan in of kort na 1042 de beide rijken van Kadiri en Djanggala, waarvan het eerste zijn hoofdstad had in de thans

nog zoo geheeten stad van dien naam, het laatste, met rijkszetel in het Soerabaja'sche, het Oostelijk deel van Erlangga's gebied omvatte. Het lot van die beide staten is zeer verschillend geweest; tegenover het bloeiende Kadiri geraakte Djanggala geheel op den achtergrond, zoodat er alle aanleiding is om dit tijdperk, van 1042 tot 1222, den Kadirischen tijd te noemen. Vorsten van Djanggala kennen wij slechts een enkelen, uit het eerste deel der periode — is wellicht deze tak van het koningshuis spoedig uitgestorven of onmachtig gemaakt? —; van Kadiri een heele reeks, en daaronder als meest befaamde koning Djayabhaya, nog bij de huidige Javanen bekend, die vóór 1135 aan het bewind is gekomen, en onder wien in 1157 de zoo populaire Bhâratayoeddha werd gedicht.

Ongeveer aan het eind van de Kadirische periode werpt een Chineesch geschrift, van den ambtenaar der douane Chau Ju Kua, weer licht op de onderlinge verhoudingen in den Archipel. Het vermeldt het rijk van Palembang en dat van Java, en somt bij beide een reeks van onderhoorigheden op. Voorzoover die konden worden herkend, liggen de Sumatraansche bezittingen alle in het Westen, de Javaansche in het Oosten. Java is thans ook groote mogendheid, en beide hebben om zoo te zeggen den Archipel onder zich verdeeld, in een Oostelijke en een Westelijke helft. Het merkwaardigste daarbij is wel, dat het Westelijkste stuk van het eiland Java, de Soenda-landen, onder Palembang valt; de scheidingslijn der invloedssferen ging dus dwars over het eiland Java heen. Tevens mag men hieruit opmaken, dat er van verband tusschen Oost-Java en de Soenda-

landen toen ter tijd weinig of geen sprake kan zijn geweest.

Het jaar 1222, dat van Kadirî's val, is ongetwijfeld een der gewichtigste uit de geheele Javaansche geschiedenis; in allerlei opzichten wordt een oud tijdperk afgesloten en neemt iets nieuws een aanvang. Een avonturier van zeer geringe afkomst had zich op slinksche wijze van den gouverneurszetel te Toemapël, Oostelijk van den Kawi, meester gemaakt en er zijn macht uitgebreid door toevoeging van stukken van het oude Djanggala. Na jarenlange voorbereiding voelde hij zich sterk genoeg om zich als koning op te werpen en aan zijn heer, den Kadirischen koning, de gehoorzaamheid op te zeggen, daarbij handig gebruik makend van een conflict, dat ontstaan was tusschen dien laatste en de hooge geestelijkheid. De slag van Gantër bracht in 1222 de beslissing ten gunste van Arok van Toemapël, die van toen af, na het wegvagen der Kadirische macht, Java regeerde en de stamvader was van de dynastie, die het land ongeveer tot het einde der Hindoe-Javaansche oppermacht is blijven beheerschen, eerst vanuit Toemapël, of zooals het weldra heette, Singasari, later vanuit Madjapahit.

Het belang van den omkeer, ook door de tijdgenooten als een radicale wijziging gevoeld, is ten deele gelegen in het herstel van de rijkseenheid en de vestiging van een krachtig centraal gezag, maar vooral in het breken met de oude traditie door het optreden dezer dynastie van parvenus. De koningen van Kadirî waren nog afstammelingen van Sindok, voerden wellicht hun geslacht, zeker den oorsprong van hun rijk en heerschappij op tot het Midden-Javaan-

sche tijdvak; zij waren de vertegenwoordigers van oude, op de Hindoe's teruggaande overlevering. Nu is dat uit, en is de drager van het gezag voortgekomen uit de laagste lagen van het Javaansche volk; en hoewel de officiële lezing dat trachtte goed te maken door hem Çiwa als vader toe te schrijven, blijft het niettemin verklaarbaar, dat het afbreken van een traditie ook op ander gebied tot vernieuwing, en niet steeds verbetering, leidde.

Onder de naaste opvolgers van koning Râdjasa (Arok's wijdingsnaam), is vooral de laatste koning van Singasari, Kĕrtanagara, een opmerkelijke figuur. Zijn beeld is door de historische overlevering misvormd en het is niet gemakkelijk zijn ware trekken terug te vinden, afgeschilderd als hij wordt eenerzijds als een lichtzinnig en onbeduidend bon-vivant, anderzijds als een bekwaam regent, tevens voortreffelijk geleerde. Wat hij in ieder geval gedaan heeft en wat voor de geschiedenis van den Archipel van ver strekkenden invloed is geweest, was een algeheele wijziging in de buitenlandsche politiek van het Javaansche rijk. Een wisseling van rijksbestierder was er de inleiding toe, een verzwagering met den koning van Tjampâ en een expeditie naar Bali zullen er wel mee samenhangen. Versterking van de Javaansche macht naar buiten, verkrijging van de suprematie in den Archipel moeten zijn doel zijn geweest. Kĕrtanagara was het dan ook, die gebroken heeft met de evenwichtspolitiek tegenover Çriwidjaya. In 1275 scheepte zich het Javaansche leger in, om den concurrent in zijn eigen gebied te bestoken.

De gang der gebeurtenissen op Sumatra is

ons niet bekend, maar dat het er niet gemakkelijk is gegaan, blijkt wel hieruit, vooreerst dat Çrîwidjaya zich zóó sterk voelde, dat het, nog geen twintig jaar te voren, gewapende expedities naar Ceilon durfde ondernemen, en verder dat de Javaansche troepen eerst in 1293 naar hun vaderland konden terugkeeren. Als resultaat van den krijgstoct herleefde in het gebied van Djambi het oude rijk Malayoe (men herinnert zich het bestaan daarvan uit ons eerste hoofdstuk) onder Javaansche souvereiniteit. Dat beteekent dus, dat de Javaan vasten voet op Sumatra behield, en zich had genesteld in de nabijheid van Palembang zelf. Dat Çrîwidjaya ten val werd gebracht, blijkt niet en is niet waarschijnlijk, maar zijn rol als groote mogendheid is uitgespeeld. De gelijktijdige aanvallen door de Siameezen op de overzeesche rijksdeelen en zelfs op Noord-Sumatra hebben daar zeker ook het hunne toe bijgedragen.

Het is natuurlijk, dat Kĕrtanagara's streven hem in conflict moest brengen met een anderen heerscher, die trachtte zoowel Achter-Indië als den Archipel aan zich te verbinden, den Chineeschen keizer Koebilai Chan. Onwillig aan diens oproeping tot onderwerping te voldoen, zond Kĕrtanagara den Chineeschen gezant met geschonden aangezicht terug, en de keizer vond die beleediging een welkome aanleiding om door een tuchtigingsexpeditie Java te laten veroveren. Toen die expeditie in 1293 op Java landde, was Kĕrtanagara echter reeds ten val gebracht door een binnenlandsch vijand, den onderkoning van Kadiri, wellicht een afstammeling van het oude vorstengeslacht, die door de afwezigheid van het Javaansche leger de kans

kreeg om den niets kwaads vermoedenden Kërtanagara te overvallen in zijn onverdedigten kraton en te dooden.

Het was de schoonzoon van den gedooden vorst, tevens diens naaste mannelijke verwant, prins Widjaya, welke in zijn rechten zou treden. In schijn zich buigend voor den Kadirischen machthebber, kreeg hij verlof zich een woonplaats te scheppen in een woeste streek van het Soerabaja'sche, en deze noemde hij Madjapahit. Met groote listigheid wist hij daarop gebruik te maken van de onverwachte landing der Chineezzen, met wie hij zich verbond en die hij bewoog met hem Kadiri te bestormen en zijn tegenstander onschadelijk te maken. Op even listige wijze noopte hij hen vervolgens het eiland weder te verlaten, dat hij sinds 1293 als eerste koning van Madjapahit onder den naam Kërtarâdjasa verder beheerschte.

Uit de reeks der van hem afstammende Madjapahitsche vorsten vermelden wij in het bijzonder Hayam Woeroek, of met zijn wijdingsnaam Râdjasanagara, wiens regeering (1350—1389) als het hoogtepunt van Java's bloei kan gelden, zeker niet het minst door toedoen van den beroemden rijksbestierder Gadjamada, die van 1331 tot 1364 aan het bewind was. De geheele Archipel erkende Java's oppergezag, dat zich ongeveer even ver uitstreckte als thans het Nederlandsche; het Noorden van Celebes schijnt er niet bij behoord te hebben, daarentegen het schiereiland Malaka weer wel. In het algemeen was er natuurlijk geen intensieve bestuursbemoeienis met de onderworpen landstreken, en bepaalde men zich in veel gevallen tot het uitoefenen van politietoezicht en het innen der

schattingen, maar een feit is het, dat Java alleenheerscheres was geworden. In 1377 viel Palembang voor goed; het werd door de Javaansche veroveraars, gelijk het handelsbelang dat eischte, geheel verwaarloosd en gedurende eenigen tijd zelfs overgelaten aan Chineesche zee-roovers. Daarnaast breidde zich Malayoe steeds verder uit naar het binnenland; hoogstwaarschijnlijk is het uit dezen Javaanschen vazalstaat, dat in later eeuwen het rijk van Měnangkabau is ontstaan.

Over de binnenlandsche toestanden op Java worden wij uitvoerig ingelicht door het reeds op p. 79 genoemde lofdicht Nâgarakĕrtâgama, dat in 1365 het licht zag. Wij vinden er allerlei bijzonderheden over het hof en de hoogwaardigheidsbekleeders, indeeling en organisatie, rechtspraak, belasting, openbare werken, sacrale aangelegenheden, en voorts geografische gegevens naar aanleiding van 's konings reizen door zijn rijk, ethnologische bij de beschrijving van verschillende feestelijkheden, en wat niet al. Op het belang van dat alles voor ons inzicht in de Hindoe-Javaansche cultuur der veertiende eeuw komen wij nog terug.

De vijftiende eeuw heeft een betrekkelijk snel verval gebracht. De fout van Erlangga, verdedeling en daardoor verbrokkeling, heeft Hayam Woeroek herhaald door, waar hij den troon naliet aan zijn schoonzoon, gemaal zijner eenige dochter uit de opperkoningin, tevens naasten prins van den bloede, tegelijk zijn eigen zoon uit een bijvrouw schadeloos te willen stellen door het bestuur over den Oosthoek. Het gevolg van die verdeeling was een burgeroorlog, waarin ten slotte de nieuwe koning de winnende partij

was, maar het rijk verzwakte. Wij lezen verder van een hongersnood en bemerken, dat de greep op de buitenbezittingen lossier werd en deze het konden wagen zich aan het centrale gezag te onttrekken.

Een ander dreigend gevaar bracht gaandeweg de Islam. Vooral vanuit Malaka gepropageerd, vond deze zijn aanhangers in de havensteden; vestiging van Islamitische kooplieden, huwelijken met dochteren des lands, hebben eenzelfde proces tengevolge gehad als eeuwen geleden verondersteld mocht worden bij de komst van het Hindoeïsme. In 1416 werden de Mohammedanen nog slechts gevonden onder de immigranten, in 1498 waren alle kuststeden geïslamiseerd. De verslapping van het centrale gezag te Madjapahit had tengevolge, dat zich verschillende min of meer onafhankelijke havenkoninkjes op konden werpen, terwijl ook in het binnenland onder de niet bekeerde rijksgrooten en gouverneurs een neiging merkbaar werd om zich los te maken van den Madjapahitschen kraton.

Het is dan ook van die laatste zijde, dat de slag aan het oude rijk werd toegebracht, mischien wel in het jaar 1478, dat de Javaansche traditie heeft vastgehouden als dat van den val van Madjapahit. Een nieuw vorstengeslacht, dat oorkonden uitvaardigde in 1486, nog steeds Hindoeïstisch (in den zin van niet-Mohammedaansch), maar waarschijnlijk niet meer zetelend te Madjapahit zelf, heeft den ondergang nog slechts kunnen vertragen. Door de Portugeezen weten wij, dat er halfweg 1513 nog een Hindoe-oppervorst op Java was, maar het is evenzeer duidelijk, dat diens gezag vrijwel pro-

blematisch was, en de macht van den Islam hem boven het hoofd groeide. Wanneer nu deze „oppervorst” definitief verdwenen is, is niet bekend; zijn geringe beteekenis maakt het begrijpelijk, dat zijn val ten slotte geen grooten schok heeft veroorzaakt. Waarschijnlijk heeft de zaak wel vóór 1526 haar beslag gekregen.

Daarmee is echter het Hindoeïsme allerm minst opeens van Java weggevaagd. In den Oosthoek heeft het zich nog lange jaren kunnen handhaven en met succes gewapenden weerstand geboden. In het Těnggěr-gebied hebben Hindoe-Javaansche elementen bijgedragen tot het eigenaardige mengelmoes, dat men er thans nog aantreft. Op Bali eindelijk heeft de daar bestaande gehindoeïseerde cultuur een belangrijke versterking ontvangen; daar ook heeft zij gelegenheid gehad zich verder ongestoord te ontwikkelen.

Gemakshalve zouden wij ten behoeve van ons verder onderzoek naar de ontwikkeling der Hindoe-Javaansche beschaving het tijdperk, waaruit wij die beschaving kennen, in drie deelen kunnen onderscheiden, daarbij natuurlijk op den voorgrond stellend dat, hoewel (naar uit het boven gegeven overzicht gebleken zal zijn) er aanleiding is de grenzen tusschen die deelen juist daar, en niet ergens anders, te trekken, men daarom aan zulke afscheidingen toch geen overdreven waarde moet hechten: er is duidelijk overal continuïteit, en, op beschavingsgebied, een geleidelijke overgang van het eene tot het andere. Met dat al blijft uit practische overwegingen, vooral met het oog op den aard en de hoeveelheid der beschikbare gegevens,

waarop ons oordeel moet afgaan, de indeeling wenschelijk. Zij is: vooreerst de Midden-Javaansche periode, van de achtste eeuw tot 915, vervolgens de vroege Oost-Javaansche tijd, omvattend de rijken van Sindok en zijn afstammelingen, tot en met de Kadirische koningen dus, in het geheel van 915 tot 1222, en ten slotte het latere Oost-Javaansche tijdperk, met de rijken van Singasari en Madjapahit, de dynastie van Râdjasa, van 1222 tot den val der Hindoeheerschappij in het tweede of derde decennium der zestiende eeuw. De beide laatste stukken omvatten dus ieder ongeveer drie eeuwen, het eerste, voorzover wij dat overzien kunnen, een iets korter tijd.

Van onze beschouwingen over den aard en het ontstaan van de Hindoe-Javaansche beschaving was de conclusie, dat deze dadelijk is juist wat de naam tracht aan te geven: een combinatie van beide elementen, tot één geheel vereenigd. De kunst sloot zich daar naar onze opvatting, en in tegenstelling tot anderer meening, geheel bij aan, en is eveneens reeds dadelijk het product van de Hindoe-Javaansche cultuur als zoodanig. Wij willen haar dan ook verder niet meer als iets apart, op zichzelf staands, naast of in die gemengde cultuur behandelen, doch veeleer in haar een der voornaamste uitingen van deze cultuur zelve zien.

Dit zal vooral noodig zijn bij onze bespreking van de eerste periode, omdat uit den klassieken tijd weinig anders rest dan juist de monumenten en de beelden, althans wanneer wij pogen binnen die periode uit de vergelijking van oudere en jongere gegevens iets te weten te komen van den ontwikkelingsgang. De inscripties worden pas wat uit-

voriger en gaan bruikbaar materiaal geven in het laatste gedeelte van dezen tijd; zij zullen ons dus wel van dienst zijn om later tegenover die van Oost-Java te stellen, maar minder om de beschavings-geschiedenis van Midden-Java zelf na te gaan. Met de Chineesche berichten is het al niet anders; zoo, als die tot ons gekomen zijn, dateeren ze uit de laatste jaren vóór de groote catastrofe, hoewel er natuurlijk wel ouder materiaal in verwerkt is. Zij kennen de Javaansche hoofdstad als heerscheres over acht en twintig onderhoorige landstreken, wat ons althans iets leert omtrent de indeeling. Ook noemen zij een aantal van twee en dertig hooge ambtenaren, die den koning bij de uitoefening van zijn gezag ter zijde staan en waarvan één, die de voornaamste is, wel de rijksbestierder moet zijn. Waar een later bericht van vier ministers spreekt, is het misschien niet ongeoorloofd, in dat 32-tal deze vier voornaamste ambtenaren en de 28 gouverneurs der provincies te zoeken. De stadswallen en de huizen waren van hout, en het behoeft ons dus niet te verwonderen, dat daarvan niets is overgebleven; alleen het koninklijk paleis had twee verdiepingen. De veiligheid en rechtszekerheid wordt geroemd, zij het ook in een apocrief verhaaltje, waarvan merkwaardig is, dat het reeds in 674 en onder de regeering van een koningin, wordt gesteld. Een aantal producten van het land, welks rijkdom opviel, worden opgesomd; daarbij dienen wij echter in het oog te houden, dat de Chineezzen als voortbrengselen van een land alles opgeven, wat zij er vandaan halen, onverschillig of het uit het land zelf komt, of daar van elders is aangebracht.

Terwijl wij nu voor de Oost-Javaansche be-

schavingsgeschiedenis kunnen beschikken over een belangrijk aantal litteratuurvoortbrengselen, is dat voor Midden-Java helaas niet het geval, op één uitzondering na, die echter gebleken is van veel minder belang te zijn dan oorspronkelijk werd gedacht. Dat ééne geschrift, de Tjandakirana, bevat vooreerst mededeelingen over metriek, enz. en vervolgens een opsomming van namen en epitheta van goden en goddelijke wezens, Çiwaitische zoowel als Boeddhistische, en ook andere termen, in Sanskrit verzen en met verklaring in proza-vorm. Dan komt verder een reeks van Sanskrit woorden, telkens met een of meer Oud-Javaansche aequivallenten. Het werk wordt dan ook omschreven als een Sanskrit-Kawi woordenboek, en men kan er in lezen, dat het is opgesteld op bevel van een Çailendra-koning. Dit zou ons dus voeren in het hart van den Midden-Javaanschen tijd. Ongelukkig is er echter in taal en vormen allerlei, dat met een zoo vroege dateering volstrekt onvereinigbaar is, zoodat wij hoogstens kunnen aannemen, dat het veel latere geschrift, dat ons is overgeleverd, teruggaat op een Midden-Javaansch origineel, en wie zal dan verder zeggen, wat er in den loop der eeuwen voor veranderingen en toevoegingen in zijn aangebracht en wat er eigenlijk van den oorspronkelijken tekst is overgebleven. Het eenige, waar wij voor de Midden-Javaansche periode iets aan hebben, is het feit (en dat dan nog alleen als de vermelding van dien koning geen opzettelijke falsificatie is, om een jonger werk het gezag van oude afkomst te geven) dat er in het klassieke tijdvak aan een dergelijk geschrift behoefte is geweest. Het maakt niet

zoozeer den indruk van een woordenboek voor studie, als wel van een handleiding voor bewerkers van schrifturen, waarbij een Sanskrit tekst ten dienste stond, welks inhoud in het Oud-Javaansch moest worden weergegeven. Is dit juist, dan volgt uit het bestaan van een werk als dit dus niet (zooals men wel gemeend heeft) dat er in dezen tijd leergierigen waren, die studie van het Sanskrit wenschten te maken, maar alleen, dat men toen reeds met de overbrenging van Indische teksten in het Oud-Javaansch is begonnen; wij hebben daaromtrent de zekerheid pas in de volgende periode, maar onmogelijk is het niet, dat soortgelijk werk reeds vroeger een aanvang heeft genomen. In elk geval mag men ook niet het bestaan van Oud-Javaansche teksten opmaken uit de omstandigheid, dat men hun inhoud op de reliefs van de Midden-Javaansche tempels ziet voorgesteld: alle ons overgeleverde Oud-Javaansche teksten zijn van later datum en er is niets, dat er zich tegen verzet, dat men bij de versiering dier heiligdommen is te werk gegaan met de origineele Sanskrit-teksten. Niet natuurlijk als zouden de beeldhouwers Sanskrit verstaan hebben; er behoeft slechts een enkele persoon geweest te zijn, die den tekst kende en den uitvoerenden kunstenaars in de volkstaal hun aanwijzingen gaf. Het geval van Baraboedoer, waar die aanwijzingen ook schriftelijk zijn vastgelegd, geeft door het gebruik van Sanskrit-termen alle aanleiding om aan te nemen, dat men uitsluitend den Sanskrit-tekst, geen Oud-Javaansche bewerking daarvan heeft gehad.

Het zou ongetwijfeld van het grootste belang zijn voor ons inzicht in de ontwikkeling der

taal, als wij ons zekerheid konden verschaffen omtrent de vraag, of in den Midden-Javaanschen tijd reeds Oud-Javaansche teksten bestonden, of er dus een litteratuur was, dan wel of het Oud-Javaansch er nog uitsluitend gebruikstaal was, slechts voorzoover noodig gefixeerd in de officiële afkondigingen der oorkonden. Maar wij weten dat nu eenmaal niet en het hier besproken „woordenboek” is allerm minst in staat om ons die zekerheid te verschaffen.

Zoo blijft de beeldende kunst de eenige bron, die ons gegevens verschaft voor alle drie de onderdeelen van de klassieke periode. De kunst der oudste tijden beschreven wij in het vorig hoofdstuk; het is die van de vroegste soort, van het Hindoe-Javaansche rijk vóór den Çailendra-invloed. Wij bedoelen daarmee niet, dat soortgelijke tempeltjes nooit meer later gebouwd zijn, of dat op den Diëng zelf niets van jonger datum zou hebben bestaan, maar wel, dat de boven behandelde Diëng-tempeltjes, zooals wij ze daar deden kennen, de kunst van dat oudste tijdvak representeren.

Nu stellen wij daarnaast wat in tijdsorde onmiddellijk volgt en waarschijnlijk slechts door een gering aantal jaren van den Diëng wordt gescheiden: de bouwwerken van den Çailendra-tijd, in de eerste plaats Tjandi Kalasan, waarvan ons het stichtingsjaar 778 bekend is, en de zich daarbij aansluitende groep van heiligdommen te Prambanan en in de vlakte van Kědoe. Wij vinden dan een sprekend verschil en een niet minder sprekende overeenkomst.

Het verschil is, dat de Çailendra-tempels

(om ze nu maar korthedshalve onder dien naam samen te vatten, zonder daarmee te willen aanduiden, dat alle monumenten, die om hun stijl bij deze groep hooren, uitsluitend tijdens de Çailendra's of door hun toedoen zijn tot stand gekomen) een opmerkelijke verrijking beteekenen; de gebouwen zijn grooter en veel meer gedurfd van opzet, de versiering is grandioser en weelderiger, de techniek is verbeterd. De overeenkomst is, dat het met dat al dezelfde Hindoe-Javaansche kunst blijft en de afwijkingen slechts gradueel, niet principiëel zijn. De opzet is in zijn kern dezelfde, en de versieringsmotieven zijn dat, met hun uitwerking, eveneens.

Deze overeenkomst springt te meer in het oog, omdat wij door de heiligdommen van den Diëng met de oudste Prambanan-monumenten te vergelijken niet alleen de kunst van twee tijdperken, maar ook die van twee gezindten tegenover elkander plaatsen; zooals wij reeds zeiden, is de Diëng Çiwaïtisch, het oudste deel der tempels van Prambanan Boeddhistisch. Zou het mogelijk zijn een Çiwaïtische en een Boeddhistische kunst te onderscheiden, dan moest dat hier het geval zijn, en men heeft dat dan ook inderdaad gepoogd. Tot een bevredigend resultaat heeft dit pogen echter nimmer vermogen te leiden. Wij houden hier natuurlijk alleen het oog op Java; de kwestie of men in de oudste Voor-Indische kunst speciale Boeddhistische elementen van niet-Boeddhistische kan onderscheiden, doet hier niet ter zake.

Welnu, op Java zien wij de „Çiwaïtische” versieringsmotieven — dat begrip in den ruimsten zin genomen — van den Diëng juist zoo

terugkeeren op het Boeddhistische Prambanan. Zij zijn klaarblijkelijk gemeengoed der Hindoe-Javaansche kunst, zonder meer. Omgekeerd gaat het niet op : men vindt niet alles van het oudste Prambanan ook op den Diëng ; eerstgenoemde heiligdommen zijn immers zooveel rijker. Dat men daarin niet anders dan dien meerderen rijkdom, en zeker niet een godsdienstig verschil heeft te veronderstellen, is duidelijk, wanneer men de motieven in kwestie even later wél weder terugvindt op de Çiwaïtische monuminten, die in rangorde oud-Prambanan het meest nabij komen.

Het gradueele verschil intusschen is opvallend genoeg. De kleine, bescheiden tempeltjes van den Diëng verkrijgen hun afwisseling door het omzetten en wijzigen van verhoudingen en motieven. Thans durft men den bouw op veel grooter schaal aan, verrijst het heiligdom met afzonderlijke zijkapellen in de uitsprongen naar de zijden, eerst alles tezamen nog onder één dak, straks met afzonderlijke afdekking van de vier lagere kapellen om de hoofdkamer heen. De dakbehandeling zelf gaat men variëeren door een overgang te scheppen bijvoorbeeld van vierkant tot achtkantig grondplan. Het terugleggen van het tempellichaam ten opzichte van het soubasement opent de gelegenheid een omgang boven op dat soubasement uit te sparen, deze door een balustrade te omgeven en zoo weer nieuwe architectonische en versieringsmogelijkheden te scheppen. De behoefte aan het grootere en grootsche vindt verder bevrediging in het ontwerpen van complexen en het bezetten van ruime terreinen met de in systematische ordening het belang van het

hoofdheiligdom accentueerende bijtempeltjes.

Bovenal, wat durft men thans al niet aan met het ornament. Tjandi Kalasan zelf is daarvan al dadelijk een prachtig voorbeeld: slanke recalcitrante spiraal-arabesken, hun klimming mededeelend aan den tempelteerling, nissen met een uit een wolkenmassa oprijzende tempeldakafdekking boven de kâla-makara-bogen, een reusachtige monsterekop, het geheele gevelveld beheerschend. En bij dat alles steeds en overal de meest volkomen harmonie met den bouwkundigen opzet.

Ten deele zal men dezen geweldigen rijkdom tegenover de soberheid van den Diëng wel mogen verklaren uit de omgeving: de kunst, passend voor het hooge, kille bergplateau tegenover die van de weelderige vlakte. Maar het zal toch zeker niet gewaagd zijn tevens verband te leggen tusschen deze verrijking en den ommekeer, die de nauwe aanraking met het machtige, bloeiende rijk van Çriwijaya moet hebben gebracht, een ommekeer, die op geestelijk gebied zoo duidelijk blijkt uit de zegepraal van het Mahâyâna. Het is wel zeer betreurenswaardig, dat we niet de proef op de som kunnen nemen door vergelijking met een Sumatraansch monument; er is daar bijna niets gespaard gebleven en het eenige bouwwerk, dat wij met waarschijnlijkheid aan deze periode mogen toeschrijven, de reliektoren van Moeara Takoës, is zeer zeker een gebouw van groot-schen opzet, dat wel aan de ook op Java weergevonden principes beantwoordt, maar leent er zich door zijn vorm en daarmee samenhangende ornamentatie niet toe, naast de Çailendra-monumenten van Java geplaatst te worden.

En, gelijk gezegd, in al het essentiële blijven deze laatste Hindoe-Javaansch. Het moet dus slechts een veronderstelling blijven, dat de wonderbaarlijke verrijking der Hindoe-Javaansche kunst in het tweede deel der klassieke periode haar verklaring vindt in dezelfde invloeden, die over het wijde gebied eener groote mogendheid van den eersten rang nieuwe godsdienstige overtuigingen, nieuw geestelijk leven wekten.

De restauratie van het laatste onderdeel dezer periode brengt daartegenover geen reactie, doch een voortgaan in de ingeslagen richting. Zou men, van den Diëng naar de Çailendra-monumenten ziende, nog wel van een sprong, onder den invloed van een machtigen impuls van buiten, kunnen spreken, thans is de overgang uitermate geleidelijk. De politieke wijzigingen op Java hebben in de ontwikkeling van de kunst geen verandering gebracht, en ook daaruit blijkt al, dat die kunst, hoe dan ook beïnvloed, toch in wezen Hindoe-Javaansch was gebleven.

Het tijdperk der restauratie is, voor wat Midden-Java aangaat, slechts van korten duur geweest, maar het was een periode van grooten bloei, waarvan niemand kon vermoeden, dat een catastrofe als die in den aanvang der tiende eeuw er zoo spoedig en zoo definitief een einde aan zou maken. Van rijkdom en kracht getuigen ook in ruime mate de bouwwerken, in het bijzonder die, welke te Prambanan verzezen. Daaronder denken wij dan allereerst aan de groote Lara-Djonggrang-groep, de apotheose van het Çiwaïsme, zooals Baraboedoer dat van het Boeddhisme was geweest. Niet onmogelijk ligt in deze grandiose schepping van het herstellde Javaansche gezag, dat ook in het Oosten de Çi-

waïtische tradities trouw was gebleven, iets van een manifestatie tegenover de groote heiligdommen van het zoo nauw met de Sumatraansche machtsuitbreiding in verband staande Mahâyânistisch Boeddhisme. Niet natuurlijk in den zin van een onverdraagzame poging tot terugdringing van dat Boeddhisme; vreedzaam hebben steeds over het heele rijk en in alle tijden de tempels voor beide soorten van geloovigen naast en door elkander gelegen, en de toestand te Prambanan, waar wij zooveel overblijfselen bijeen vinden, is ons daar al een zeer treffend bewijs van. Maar toch wel als uiting van de behoefte, om den Oppergod van het nationaal-Javaansche rijk (zoo moet het zich tegenover de Sumatranen toch wel gevoeld hebben) door een schitterende stichting in de herwonnen hoofdstad hulde en dank te brengen.

Voortbouwend op en zich aansluitend bij wat de Çailendra-monumenten te zien gaven, is de techniek verder gegaan. Reusachtige steenen worden gebruikt, van een 600 K.G., en deze zijn tot op 20 M. hoogte boven het terrein in de tempelwanden aangetroffen. Voor de krachtwerktuigen van den tegenwoordigen tijd zou dat natuurlijk niets bijzonders zijn, maar de bouwmeesters dezer tempels, die hoogstwaarschijnlijk slechts gebruik maakten van eenvoudige hefboomen en het hellend vlak, moesten groote technische bezwaren overwinnen, voor hun het verwerken van zulke steenblokken mogelijk was. Verder is men ter besparing van tijd en arbeid bij deze latere bouwwerken voor de binnenvullingen en onderbouw mergelsteen gaan bezigen, die, mits niet aan het weer blootgesteld, voldoende duurzaamheid bezat en het voor-

deel had veel gemakkelijker te bewerken te zijn dan de trachiet, licht vervoerbaar te zijn, en in vrijwel onuitputtelijke hoeveelheid in de onmiddellijke nabijheid van Prambanan voorhanden te zijn. De soliditeit der fundeeringen is eveneens in deze laatste periode een voorwerp van de zorg der bouwmeesters geworden, in tegenstelling tot in ons oog onbegrijpelijke onachtzaamheid bijvoorbeeld nog bij Baraboedoer. Ten slotte mag men een teeken van verderen vooruitgang zien in de wijze, waarop men er toe overgaat te Lara-Djonggrang in de verticale voegverdeeling van den bouw reeds rekening te houden met het later daar aan te brengen sier-ornament. Een gebiedende eisch was dat nu wel niet, want een andere late tempel valt juist weer op door slordigheid in de opstapeling, maar het blijft toch een feit, dat men er vroeger nooit en nergens aan had gedacht.

Het streven naar een climax, naar het leveren van iets grootschers en mooiers dan nog was beproefd, is vooral te Lara-Djonggrang duidelijk merkbaar. De heele opzet van het complex als zoodanig wijst daar al op, met niet één doch acht bouwwerken op een terras in het midden, omgeven door de in afdalende rijen geplaatste bijtempeltjes, en onder die acht dan weer de ééne Ćiwa-tempel als middelpunt en culminatiepunt van het geheel. Aan dat heiligdom zelf valt het evenzeer in het oog door een verdubbeling van soubasement, hetgeen het gebouw hooger opheft en tevens samengestelder maakt, daardoor weer nieuwe gelegenheid tot ornamentatie geeft. Eveneens herhaalt men dan nog weer eens de voetlijsten van het tempellichaam, en brengt daarbij een afwisselende versiering aan.

Alles in de compositie van den tempel en van de tempelgroep is berekend om den indruk te geven van iets buitengewoons, iets in den overtreffenden trap. En dat blijft volstrekt niet beperkt tot de groote lijnen, de hoofddeelen van het project; ook in alle onderdeelen heeft men zijn uiterste best gedaan, de beeldhouw- en versieringskunst opgevoerd tot een verfijning, een detaillering, die tot dusver nog niet was bereikt.

Wanneer wij in een volgend hoofdstuk een paar monumenten nader bespreken, behoort daar van rechtswege ook Lara-Djonggrang bij, zoodat wij op enkele bijzonderheden nog terug zullen komen. Hier willen wij echter reeds wijzen op een ander verschijnsel, het natuurlijk gevolg, de keerzijde tevens, van het zooeven opgemerkte streven. De toeleg om met behoud van bepaalde traditioneele principes toch iets heel bijzonders, iets nog nimmer gedurfd, te scheppen, zal overal de kans opleveren voor overdrijving. Gaat men aan den klassiek geprofileerden tempelvoet de rustige lijnen van ojief en half-rond ornamenteeren, het ojief van lotusbladen voorzien, het half-rond tot een eierlijst maken, gelijk hier geschied is, dan nadert men het te veel, loopt men kans de architectonische werking van deze lijnen op te offeren aan den lust tot versiering. Te Lara-Djonggrang is de grens stellig niet overschreden, maar men voelt het gevaar. Zoo is het op nog andere punten eveneens het geval. Dit gevaar moest vooral dreigend zijn door het eigenaardige karakter der Hindoe-Javaansche kunst, het Indonesisch erfdeel van den zich in detailwerk specialiseerenden sierkunstenaar. Zou aan diens sluimerende

neiging om zich telkens aan het afzonderlijk ornament te wijden, worden toegegeven, dan moest dat op den duur gaan ten koste van den organischen samenhang tusschen dat ornament en den bouwkundigen opzet, dan zou het eenmaal onmogelijk gaan worden de groote lijnen van als geheel ontworpen complexen vast in de hand te houden tegenover de eischen van ieder afzonderlijk onderdeel.

Dat het dien weg is uitgegaan, zal blijken uit het vervolg. Alleen is het ons niet mogelijk de wijze, waarop dat proces zich heeft afgespeeld, stap voor stap na te gaan. De zaak is namelijk dat na de Midden-Javaansche periode er een gaping komt in ons kunsthistorisch materiaal en wij uit de middenperiode, de vroege Oost-Javaansche dus, bijna niets over hebben. Op het eerste gezicht zal het vreemd lijken, dat er van de oudere kunstvoortbrengselen van Midden-Java uit de achtste en negende eeuw zooveel gespaard gebleven is, en daartegenover de toch jongere van Oost-Java uit de tiende tot twaalfde eeuw zoo goed als geheel ontbreken. Het verschijnsel is echter gemakkelijk te verklaren. Vooreerst heeft men op Midden-Java bij voorkeur als bouwmetaal de duurzame trachiet gebruikt en gaat men dien op Oost-Java in veel gevallen vervangen door den zooveel broze- ren baksteen. Ook op Midden-Java was die laatste niet onbekend geweest en ook daar zijn alle erin opgetrokken bouwwerken op enkele schamele overblijfselen na verdwenen. De voor- naamste reden is echter wel, dat de heiligdom- men van Midden-Java zóó zijn blijven liggen, als de bevolking ze bij de catastrofe achterliet ; ze hebben natuurlijk te lijden gehad van kli-

maat en vegetatie, ook van aardbevingen, en verkeeren dus in staat van ruïne, maar vernield of afgebroken zijn ze niet, vóór de openbare werken en suikerfabrieken der negentiende eeuw behoefte kregen aan het steenmateriaal. De op Oost-Java gebouwde tempels daarentegen zijn in gebruik gebleven en hebben zich bij voortdurend moeten aanpassen aan de eischen van den eeredienst; gebouwen, die niet meer voldeden of die te bouwvallig waren geworden, werden dus gewijzigd, gerestaureerd of geslecht en zoo noodig door nieuwe vervangen. Het zal waarschijnlijk juist zoo gegaan zijn als nog thans op Bali, waar men liever telkens iets nieuws bouwt dan het bestaande onderhoudt, en waar men dus ook op de oudste heilige plekken betrekkelijk moderne gebouwen aantreft. In de Oud-Javaansche litteratuur zijn klachten over het verval zelfs van beroemde heiligdommen dan ook niet zeldzaam.

Deze gang van zaken maakt het verdwijnen van het meerendeel der oudste gebouwen van Oost-Java volkomen begrijpelijk, en gelukkig is het lot ons nog in zooverre gunstig geweest, dat wij althans voldoende over hebben om te kunnen constateeren, dat Oost-Java in de tiende tot twaalfde eeuw het vervolg op Midden-Java te zien heeft gegeven en niet een speciale eigen kunst heeft gehad. Een tempelgebouw als dat van Goenoeng-Gangsir (bij Porrong in het Pasoeroehansche), met in baksteen en terra-cotta allerlei typisch Midden-Javaansche ornamentmotieven, poorten als die van Bělahan (op de Oost-helling van den Pěnanggoengan), met hun bij Midden-Java aansluitende ojieven boven de kroonlijst — wij noemen slechts enkele hoofd-

punten —, laten daaromtrent geen twijfel over. In den allerlaatsten tijd heeft een vondst op Bali de lacune nog verder aangevuld: de vorstelijke bijzetplaats van Tampaksiring, blijkens het daar aangebrachte letterschrift dateerend uit den Kadirischen tijd, vertoont een aantal in den rotswand uitgehouwen nissen met tempelfaçades, en de dakvorm van die tempeltjes houdt juist het midden tusschen de verdiepingen met dak-torentjes van Midden-Java en de horizontale banden, waar de torentjes als het ware tusschen geschoven zijn, die wij als den meest gebruikelijken vorm op Oost-Java zullen vinden.

Zoo hebben wij dus de zekerheid van continuïteit tusschen de kunst van Midden- en van Oost-Java. Dat neemt echter niet weg, dat de lacune er nu eenmaal is en het bestaan van vier of vijf kunstwerken uit een periode van drie eeuwen — wij mogen dankbaar zijn, dat zich daaronder ook een prachtig portretbeeld van koning Erlangga bevindt — ons niet in staat stelt om den overgang van Midden- tot Oost-Javaansche kunst op den voet te volgen. Dit maakt, dat die beide meer als twee verschillende grootheden tegenover elkander staan, dan het geval zou zijn, wanneer wij ook over de tusschenliggende schakels beschikten. Er is inderdaad in die eeuwen iets anders geworden, minder nog naar den vorm, dan naar den inhoud, die zich door dien vorm tracht uit te spreken.

Welke die verandering is, zullen wij zoo dadelijk zien. Middelerwijl mogen wij voor de eeuwen der tusschenperiode niet verwaarloozen, wat ons van den gang der beschavingsgeschiedenis in het algemeen uit de geschreven bron-

nen blijkt. De Chineesche berichten geven weder een levendig beeld van deze bevolking, hun voorkomen, met loshangende haren en in een sarong gewikkeld, hun vermaken, te water en in het gebergte, hun muziek, hun woningen, hun munten, hun straffen. Verhaald wordt van de belastingen, zoowel naar de opbrengst van het land als bij handelstransacties, en van de staatsinrichting, met den koning in zijn zijden gewaad, dagelijks audiëntie gevend, de drie koningszonen, die als onderkoningen fungeeren, de vier ministers, de 300 hoogere en de 1000 lagere ambtenaren, het leger, dat op 30.000 man wordt geschat. Zeer belangrijke gegevens, die echter als conglomeraat van opmerkingen geen perspectief bezitten, geen wijziging of ontwikkeling binnen de behandelde periode aangeven. De mogelijkheid om daar iets van te weten te komen verschaffen de, over het geheele tijdvak loopende, oorkonden van Java zelf, lang niet zoo rijk natuurlijk aan bijzonderheden, omdat er geen aanleiding was, al die voor de opstellers vanzelf sprekende zaken te gaan vermelden, maar op het beperkte gebied, dat zij wél behandelen, ons een blik gunnend op wat er werd gewijzigd. De oudste dezer Oost-Javaansche edicten zijn nog geheel in Midden-Javaanschen trant; geen wonder, het rijk is nog steeds het aloude rijk van Mědang, zelfde hoogwaardigheidsbekleeders zijn in functie gebleven. Maar allengs vertoont zich de verandering, en dat gaat vooral spreken bij het optreden van Er-langga, als had hier nu toch wel het herstel van het nationaal koningschap en van het rijk als één geheel ook in de geesten iets anders doen worden. Dat andere is dan, kort gezegd, een dui-

delijker naar voren treden van het eigen Hindoe-Javaansche tegenover het traditioneel Hindoesche, onbewust stellig in de meeste gevallen, maar daarom niet minder sprekend. Te merkwaardiger is dit verschijnsel, omdat de litteratuur er den tegenhanger van geeft: na de Mahâbhâratabewerkingen der Dharmawangça's, die niet anders beoogen dan een overzetting en verduidelijking der slaafs gevolgde Indische origineelen, komt de eigen Hindoe-Javaansche poëzie, waarvan de Ardjoenawiwâha het eerste voorbeeld is, en die ondanks de stof een zoo specialen Hindoe-Javaanschen geest ademen, een nationaal-Javaanschen mogen wij nu wel zeggen, zonder gevaar voor het misverstand, dat wij daar bepaaldelijk Indonesisch mee zouden bedoelen. Ten slotte verwijzen wij in dit verband ook naar de oude overlevering, die de wajang, d.w.z. de wajang zooals wij die thans kennen, het zoo typisch Hindoe-Javaansche schimmintooneel, doet ontstaan in ditzelfde tijdvak. Naar het ons voorkomt is die overlevering, wat de kern der zaak aangaat, niet onjuist; daargelaten, dat zij de „uitvinding” te laat stelt (nl. onder de Kadirische vorsten, terwijl wij al aanwijzingen over het bestaan van de wajang hebben uit den tijd van Erlangga) en geen rekening houdt met wat er aan oer-Indonesische bestanddeelen in werd overgenomen en verwerkt, is het, dunkt ons, toch aannemelijk, dat een niet al te lange tusschenruimte mag worden verondersteld tusschen het verleenen aan de wajangfiguren van hun bekenden vorm en het voorkomen van daarmee verwante vormen op de reliefs der heiligdommen.

Zulke wajang-achtige belijningen nu worden

het eerst aangetroffen in de kunst van Singasari, en hoewel het ontbreken van tempels uit de voorafgaande periode het onmogelijk maakt te constateeren, in hoeverre deze wijziging in de kunstopvattingen zich reeds vroeger heeft geuit, is het in elk geval zeker, dat Midden-Java er nog geen schijn of schaduw van vertoont. Het is een Oost-Javaansch verschijnsel, en het zal wel geen betoog behoeven dat het gaat in een richting, die zich verwijdert van de Hindoeïstische traditie. Het belang ervan is er natuurlijk niet minder om, wanneer men het optreden van zulke figuren in de beeldhouwkunst losmaakt van het ontstaan van de wajangvormen als zoodanig en er slechts de doorwerking van een misschien reeds eeuwen bestaande wajangkunst in wil zien. Zoo zijn er allerlei symptomen, kleinigheden op zichzelf, die door hun samentreffen toch niet nalaten den indruk van een gestadige en onweerstaanbare strooming naar één bepaalde zijde te maken. Als men op Baraboeoer den beruchten helleketel voorstelt, waarin de zondaren hun straf vinden, is dat een groote metalen bak zonder meer. In de oorkonden van Sindok reeds wordt dit folterinstrument genoemd als de „ketel met den runderkop” en heeft het dus in de volksverbeelding den vorm gekregen, waarin het op het latere Java gevreesd is, en waarvan men ook elders in den Archipel sporen heeft gevonden. Nog een andere eigenaardigheid, waarbij de tempelreliefs en de litteratuur elkander wederzijds steunen: het is wederom in de kunst van Singasari, dat de helden van het voorgestelde epos voor het eerst vergezeld worden door hun panakawan's, de clown-achtige volgelingen, zoo populair in

de thans vertoonde wajangstukken. De literatuur vermeldt deze figuren het eerst in een gedicht (het Ghatotkatjâçraya), dat niet meer dan een eeuw ouder is dan de tempel in kwestie. Onder die panakawan's nu verschuilen zich oeroude Indonesische hoogere wezens, die klaarblijkelijk in den Oost-Javaanschen tijd kans hebben gekregen in de traditioneel-Hindoeïstische dichtkunst en in verband daarmee ook in de wedergave dier gedichten in steen, zich een plaats te veroveren.

Men zou in zulke gevallen gevoegelijk kunnen spreken van een vervorming der cultuur in Indonesischen geest. Men dient er zich echter bewust van te blijven, dat het geen gewilde tegenstellingen van Hindoesch en Indonesisch heeft gegolden, en dat het niet anders is dan het sterker naar voren treden van allerlei van oudsher in het Hindoe-Javaansche mengsel aanwezige krachten. De Hindoe-Javaansche maatschappij is bezig aan een langzaam en geleidelijk javaniseerings-proces, een loslaten van niet meer met den volksgeest in overeenstemming zijnde Hindoe-tradities, gepaard met een beter tot hun recht komen van Indonesische elementen, een proces dat, hoewel in zijn ontwikkeling gewijzigd door den Islam, uit zal loopen op het moderne Java.

Met de kunst van Singasari staan wij in het derde en laatste tijdvak der Javaansche oude geschiedenis. Vóór wij ons verder met die kunst bezighouden, slaan wij ook nu de Chineesche berichten op, die, op zichzelf beschouwd aan het zelfde bezwaar lijdend van den toestand te geven op één moment (hoe ruim dan ook genomen), thans vergeleken zullen kun-

nen worden met de oudere berichten van zoo-even. De hoofdstad Madjapahit, met baksteen-
en ommuring en dubbele poort, de huizen der
bewoners, het uiterlijk van de bevolking en van
den koning worden ons weer beschreven. Wat
den Chineezen nu in het bijzonder opvalt is,
dat iedere man een kris draagt; over die wapens
en het ervan gemaakte gebruik wordt met eenige
uitvoerigheid gehandeld. Het vroegere systeem
van boeten in goud bij overtredingen (in over-
eenstemming met Voor-Indische gewoonte) heeft
plaats gemaakt voor doodkrisen, zelfs bij ge-
ringe vergrijpen. De mannen, vroeger in één
stuk goed gewikkeld, dragen nu baadje en sa-
rong; de koning, eertijds leeren schoenen aan-
hebbend, gaat thans blootsvoets. Het sirih-kau-
wen is in gebruik gekomen. Onder de feeste-
lijkheden wordt een tweegevecht (dikwijls bloe-
dige ernst) met bamboe-speeren vermeld, thans
in gewijzigden vorm in de sënènan voortbe-
staande. Onder de huwelijksgewoonten is aller-
lei ons ook van thans bekend. Eindelijk wordt
nog een relaas van de vertooning van een wajang-
stuk gegeven, waarbij de toeschouwers harts-
tochtelijk medeleven in hetgeen de dalang in
de volkstaal uitlegt. Wij doen hier slechts eenige
grepen van wat vooral in het oog springt; daar-
bij moet echter niet vergeten worden, dat het
bericht in kwestie veel uitgebreider is dan het
vorige, en er dus geen zekerheid bestaat, dat
wat het oudere bericht niet vermeldt, toentertijd
ook nog niet in zwang was: het kan voor de
beknpte samenvatting van wat de Chineezen
in die vroegere periode zagen, niet belangrijk
genoeg geacht zijn. Maar dat alles neemt toch
niet weg, dat deze maatschappij er oneindig

meer „Javaansch” uitziet dan die van het vorige tijdvak.

Als duidelijkste en overtuigendste bewijs daarvan hebben wij dan dat merkwaardige lofdicht op koning Hayam Woeroek, de in 1365 verschenen Nâgarakĕrtâgama, streng in den traditioneelen vorm met geen enkele afwijking van de oude Hindoe-metrick, maar hoe Javaansch van inhoud! De levendige beschrijvingen van het hof, de hoffeesten en ceremoniën zijn die van een ooggetuige, want de dichter behoorde zelf tot 's konings omgeving. Zoo ergens dan zouden wij toch onder de hoogsten in den lande het ongerept handhaven van oude traditie hebben mogen verwachten. En toch wat een verschil! Wij nemen gaarne aan, dat in allerlei ceremoniëel, godsdienstig ceremoniëel vooral, de overgeleverde formulieren angstvallig zijn vastgehouden. Maar hoe ver verwijderd is de geest van dit werk van den geest der Hindoe's, die eenmaal die formulieren opstelden. Het is zeker geen toeval, dat bijvoorbeeld de nauwkeurige, dag voor dag aangegeven plechtigheden van het groote doodenoffer voor 's konings overleden grootmoeder zich laten vergelijken met, verklaren door, soortgelijke ceremoniën op den Tënggĕr en op Bali, veel beter dan door hetgeen wij van de Voor-Indische doodenoffers weten. Het hoffeest, in de laatste zangen beschreven, is een ander voorbeeld van een echt-Javaansche feestelijkheid. Het zou ondenkbaar zijn in Voor-Indië, maar niet minder ondenkbaar in de sfeer van Baraboedoer of Lara-Djonggrang. Te treffender is dat alles, omdat de dichter, als Boeddhistisch geleerde een man van gezag, niets liever doet dan bij Hindoe-overle-

vering aanknoopen en wij, met name waar hij de plichten en rechten van den koning theoretisch aangeeft, allerlei herkennen dat juist zoo in Sanskrit werken wordt gezegd. Binnen de éénheid der gemengd Hindoe-Javaansche cultuur heeft in deze maatschappij toch een voelbare verschuiving van het Hindoesche naar het Javaansche plaats gehad.

Wij wenden ons nu weer tot de monumenten, om daar dezelfde neiging zich te zien uiten. Ook op Oost-Java is er een groot Çiwa-heiligdom gespaard gebleven, de Tjandi Panataran; het wordt reeds vermeld in den Kadirischen tijd, maar de nog thans aanwezige bouwwerken dateeren uit de periode van het Madjapahitsche rijk, toen de koning hier zijn devotie verrichtte voor den goddelijken stamvader zijner dynastie. Een groot gebouwencomplex was er aan den eeredienst gewijd en men zou daarbij dus zoo iets verwachten als een tegenhanger van Lara-Djonggrang. De werkelijkheid is geheel anders: wij vinden een menigte overblijfselen, groote en kleine, naast en door elkaar, mooie, soms zelfs buitengewoon fraaie, monumenten, maar zonder den minsten samenhang. In allerlei tijden is er in verschillenden stijl gebouwd, en hoewel men natuurlijk telkens de monumenten niet willekeurig plaatste, maar daar waar de eeredienst een gebouw met een bepaalde bestemming eischte, is toch het resultaat een onsamenhangende massa tempels en terrassen, waaraan alle regelmaat vreemd schijnt. Ieder stuk op zichzelf boeit de aandacht; een geheel, een samenvatting is er niet. Ziehier het treffend onderscheid met de Midden-Javaansche kunst: tegenover de strenge eenheid van compositie

daarginds is hier alles uit elkaar gehaald en is ieder gebouwtje als het ware zijn eigen weg gegaan. Geen grootsch ontwerp meer, dat het heele complex als eenheid doet voelen, maar een verzameling van afzonderlijke bouwwerkjes. Het enkele stuk, het detail, middelpunt van aandacht, ten koste van het geheel.

Zelfs aan het enkele gebouw is dat loslaten van de behoefte aan eenheid merkbaar: aan den éenen hoofdtempel van Panataran heeft men zonder eenig bezwaar bij de reliefs van het eene terras een geheel andere compositie en stijl gevolgd dan bij die van het andere, en, het dient gezegd, telkens met verrassend mooi resultaat. In ieder afzonderlijk geval legt men zich de vraag voor: wat zou hier nu het mooist zijn, zonder zich te laten afleiden door de eischen van het geheel. Het gevoel voor de onderlinge verhouding van de functies der bouwdeelen, voor den samenhang van architectuur en ornament verslapt. Reeds aan het soubasement van den nog in zooveel opzichten klassiek aandoenden Tjandi Kidal, uit den Singasarischen tijd, heeft een merkwaardige omzetting in de ornamentatie plaats gehad: terwijl op Midden-Java de paneelen zoo noodig voor tableaux bestemd worden, en de pilasters vrijgehouden zijn of opgaande motieven vertoonen, hebben te Kidal juist die pilasters het zware ornament, de paneelen het lichtere. Dat bewijst een wijziging van inzicht in de taak en beteekenis van bepaalde versieringen op bepaalde plaatsen.

Losmaken van het onderdeel uit den greep van het geheel kan men ook constateeren bij de op de reliefs der heilighdommen afgebeelde teksten. Bij een monument als Baraboedoer wer-

ken de weergegeven verhalen mede om het heiligdom aan zijn religieuze bestemming te laten voldoen, vormen zij een onmisbaar stuk van het ontwerp, en het zou ondenkbaar zijn, dat een Baraboedoer-tekst een plaats vond aan een Ćiwaïtischen tempel. Op Oost-Java is dat anders geworden. De teksten worden gekozen om hun waarde als versiering, zij worden beschouwd los van den samenhang met het heiligdom, zij zijn als het ware neutraal geworden, en de voorbeelden zijn er zelfs, dat dezelfde teksten zoowel aan Ćiwaïtische als aan Boeddhistische tempels werden aangebracht. Mogelijk hangt dat ook wel samen met de steeds meer veldwinnende neiging, om Ćiwaïtische met Boeddhistische opvattingen te combineeren; een verschijnsel, dat, onder den naam van syncretisme ook elders bekend, op Java bijzonder sterk spreekt en er zelfs geleid heeft tot het oprichten van een Ćiwaboeddhistisch heiligdom en tot de uitspraak: Ćiwa en Boeddha zijn één. Bij de verhalen der tempelreliefs van Oost-Java blijkt niet alleen de speciale gezindte, maar zelfs alle religieuze strekking bijkomstig te zijn; het gaat ermede als met elk ander ornament: als het stuk, hetzij dan tekst of motief, op zichzelf maar mooi is en een passende plaats aan het gebouw kan vinden, is dat volkomen voldoende. En ook wat den innerlijken samenhang van den tekst zelf aangaat, kan men hier en daar opmerken, dat aan het enkele, speciale, voorgestelde feit meer de aandacht wordt gewijd dan aan de aaneenschakeling van alle afgebeelde gebeurtenissen binnen hun verband: zoo maakt de breede, epische compositie van Midden-Java plaats voor een romantische en episodische,

Het ornament van Oost-Java is opzichzelf zeker niet minderwaardig tegenover dat van Midden-Java; met bewonderenswaardige virtuositeit worden de oude motieven in andere vormen toegepast. Maar ook hier is het duidelijk, dat ieder stuk wordt behandeld om zijns zelfs wil; het is prachtig op zichzelf, het voldoet ook heel best, gewoonlijk althans, op de plaats waar het staat, maar er is geen reden, waarom het nu juist dáár staat, en waarom het niet met een ander sierstuk van plaats zou kunnen verwisselen. Het verband met het geheel, met den bouwkundigen opzet allereerst, is ook alweder los geworden; de ornamenten maken wel eens den indruk van om zoo te zeggen van buiten tegen het gebouw te zijn aangegoooid. Men begrijpt het gevaar, dat zij dan ook wel eens ergens terecht komen, waar zij bepaald niet hadden behooren te staan. Intusschen, zoover komt het pas in een latere fase, waaromtrent wij in het laatste hoofdstuk nog iets zullen mededeelen; de kunstenaars der monumenten van het ondanks alle lotswisseling oppermachtige Madjapahitsche rijk — en daartoe bepalen wij ons voorloopig — hebben zich voor buitensporigheden weten te vrijwaren.

Zoo zien wij dus, dat in den loop der Oost-Javaansche geschiedenis de kunst van *Hindoe-Javaansch* wordt tot *Hindoe-Javaansch*. Is het een achteruitgang? Het antwoord op die vraag hangt af van het criterium, dat men aanlegt, en dat is maar al te vaak afhankelijk van eigen schoonheidsidealen bij den beoordeelaar. Wij voor ons zouden den nadruk willen leggen op het feit, dat de Hindoe-Javaansche kunst in dezen de getrouwe afspiegeling is van den ontwik-

kelingsgang der Hindoe-Javaansche cultuur in het algemeen, en dat zij er in geslaagd blijkt te zijn, ondanks de Hindoe-traditie van haar oorsprong, een waarlijk nationale kunst te zijn en te blijven.

LITTERATUUR:

Een overzicht der Oud-Javaansche geschiedenis is in populaireren vorm gegeven door:

Fruin—Mees, *Geschiedenis van Java*, Deel I, Hindoetijdperk, tweede druk 1922.

Voor een samenvatting der tot begrip der kunst noodige gegevens wordt verwezen naar het tweede hoofdstuk der Inleiding.

Van de afzonderlijke bronnen zijn de inscripties hoofdzakelijk nog slechts toegankelijk in Oud-Javaanschen (of Sanskrit) tekst, en slechts voor een zeer klein deel vertaald. De Chineesche berichten zijn te vinden in de op p. 40 aangehaalde verzameling van Groeneveldt.

Pararaton, uitgave van Brandes, *Verhand. Bat. Gen.* dl. 49, 1896. Tweede druk in *Verhand.*, dl. 62, 1920.

Nāgarakērtāgama, uitgave van Kern, 1919 (ook, zonder de Aanteekeningen der afzonderlijke editie, in *Verspr. Geschr.* VII en VIII).

Over Tjandakirana zie men Kern, *Un dictionnaire Sanskrit-Kavi*, *Actes du 6me Congrès des Orientalistes*, 1883, herdrukt in *Verspr. Geschr.* IX.

Samenvattende werken over Hindoe-Javaansche kunst: Hoepermans, Brumund, Van Erp, (alleen Midden-Java), zie p. 76.

Raffles, *History of Java*, 1817. Tweede druk in 1830, met platenatlas in 1844.

Van Kinsbergen, *Fotografieën-atlas Oudheden van Java*, 1872.

Fergusson, *History of Indian and Eastern Architecture*, 1876. Tweede druk (wat Java aangaat, zeer onvolgende) 1910.

Veth, *Java*, geografisch, ethnologisch, historisch, 1878. Tweede druk 1896.

Kern bij Colijn, Neerlands Indië, 1911.

Scheltma, Monumental Java, 1912.

With, Java, 1920.

De verhouding tusschen Midden- en Oost-Javaansche kunst is laatstelijk besproken door Stutterheim, Oudjavaansche kunst, Bijdr. t. d. Taal-, Land- en Volkenkunde v. Ned. Indië, dl. 79, 1923.

HOOFDSTUK IV.

MIDDEN- EN OOST-JAVAANSCH KUNST.

Ter aanvulling en verduidelijking van wat in het vorige hoofdstuk over het eigenaardig karakter van Midden- en Oost-Javaansche kunst gezegd is, willen wij een paar monumenten wat nauwkeuriger beschouwen. Ook zonder telkens bij ieder ondergeschikt punt op overeenkomst en tegenstelling te wijzen, hopen wij zoo een indruk te geven van de typische vormen, waarin beide zich voordoen, en de verschillen, waardoor de gewijzigde mentaliteit zich uit. Wij herhalen echter aan den aanvang dezer bespreking, dat slechts betrekkelijk toevallig Midden- en Oost-Javaansche kunst zóó tegenover elkander staan, als wij hen zien, en de tegenstelling iets kunstmatigs heeft, omdat zij ontstaan is door het wegvallen van drie eeuwen uit een geleidelijke ontwikkeling van acht.

Voor Midden-Java valt onze keus voor een meer uitvoerige behandeling vanzelf op het groote complex, dat als culminatie-punt van deze kunst mag gelden, de tempels van Lara-Djonggrang. Echter lijkt het ons wenschelijk om een kort en, noodzakelijkerwijze oppervlakkig, overzicht te doen voorafgaan van wat

er aan overblijfselen van Midden-Javaansche kunst in het algemeen nog te vinden is. De hierboven gegeven litteratuur zal het voor den belangstellende dan in ieder afzonderlijk geval mogelijk maken zelf aan te vullen, wat binnen het bestek van dit boekje onbesproken moest blijven.

De grens tusschen Midden- en Oost-Java vormt, archaeologisch gesproken, de Lawoe, die nog thans de residentie Soerakarta scheidt van Madioen. De berg zelf draagt ook nog een aantal oudheidkundige restes, die echter in een uitzonderingspositie verkeerden en evenmin tot de Midden- als tot de Oost-Javaansche kunst zonder meer gerekend kunnen worden. Ze zijn van laten datum, uit de eerste helft der vijftiende eeuw, en zullen in ons laatste hoofdstuk nog kort behandeld worden.

De Midden-Javaansche kunst vindt dan haar terrein in de tegenwoordige residenties Kêdœ, Sêmarang, Jogjakarta en Soerakarta. Men mag daar nog bij nemen de aangrenzende streken van Pêkalongan en Banjoemas, d.w.z. die districten, welke in de omgeving liggen van het Diêng-plateau. Naarmate men van dit brandpunt in Westelijke richting gaat, verminderen in snelle mate de overblijfselen van de eigenlijk gezegde Hindoe-Javaansche cultuur; men moet zich daarbij niet op een dwaalspoor laten brengen door de nog op groote afstanden op de hoofdplaatsen aangetroffen beelden van zuiver Diêng-type: die zijn eenvoudig van het plateau daarheen versleept. Waar in deze streken iets van eigen oude cultuur blijkt, in Têgal bijvoorbeeld, is die, van Hindoeïstisch standpunt beschouwd, sterk verlopen in Indonesi-

sche richting. Voor de beschaving der Soendalanden verwijzen wij weder naar ons laatste hoofdstuk.

Bij de kunst van den Diëng sluiten zich naar het Zuiden en vooral naar het Oosten een aantal kleine tempeltjes aan van ongeveer denzelfden opzet en versieringswijze; de ornamentatie gaat er een voornamer plaats innemen en vertoont grooter vrijheid van bewerking en om die reden kunnen deze gebouwtjes in het algemeen van later datum geacht worden dan die op het plateau. Men houde daarbij echter in het oog dat, zooals bij de bespreking van den Diëng reeds bleek, ook daar jonger bouwwerken bestaan hebben, dan die er op het oogenblik nog over zijn. Daaruit volgt tevens, dat wij allerminst alle soortgelijke tempeltjes chronologisch zouden willen toeschrijven aan de periode vóór de Çailendra's; ongetwijfeld zijn ze ook in later dagen gebouwd, maar naar opvatting en stijl behooren zij toch thuis bij de scheppingen, die in hun oudsten, zuiversten vorm op den Diëng te vinden zijn.

Van zulke tempeltjes zijn er eenige weinige over, doch van zeer vele weten wij, dat zij er geweest zijn, uit oude berichten en door de aanwezigheid van fundamenteën. Ze werden aangetroffen in de vlakte van Kědoe en naar het Noorden toe tegen de bergvoeten en in het gebergte. Ons beperkend tot de enkele, die nog thans gespaard gebleven zijn, noemen wij Tjandi Pringapoes, aan den Oostkant van den Sëndara, opvallend door een bijzonder gelukkige ranken bloemversiering op de gevelvelden; het tempeltje bevat een beeld van den Nandi (stier), Çiwa's rijdier, en moet ongeveer halfweg de

negende eeuw gebouwd zijn. Aan Tjandi Selagriya, tegen den Soembing, eveneens Çiwaitisch en nog de beelden in de nissen bevattend, is het ornament niet afgewerkt.

Het belangrijkste is echter wel het complex op den Oengaran, dat den naam van Gëdong Sanga draagt, een aantal groepjes van tempeltjes, telkens op verschillende bergtopjes bijeenliggend, door wegen verbonden en klaarblijkelijk bij elkander behoorend, misschien de opeenvolgende stades voor de bedevaartgangers. Er zijn tot dusver negen van zulke groepjes teruggevonden, vijf waarvan nog overeind staande tempeltjes bevatten tot een totaal van zeven. Alle groepjes zijn blijkens de fundamenteen vroeger veel uitgebreider geweest, zij het ook onderling zeer verschillend van omvang. De gebouwtjes doen weer sterk aan den Diëng denken, hoewel natuurlijk reeds dadelijk de plaatsing op de bergplateautjes andere eischen stelde dan die op een vlakte, en er ook veel minder sporen van blijvende bewoning zijn. Blijkens de nog aanwezige beelden was ook dit complex Çiwaitisch. In de ornamentatie zijn zeer opmerkelijke verschillen tusschen het eene tempeltje en het andere aan te wijzen: enkele zijn van een zeldzame fijnheid, andere daarentegen in ons oog ergerlijk veronachtzaamd. In principe vertegenwoordigen zij allen het Diëng-type.

Van de monumenten van het tweede tijdvak, korthedshalve als Çailendra-monumenten aangeduid, noemden wij reeds de Tjandi Kalasan uit 778: het groote, rijkversierde tempelgebouw van het vierkante model met groote uitsprongen, van welke drie een afzonderlijke zijkapel bevatten, de vierde, aan de voorzijde, den door-

gang tot de eigenlijke tempelkamer in het midden van het gebouw uitmaakt; een groote troon droeg daar het zittende, vermoedelijk bronzen, beeld der Târâ, de Boeddhistische godin, aan wie het heiligdom was gewijd. Eén monumentaal dak, van vierkant tot achtkant overgaande, bekroonde het geheel.

De Tjandi Kalasan behoort tot de Westelijkste overblijfselen in de vlakte van Prambanan, ten Oosten van Jogjakarta, vermoedelijk het terrein eener oude Hindoe-Javaansche hoofdstad. Op den heuvel, die de vlakte aan de Zuidzijde afsluit, wijst men de fundamenten aan van den kraton; indien deze traditie juist is, kan dat de bestuurszetel van den Çailendra-tijd geweest zijn, niet die van het restauratie-tijdperk, want toen waren de in de onmiddellijke nabijheid gelegen mergelgroeven in gebruik, en zulk een exploitatie is ondenkbaar naast een koninklijk hof. In elk geval is het paleis op het oogenblik verdwenen en in datzelfde lot hebben natuurlijk ook de leemen en houten huizen der stadsbewoners gedeeld, zoodat alleen de heiligdommen, en dan nog maar zeer ten deele, ons resten.

Van die heiligdommen verdient na Kalasan vooreerst de nabijgelegen Tjandi Sari vermelding, welks stijl het eveneens tot een Çailendramonument stempelt. Het is geen gewone tempel maar een zoogenaamde wihâra, een rechthoekig gebouw, in drieën afgedeeld; de beide zijvertrekken worden betreden vanuit de middenkamer, met welke laatste de uitgebouwde vestibule verbinding heeft. Tegen den smallen achterwand van elk dezer vertrekken stond het altaar, dat de godenbeelden droeg. Mede door de aanwezigheid van groote vensters voor de

verlichting der zijkamers en van een tweede verdieping ziet zulk een gebouw er geheel anders uit dan een tempel, en de ornamentatie moet daarmede vanzelf ook rekening houden door telkens het venster, of de daarmee overeenkomende geblindeerde, met een vaas-motief bedekte paneelruimte, tot middelpunt van de versiering der gevelvelden te maken.

In Tjandi Sewoe, iets later tot stand gekomen, vinden wij dan een prachtig voorbeeld van het groote tempelcomplex. De hoofdtempel zelve is ook al merkwaardig, omdat men in het Kalasan-model met de vier uitsprongen de wijziging gebracht heeft, den omloop boven het soubasement niet om het geheele tempellichaam te doen loopen, maar telkens dóór de uitsprongen, achter de kapelruimte, heen te voeren en zoo als het ware de kapellen in van buiten bereikbare dwarspassages te doen uitmonden. Dat opende weer nieuwe gezichtspunten voor architectuur en ornament. Niet minder dan vijftig beelden hebben in de kapellen en passages een plaats gevonden; alle zijn verdwenen, ook het hoofdbeeld, waarschijnlijk een zittende, bronzen Boeddha. De spits van de tempelkamer stak hoog boven de afzonderlijke bekroningen der zijkapellen uit en nog weer lager werd de reeks voortgezet door de menigte der bijtempels, in vier rijen in een vierkant om den hoofdtempel geplaatst tot een totaal van bijna 250, en wel zoo, dat tusschen de tweede en de derde rij een breede hof was ledig gelaten, en zoowel door plaatsing als versiering van die kleinere tempeltjes (die wij niet in bijzonderheden kunnen beschrijven) er naar gestreefd was den hoofdtempel te doen uitkomen als het verheven middel-

punt, waarop de aandacht zich concentreeren moest. Van vier zijden kon het door een ringmuur omgeven tempelterrein betreden worden en voor elk dier ingangen lag op eenigen afstand nog een voortempel. Eén daarvan, de Tjandi Boebrah, is gespaard gebleven; van de bijtempeltjes geven de meeste niet meer dan fundamenten of hoogstens soubasementjes te zien. De strenge eenheid in de compositie van het complex als geheel en de onderlinge samenwerking van alle onderdeelen springt bij Tjandi Sewoe wel zeer in het bijzonder in het oog. Iets Zuidelijker ligt nog een kleiner complex, de Tjandi Loemboeng, waar zestien bijtempeltjes in één vierkant den hoofdtempel omringen.

De meest bewonderenswaardige schepping van het Boeddhisme der Çailendra's vindt men echter in de vlakte van Kêdoe; het is de Baraboedoer. In bouwvorm staat dit monument geheel op zichzelf; het is geen tempel, dien men betreden kan, doch een zoogenaamde stoepa, een massief gedenkteeken, dat gold als symbool van het Boeddhisme. Men heeft een heuvel terrasvormig afgeplat en met steenen omkleed, en er zoodoende een aantal gaanderijen omheen gelegd. Alle daar aangebrachte reliefs geven origineele heilige teksten uit Voor-Indië weer, gelijk ook het systeem der Boeddhafiguren, welke het monument aan alle zijden omgeven, juist zoo uit Indië was ingevoerd. In zijn religieuzen opzet is Baraboedoer dus geenszins speciaal Hindoe-Javaansch, hoewel deze stoepa zich in techniek en decoratie volkomen bij de andere Oud-Javaansche bouwwerken aansluit; daar hij tevens in zijn bouw een unicum is, mogen wij deze terecht meest vermaar-

de schepping der Hindoe-Javaansche kunst niet als haar meest karakteristieken representant beschouwen.

Ongetwijfeld in verband met dit heiligdom staat de kleine Tjandi Pawon, een voortempeltje in denzelfden stijl, en hoogstwaarschijnlijk eveneens de wat verderaf liggende Tjandi Mendoet; alle zijn in elk geval in denzelfden tijd gebouwd. De Mendoet geeft op groote schaal het gewone tempelmodel, met slechts flauwe uitsprongen, en dus geen zijkapellen, maar wel een grooten vóórbouw ten behoeve van den ingang; het bouwwerk treft door de zuiverheid der verhoudingen en de fijngevoelde toepassing van het ornament, waaronder direct de afbeeldingen van Bodhisattwa's (aanstaande Boeddha's) en godinnen op de gevelvelden de aandacht boeien. Ook binnen in het heiligdom zijn de beelden behouden gebleven: een zittende Boeddha tusschen twee zijner Bodhisattwa's, alle op afzonderlijke troonzetels; deze beelden zijn ontroerende kunstwerken, waarbij men geen oogenblik kan vergeten, dat zij als voorwerpen der hoogste vereering bedoeld zijn. Als om te toonen, dat niet alleen het Boeddhisme tot het scheppen van zooiets in staat was, zijn in de onmiddellijke omgeving van Mendoet uit de (verder verdwenen) Tjandi Banon de niet minder nobel gevoelde en uitgebeelde, rijzige figuren van het Çiwaïtisch pantheon te voorschijn gekomen.

Van de laatste Midden-Javaansche tempels, die uit het restauratie-tijdvak of daaromtrent, kunnen wij er een viertal noemen. Eén, de Tjandi Asoe, ligt tegen de Westelijke helling van den Mëraji; hij is niet afgekomen en is een

leerrijk voorbeeld van de wijze, waarop zulk een gebouw eerst onversierd werd opgetrokken en dan later pas geornamenteerd. Het is weer een tempeltje van klein model, en het was zeker bestemd om een der schitterendste gebouwtjes van dien aard te worden, ook door de zorgvuldigheid, waarmede reeds dadelijk bij de voegverdeeling, in tegenstelling tot elders, rekening is gehouden met de eischen der latere versiering.

De drie andere zijn wederom te Prambanan te vinden; alle drie geven blijk van den vooruitgang der techniek door het gebruik van groote steenformaten en van mergel voor de vulling. De Boeddhistische Tjandi Plaosan bestaat thans uit twee wihâra's, waarvan veel minder gespaard is dan van Tjandi Sari, doch die aan de binnenwanden een aantal merkwaardige reliëfs, waaronder wellicht de vorstelijke stichters, en op de altaren eenige der vereerde Bodhisattwa-beelden bewaard hebben. Ze behoorden tot een ten deele in fundament teruggevonden grooter complex. Dat laatste is ook het geval met de eveneens Boeddhistische Tjandi Sadjiwan, weder van gewoon tempelmodel, doch welks bovenbouw tot een vormlooze massa is vervallen, zoodat alleen het soubasement met zijn in ranken gevatte dierfabels ons een denkbeeld geeft van wat verloren is gegaan. En ten slotte hebben wij dan, als rijkste en rijpste vrucht der klassieke Hindoe-Javaansche kunst het complex van Lara-Djonggrang, hetwelk wij thans wat meer in bijzonderheden zullen beschouwen.

Wat Baraboedoer was voor den Midden-Javaanschen Boeddhist, dat zou voor de Çiwaïeten de L a r a - D j o n g g r a n g-groep hebben kunnen zijn: het groote en centrale monument.

Een onvoorziene omstandigheid, de catastrofe uit het begin der tiende eeuw, heeft het belet aan deze bedoeling te beantwoorden: het kan nog niet lang bestaan hebben, toen het weder werd verlaten. Van de putten, die den kern vormen der tempelgebouwen, waren ook eenige nog niet in gebruik genomen, d.w.z. nog niet gevuld met het in de andere aangetroffen eigenaardige mengsel van gouden plaatjes, aschurnen, kostbare steenen enz., die volgens de eene opvatting op de bijzetting van menschelijke overblijfselen, volgens de andere slechts op de wijding van het heiligdom wijzen. In overeenstemming daarmede houdt men de groep òf voor een vorstelijk mausoleum òf voor den staatstempel zonder meer; de bijtempeltjes zouden bestemd zijn geweest voor de bijzetting van persoonlijkheden uit 's konings omgeving, of wel zij zouden naar de huidige Balische gewoonte elk aan één der stadswijken toebehoord hebben, die er een eigen godheid, dienaar van den god uit den hoofdtempel, vereerden. Het komt ons voor, dat men wat de bestemming van het heiligdom aangaat beide opvattingen niet als elkander uitsluitend tegenover elkander behoeft te stellen: het is zeer wel denkbaar, dat in den grooten staatstempel, ter eere van den Oppergod gesticht, ook de vorstelijke stichter en zijn naaste omgeving een laatste rustplaats zouden vinden.

De groep, die wij met den naam Lara-Djonggrang aanduiden — de inlandsche benaming, (ontleend aan een der beelden), duidelijkheidshalve gebruikt in plaats van den ook aan deze groep toegekenden naam van Prambanan-tempels, wat tot verwarring met andere gebouwen

in de vlakte van Prambanan aanleiding geeft — bestaat uit acht heiligdommen op een door een ringmuur ingesloten, verhoogd terras, van vierkanten vorm, omringd door drie rijen bijtempeltjes, op telkens lager niveau geplaatst, en door een tweeden ringmuur omsloten. Een derde ringmuur om het verdere bijbehorende terrein is er ook nog geweest; echter is van de beide laatstgenoemde muren weinig over. De bijtempeltjes zijn trouwens ook alle van hun bovenbouw beroofd, en vertoonen nog slechts de soubasementen, met vaas-, juweel- en schelpmotieven tusschen rank- en spiraal-ornament. We zullen ons dus verder bepalen tot de acht groote heiligdommen.

Het midden-terras, waarop deze gelegen zijn, wordt uit het midden der vier zijden door middel van een trap bestegen. De drie grootste van het achttal bevinden zich op de Westelijke helft, in een rij van Noord naar Zuid, met hun voorkant naar het Oosten. Recht tegenover dit drietal zijn drie kleinere op de andere helft van het terrein, met de ingangen naar het Westen, geplaatst, en ten slotte liggen de beide resteerende gebouwen, nog weer kleiner, aan Noord- en Zuidkant van het plein, waar zij hun ingangen heen gericht hebben. Onder de groote heiligdommen van de Westzijde is de middelste de grootste en voornaamste; deze was aan den oppergod Çiwa gewijd. In den tempel aan diens rechterzijde zetelde Brahmâ, aan de andere zijde Wishnoe. Van de tegenoverliggende gebouwen weten wij alleen, dat de middelste den Nandi, Çiwa's rijdier, als hoofdbeeld bevat en dus, aan dit wezen geheiligd, in onmiddellijk verband met dien van Çiwa stond.

Naar analogie daarmede heeft men van de beide andere tempels der Oost-rij verondersteld, dat zij de rijdieren van Brahmâ en Wishnoe omsloten, doch dit blijft hypothese: het thans tegenover Wishnoe zetelend beeld van diens rijdier, den zonnearend Garoeda, is niet in dien tempel gevonden, maar er eerst later ingeplaatst. Ook van de bestemming der beide tusschen-tempels is niets bekend. In ieder geval is duidelijk, dat hoe ook de vier kleinste gebouwen bewoond zijn geweest, het complex als zoodanig een heiligdom was van de Brahmanistische Drieëenheid, met Çiwa als oppergod, of liever nog een Çiwa-heiligdom, met Brahmâ en Wishnoe als diens minderen.

Hetgeen nu bij de beschouwing van deze groep het eerste treft, is haar eenheid, haar volstrekten samenhang, haar gelijkheid in opzet en ornament, bij alle variatie in de uitvoering der onderdeelen. De klassieke Hindoe-Javaansche kunst heeft daarbij het voortreffelijkste gegeven, dat zij mocht bereiken, in de verdeling van het plan, de proporties der profielen, de bouwtechniek in het algemeen, den rijkdom en zuivere toepassing van de versiering. De hoofdtempel in het bijzonder (plaat 2) is met de grootste zorgvuldigheid behandeld.

De drie groote tempels van de Westelijke rij vertoonen alle het vierkante grondplan met forsche uitsprongen in het midden der vier zijden. De heiligdommen van Brahmâ en Wishnoe zijn kleiner van afmeting dan dat van Çiwa en wijken ook in bouw af, doordat zij alleen aan de voorzijde een trap met ingang naar de tempelkamer hebben, terwijl de Çiwa-tempel aan elk der vier zijden een toegangstrap ver-

toont, aan zij- en achterkanten voerend naar afzonderlijke kapellen, aan de voorzijde naar het portaal van het eigenlijke heiligdom. Brahmâ-en Wishnoe-tempel zijn onderling volkomen gelijk. Bij de vijf andere bouwwerken is het vierkant met uitsprongen slechts gehandhaafd in het eigenlijke tempellichaam, welks voet evenals het soubasement in een enkel vierkant is gehouden. De beide kleinste wijken dan nog af, doordat hier boven het soubasement geen omgang is uitgespaard en dus ook geen balustrades noodig waren, zooals dat bij de zes grootere tempels het geval was. Bij alle acht bereiken, in verhouding tot het gebouw, soubasement en voet een aanmerkelijke hoogte, zoodat ook de trappen hoog zijn en de tempelkamer zeer aanzienlijk boven het terreinniveau ligt. Ook komen alle acht helaas overeen in de afstorting van het grootste deel van den bovenbouw, waardoor slechts zeer weinig van den teerling en niets van het daarboven gelegene gespaard is gebleven.

De forsche soubasementen, fijn van verhouding en met zeer gelukkige licht- en schaduwwerking, klassiek geprofileerd en van een guirlande langs de steunlijst voorzien, worden alle beheerscht door één motief of liever combinatie van motieven, welke deze bouwmeester met groote voorliefde blijkt te hebben toegepast. Telkens geflankeerd door twee geprofileerde pilastertjes, bestaat zij uit een vooruitspringend nisje tusschen twee terugliggende paneelen; in het nisje, door een verlijnd kâlamakara-stuk gedekt en met makara-versiering aan de posten, staat een leeuw, als los stuk bewerkt, geheel en face, terwijl de omlijste paneelen een gestyleerden boom tusschen een paar

kinnara's (de mythische wezens met menschenhoofd en vogellichaam) of dieren bevatten. In eindelooze variatie keert dit zoogenaamde Prambanan-motief op de zes hoofdtempels terug; op de tusschentempels vinden wij alleen de leeuwen zonder de paneelen. Die paneelen gaven het meest gelegenheid tot afwisseling, bij het vasthouden aan de hoofdlijnen, en onder al die honderden exemplaren zijn er nauwelijks twee ten naaste bij gelijk. Bij den Çiwa-tempel is er de meeste zorg aan besteed en nog extra-versiering aan de boomen toegevoegd; de dieren (antilopen, pauwen, rammen, hazen, apen, ganzen enz.) geven eveneens allerlei variatie. Ook in de omlijsting der nissen, meer of minder verlijnd, en in de leeuwen, slechts in de Westelijke rij vrijstaand, elders uit één stuk met de omlijsting gehouwen, is overal waar het wenschelijk was aan de behoefte tot afwisseling voldaan.

Bij den Çiwa-tempel (plaat 3) zijn ter zijde van de traspiegels, wier rococo-ornament bij dezen tempel zijn oorsprong neemt uit een peervormig hart, elders uit een leeuwen- of olifanten-gedaante, nog afzonderlijke bouwdeeltjes geplaatst, juist in de hoeken van trap en voorsprong, en wel kleine torentjes, als tempeltjes in het klein met eigen profileering, in die hoeken geschoven, zoodat er twee kanten van te zien zijn, met uitspringende nisjes, kroonlijsten en antefixen en een zeer samengesteld, hoog oprijzend dak. Zóó, als ze bij den Çiwa-tempel gezet zijn, trekken zij zeer de aandacht en vervullen zij een eigen, sprekende, rol. Later op Oost-Java zal men in soortgelijke hoeken ook aanvullingen vinden, die echter geen torentjes meer zijn en veelal uitsluitend neerkomen op een, als men de voor-

geschiedenis niet kent ongemotiveerde, verandering van profileering. Dit is dan, wat men met een niet zeer gelukkigen term „valsch profiel” noemt, een afwisseling in lijnen en lijsten, die dikwijls ongemeen fraai kan zijn, maar waarin zeker niets meer gevoeld werd van het oorspronkelijke, afzonderlijke hoekmonumentje.

Zooals reeds gezegd werd, zijn de groote tempels voorzien van een omgang en balustrade boven het soubasement en om den eigenlijken tempel. Bestijgt men bij den Ćiwa-tempel — wij bepalen ons voorloopig tot dit bouwwerk — een der vier trappen, dan bereikt men echter niet dien omgang, maar een hooger gelegen bordesje, waarvan men rechtuit gaande hooger kan stijgen naar zijkapel of voorportaal der tempelkamer, en naar de beide zijkanten weer eenige treden af kan dalen om op den omgang te komen. Die bordessen zijn oorspronkelijk overdekt geweest, met een toegangspoort van voren, en zijpoorten boven de trapjes naar den omgang. Dat alles is echter verdwenen.

Daarentegen is de versiering van de balustrade gelukkig grootendeels gespaard gebleven. Aan de buitenzijde (dus slechts zichtbaar als men vóór den tempel staat of de trap opgaat) wisselen vooruitspringende nissen, omgeven door weer een nieuwe meesterlijke variatie van kâla en makara, af met terugliggende paneelen. Deze paneelen zijn met dansende en musicerende figuren in verschillende houdingen gevuld, de nissen bevatten groepjes van drie menschengestalten, mannen, vrouwen of beiden, op uiterst bevallige wijze elkander steunend of omstrengelend. Door de fijnheid en gevoeligheid der belijning en de prachtige compositie

gaat van deze hemelingen en hemelnymfen een bijzondere bekoring uit.

De binnenkant van de balustrade (van den omgang te volgen) vertoont een aaneengeschaakte reeks sprekend reliefwerk, door hoeken en trappen onderbroken maar overigens tafereel naast tafereel doorlopend, niet ieder (als te Baraboedoer) in afzonderlijke omlijsting. Als een onafgebroken stroom rollen de gebeurtenissen voorbij, daardoor lijkt alles wat vol en opeengedrongen, en, wat niet het minst opvalt, van een min of meer bewogen karakter. In de compositie als zoodanig der tafereelen doet deze reliefkunst, waarvan plaat 4 een voorbeeld geeft, zeker niet voor Baraboedoer onder, in de verzorgde bewerking van details overtreft zij die zelfs hier en daar. Maar er is daarbij toch ook een zeker gebrek aan rust, de eigenschap, die in de gewijde kunst van den stoepa zoo wel-dadig en stemmend aandoet.

De voorgestelde tekst is die van het beroemde heldendicht Râmâyana, d.w.z. het eerste deel daarvan, tot het oogenblik dat de held, zoekend naar zijn geschaakte echtgenoot, een dam legt door de zee naar Langkâ, het eiland van den roover. Het spreekt vanzelf, dat dit geen slot voor het verhaal is, en inderdaad zijn op het tempelsterrein nog reliefs met het vervolg der geschiedenis gevonden. Hoogstwaarschijnlijk behoorden deze tot de thans verdwenen balustrade van den Brahmâ-tempel. Is het juist, dat de tekst daar werd voortgezet, dan blijkt te meer de nauwe samenhang tusschen de tempels der groep. De Wishnoe-tempel bevatte geheel iets anders; daar gaf de balustrade de lotgevallen van Wishnoe's meest bekende incarna-

tie, Krēshna. Het is overigens opmerkelijk, dat ook Rāma als incarnatie van Wishnoe geldt, en men dus op den Ćiwa-tempel de voorkeur heeft gegeven aan de wedergave van het populaire gedicht boven een bijzondere verheerlijking van Ćiwa zelf. Echter waren ten slotte voor wie zich in deze dingen verdiepte, al die goden niet anders dan verschijningsvormen van één en hetzelfde Opperwezen.

Bij het hoofdlichaam van den tempel vindt men nu als het ware opnieuw een soubasement, of, wil men, een zeer uitgewerkten, monumentalen voet, met dien verstande, dat de teerling dan nog weer op een tweede stel voetlijsten rust. De naam, dien wij er aan geven, doet er natuurlijk niet toe; duidelijk is, dat de bouwmeester door een zware kroonlijst met groote antefixen dit bouwdeel als iets afzonderlijks kenmerkt. Het is zelf weer samengesteld uit (van beneden naar boven) een plint met kroonlijst en antefixen, een soort voet voor dit bouwdeel dus, een zwaar ojief en halfrond, een rechtopgaand middenstuk en de daarbij behorende steun- en kroonlijst, alles van een massieve en krachtige werking. Zoowel de plint als het middenstuk dragen ornament.

De plint is voorzien van paneelen met een zeer geliefd en zeer fraai motief, de lotusvaas, waaruit aan de beide zijden het in een spiraal-arabesk gewonden bladornament te voorschijn komt, hetwelk het paneel verder vult. Soms wordt de vaas vervangen door de niet minder gaarne gebezigde gevleugelde schelp. De toepassing is weer buitengewoon fijn en rijk, en geeft tevens voorbeelden van de eigenaardige asymmetrische behandeling, waarmede de Hindoe-Javaansche kunstenaars zulke verrassende resultaten weten te bereiken.

De plint-versiering is alleen op den omgang te zien; die van het middenstuk is ook voor wie buiten het monument staat zichtbaar en vormt dus een onderdeel van de gevelversiering als geheel. De vier-en-twintig groote, langwerpige paneelen, weder door pilasters geflankeerd, bevatten menschelijke figuren, en wel één hoofdpersoon in hoog relief op een naar voren tredend middenstuk tusschen groepjes volgelingen op de terugliggende zij-casementen. De hoofdpersonen zijn allen door bepaalde attributen als afzonderlijke individuen gekenmerkt, en de dienaren zijn ook niet hetzelfde, maar zijn telkens duidelijk bedoeld als de speciaal bij dien éenen meester behorende volgelingen. Hoogstwaarschijnlijk zijn deze hoofdfiguren, die men wel voor Bodhisattwa's heeft uitgemaakt om er allerlei gevolgtrekkingen over het Boeddhistisch karakter van dezen Ciwatempel aan vast te knopen, de goddelijke Hoeders der windstreken.

Op de overeenkomstige plaats van de Brahmâ-en Wishnoe-tempels, die de versierde plint missen, maar waar dit „tweede soubasement” zich overigens wel als iets afzonderlijks voordoet, zijn de groepen in kwestie veel kleiner en bestaan ze slechts uit drie personen: op den Brahmâ-tempel een zittende brahmaan of asceet tusschen twee staande volgelingen, op den Wishnoe-tempel een godenfiguur tusschen twee vrouwen. Een afdoende verklaring is ook hier nog niet gegeven; mogelijk zijn op eerstgenoemd gebouw de groote Zieners van het verleden, aan wie de redactie der heilige Weda-teksten wordt toegeschreven, op het laatste verschillende verschijningsvormen en incarnaties van Wishnoe bedoeld.

Zooals wij in een vorig hoofdstuk reeds zagen, vertoonen de voetlijsten, die boven dit bouwdeel het eigenlijke hoofdlichaam dragen, de merkwaardigheid, dat boven ojief en halfrond opnieuw een zelfde combinatie van ojief en halfrond volgt, alleen wat kleiner en wat meer terugliggend, en dat dit laatste stel, geheel tegen de Midden-Javaansche gewoonte, is geornamenteerd, het ojief met lotusbladen, het halfrond met een eierlijst. Hoewel hier, waar het grootste en zwaarste stel de strakke horizontale lijn ongerept handhaaft, tegen deze bijkomstige versiering niets te zeggen valt, zij integendeel een zekere luchtigheid aan het geheel geeft, vormt zij toch reeds een duidelijke verwijzing naar het latere gebruik op Oost-Java, waar verdubbeling der profileering en versiering dezer lijsten groote aantrekkelijkheid blijkt te hebben gehad en niet steeds is blijven samengaan met een juist gevoel voor hun voornaamste functie.

Van den tempelbeerling is zeer weinig over, d.w.z. van de geornamenteerde buitenzijde; de daarachter gelegen steenmassa verheft zich nog tot aanzienlijke hoogte. Aan den Çiwa-tempel is nog wat te zien van de nisjes, in de gevelvelden aangebracht, en blijken deze groote gelijkenis te vertoonen met die van Tjandi Kalasan, vooral wat betreft de afdekking met een tempeldak-motief. Naast de nissen streven posten met recalcitrante spiraal-arabesken omhoog, waarin geheel beneden een klein nisje voor een vrijstaand leeuwte en face is opengelaten. Uit de samengestelde voetlijsten mag men opmaken, dat de overgang naar de kroonlijst eveneens een gecompliceerd karakter moet hebben gedragen, en ook het dak zal ongetwijfeld, te rekenen naar de

hoektorentjes naast de trappen en naar wat de benedenbouw als geheel doet verwachten, op zeer ingewikkelde wijze samengesteld zijn geweest. Dat alles is echter verdwenen en zal waarschijnlijk niet meer uit de nog aanwezige fragmenten terug te vinden zijn; van de eveneens nergens meer aanwezige toegangspoorten tot de kapellen en de vóorkamer van het heilige der heiligen, is het mogelijk gebleken den ouden vorm vast te stellen. Groot van afmetingen moeten zij, omgeven door een prachtig kâlamakara-ornament, door hun hooge plaatsing tegen de tempelvoorsprongen een schitterenden indruk hebben gemaakt. De poort aan de voorzijde toonde door afmeting en behandeling de voornaamste van het viertal te zijn.

In elk van de afzonderlijke kapellen is het daar behoorend godenbeeld bewaard gebleven; de aanwezigheid van de godheden, voor wie het heiligdom werd opgericht, ontnemt aan de Lara-Djonggrang-groep dat leege en onvolkomene, hetwelk aan andere Javaansche tempelruïnes zoo vaak eigen is. In de Zuidelijke kapel is het Bhatâra Goeroe, de in ons eerste hoofdstuk reeds genoemde verschijningsvorm van Çiwa als goddelijke Wijsheidsschenker, een staande, ietwat zwaarlijvige, baardige gestalte met kruik en bidsnoer der asceten. Aan de Westzijde (den achterkant dus) is het Ganeça, Çiwa's zoon, de god met den olifantskop, overal gaarne vereerd als de uit den weg ruimer van alle hindernissen. In de Noordelijke kapel eindelijk staat het beeld van Doergâ, de gemalin van Çiwa, voorgesteld in haar strijd met een demon in stierengedaante, een strijd waarin men gaarne dien van het licht met de duisternis, van het goede met het kwade, ge-

symboliseerd zag. Het is dit beeld, dat bij de spraakmakende gemeente Lara-Djonggrang (de slanke maagd) heet, en dat, daar het nog steeds een voorwerp van groote vereering is, niet alleen bij inlanders, aan de geheele tempelgroep zijn naam heeft gegeven.

Aan de Oostzijde treedt op de gewone wijze in de plaats der kapel het voorportaal van de tempelkamer. Naast den doorgang naar die laatste staan Çiwa's beide poortwachters, ook in andere Çiwa-tempels dikwijls aangetroffen. Wat echter bovenal opvalt in dit voorvertrek, is de prachtige versiering der zijwanden, telkens drie vakken, waarvan de buitenste gevuld zijn met de recalcitrante spiralen, hier al bijzonder artistiek opgezet, terwijl het middenpaneel als een afhangend tapijt een behangselpatroon bevat van achthoekige rozetten.

Ook de tempelkamer zelf, een vertrek van ruim 7 M. in het vierkant, heeft een dergelijke wandversiering, weder in drie vakken. Nu is in het midden een motief toegepast, dat ontstaan is uit de combinatie van een gestyleerden drietand en werprad, vol en zwaar, meesterlijk uitgewerkt, en aan den achterwand een waardigen achtergrond voor het groote beeld uitmakend. De zijpaneelen vertoonen daarnaast uitnemend fijne rozetpatronen; hier en daar zijn nog de duidelijke sporen van bruinrood stucco aanwezig. De beide laatstgenoemde motieven zijn ook gebruikt te Tjandi Sewoe; wij vermelden dat opzettelijk, omdat er ten overvloede nog eens uit blijkt, dat het dwaasheid zou zijn in deze periode nog Boeddhistische van Çiwaïtische motieven te willen onderscheiden. Het eenige beeld in de tempelkamer, staande op een voetstuk, welks tuit door

een prachtigen slangekop wordt ondersteund, is Çiwa als Mahâdewa, d.i. als Groote God, een slanke, vierarmige gestalte in rijk ornaat, 3 M. hoog op het voetstuk van 1 M. Juist onder het voetstuk bevindt zich de 13 M. diepe tempelput. Het beeld is in fragmenten teruggevonden en thans weer in elkaar gezet. Misschien maakt deze toestand ons oordeel wat onzuiver : zooals het daar staat, geeft het weliswaar een groot-schen indruk, maar vermag het toch niet ons te ontroeren ; daarvoor komt het onaantastbaarniet-menschelijke te veel naar voren in deze figuur. In verband met de Oost-Javaansche gewoonte om aan de godenbeelden der graftempels de trekken der bijgezette aardsche vorsten te geven, is het van belang te constateeren, dat klaarblijkelijk bij den Çiwa van Lara-Djongrang niet naar eenige gelijkenis met een bepaald persoon is gestreefd.

Van het gewelf der tempelkamer zijn nog enkele stukken fragmentarisch over ; een breede band, waarin vooruitspringende nisjes met vaasornament afgewisseld worden door terugliggende paneelen, eveneens met vazen tusschen spiraalranken, dan een guirlandeband, en hoogerop nog weer een band met behangselpatroon toonen aan, dat hier ook aan het gewelf bijzondere zorg was besteed, in tegenstelling tot hetgeen elders wel blijkt. Ook allerlei andere, over het terrein verspreide, bewerkte steenen bewijzen, hoe het tempelgebouw overal met de uiterste toewijding was behandeld en men zich bij alle onderdeelen rekenschap heeft gegeven, aan welke bijzondere eischen zij moesten voldoen. Speciaal vermelden wij nog de spuiers, en dan vooral de monsterkoppen van de bovenste

kroonlijst, die spotlachend, met vooruitstekenden neus, uitpuilende oogen, grijnzend opengegesperden bek neerzagen van hun hoogte aan de domineerende hoeken van het monument.

Wij hadden reeds gelegenheid hier en daar iets te vermelden van de punten van verschil en overeenkomst van den Çiwa-tempel met de andere bouwwerken, en zullen deze laatste dan ook niet stuk voor stuk meer gaan beschrijven. De tempels van Brahmâ en Wishnoe zijn dadelijk veel eenvoudiger door hun éénen trap en het vervallen van het verhoogde bordes; van hun teerlingen is bijna niets over, doch men kan vermoeden, dat hier de groote, op het terrein liggende reliefs met staande figuren een plaats hadden. De balustrades bespraken wij reeds; aan de buitenzijde daarvan waren zittende gestalten in devote houding tusschen pilasters geplaatst.

De tempelkamers, hier met onversierde wanden, bevatten elk één groot en drie kleinere beelden van de godheid, aan wie de tempel gewijd was, en stelden deze in verschillenden vorm voor. Wij herinneren ons daarbij, dat Çiwa ook viermaal voorkwam in zijn tempel (Mahâdewa, Goeroe en de beide poortwachters, die eveneens verschijningsvormen van den god zijn). Van opvallend fijne bewerking is het groote Brahmâ-beeld, met de edele trekken der vier aan dezen god toekomende gezichten; een eigenaardige bijzonderheid is, dat op het terrein nog een tweede, groote Brahmâ van precies dezelfde afmetingen ligt, misschien het oorspronkelijk voor dezen tempel bestemd, afgekeurd en niet meer weggevoerd exemplaar. De kleine beelden geven den god in vier-, zes- en achtarmigen

vorm; op dezelfde wijze zijn bij het groote beeld van Wishnoe, betrekkelijk weinig geschonden, de voorstellingen aangetroffen van den god in gezelschap van de godin Lakshmi, en van twee zijner meest beroemde incarnaties. De hoofdbeelden stonden telkens boven den tempelput.

Ook de vijf kleinere tempels behouden bij eenvoudiger opzet en ondanks verschillende variaties hun overeenkomst met de drie groote heiligdommen; zij zijn niet geheel afgewerkt, de balustrades bijvoorbeeld der Oostelijke tempels waren nog ongeornamenteerd. Terwijl in de soubasementen het gewone Prambanan-motief de hoofdrol blijft spelen, zijn ook de voeten van het lichaam dezer vijf gebouwen op onderling overeenkomstige wijze geornamenteerd en wel door middel van paneelen met een vaas tusschen spiraalvormig gewonden ranken; op de hoeken is dan de vaas vervangen door schelp of juweel. Ook hier is van den bovenbouw zoo goed als niets over. De putten van de vijf tempels waren niet afgewerkt en nog niet in gebruik genomen. Bepaald slordig is de bewerking van den Noordelijken tusschentempel.

Beelden zijn slechts in twee dezer tempels gevonden, in die tegenover Çiwa en tegenover Wishnoe. De eerste, de Nandi-tempel, bevat nog steeds het groote beeld van Çiwa's rijdier, geheel als rund voorgesteld en liggend met één poot voor het lichaam geslagen. De stier is geheel onversierd; ook dat zal op Oost-Java anders worden. Het rijdier ligt recht tegenover den hoofdingang van den Çiwa-tempel. Voorts bevinden zich in deze tempelkamer nog voorstellingen van Zon en Maan (Soerya en Tjan-

dra) op hun wagens met zeven en tien paarden. In den tempel tegenover Wishnoe werd bij de ontgraving slechts een geschonden, doch oorspronkelijk fraai bewerkte, Çiwa aangetroffen; thans is er het zoo straks reeds vermelde beeld neergezet van Wishnoe's rijdier Garoeda, op zichzelf een prachtstuk, dat den vogelkoning geeft met menschelijk bovenlichaam, doch met veeren en achterpooten, roofdiernagels en vogelsneb, op den rug het kussen dragend, dat door zijn Meester kan worden bestegen.

Het zal niet noodig zijn ons nog in verdere bijzonderheden te begeven; volledigheidshalve worde nog vermeld, dat ook te Lara-Djonggrang op een drietal steenen aanwijzingen voor de beeldhouwers gevonden zijn, thans in verfstof, en in zuiver Oud-Javaansch. De ingehouwen instructies aan Baraboedoer's bedolven voet staan dus niet op zichzelf, maar geven de gewone werkwijze aan.

De tempelgroep van Lara-Djonggrang is ondanks de kunsthistorisch zoo merkwaardige verwijzingen naar hetgeen later op Oost-Java tot volle ontwikkeling zal komen, volop klassiek Midden-Javaansch, in de strenge eenheid van het geheele ontwerp zoowel als in de onverbreekbare samenwerking van architectuur en ornament. De oude traditie is onverzwakt, maar daarmee is niet gezegd, dat zij onveranderd is gebleven. Stelt men de beide hier wat uitvoeriger besproken kunstuitingen van Diëng en Lara-Djonggrang naast elkaar, dan ziet men, dat de wijze van toepassing der overgeleverde principes zich heeft gewijzigd, dat de onderlinge verhouding van de factoren, die het kunstwerk tot stand doen komen, anders wordt gevoeld. On-

getwijfeld is het zeer verklaarbaar, dat een verder werken der hier tot uiting komende krachten het resultaat zal opleveren, dat wij straks op Oost-Java zien; maar een andere vraag is, of die ontwikkelingsgang nu ook de eenige mogelijke was. Onzes inziens was hij dat slechts, inzooverre hij noodzakelijkerwijze den invloed van politieken en maatschappelijken ommekeer moest ondergaan en zou, gesteld dat de catastrofe der tiende eeuw niet had plaats gevonden en het Midden-Javaansche rijk ongeschokt was blijven voortbestaan, de kunst van drie eeuwen later er niet zoo hebben hoeven uit te zien als de Oost-Javaansche, die wij nu aantreffen. De verandering in de Hindoe-Javaansche kunst geschiedde niet zoozeer door innerlijke noodzakelijkheid als wel ten gevolge van haar samengaan met en reageeren op de Hindoe-Javaansche cultuur in het algemeen.

Is er, gelijk boven bleek, alle reden om de Oost-Javaansche kunst te beschouwen als de voortzetting van de Midden-Javaansche, zoo moet daar toch niet uit worden afgeleid, dat er op Oost-Java vóór den ondergang van Midden-Java geen enkele kunstschepping tot stand is gekomen: wij weten zelfs zeker, door de oorkonde van 760, dat er toentertijd niet ver van Malang in een reeds bestaand Agastya-heiligdom nieuwe gebouwen gesticht werden, en een beeld van den Ziener werd gewijd. Het is echter volstrekt onbekend, hoe deze oudste kunst er heeft uitgezien, en zooals de zaken thans staan, heeft zij voor ons ook slechts theoretische beteekenis. Van tweeën één: óf zij is anders geweest dan de Midden-Javaansche, en dan

heeft deze laatste haar klaarblijkelijk, toen alle krachten na de catastrofe op het Oosten werden samengetrokken, geheel verdrongen, óf zij is identiek geweest aan de gelijktijdige Midden-Javaansche, en dan maakt het ook geen verschil, dat de latere Oost-Javaansche van de vroeg-Oost-Javaansche kunst afstamt, en deze dus in de tiende eeuw slechts belangrijk versterkt, niet in eenig opzicht gewijzigd werd. Rekening houdend met wat nu eenmaal aan materiaal gespaard is gebleven, kunnen wij niet anders dan de vroegere Midden-Javaansche tegenover de latere Oost-Javaansche kunst stellen, en dan den nauwen band tusschen die beiden constateeren.

Van de enkele zeer oude monumenten, die op Oost-Java nog gebleven zijn, noemden wij reeds de Tjandi Goenoeng-Gangsir bij Porrong met zijn typisch Midden-Javaanschen stijl, vooral in het ornament, en de poorten van Bělahan (er lag daar een vrijgebied reeds in de dagen van koning Sindok), welke eveneens rechtstreeks bij Midden-Java aansluiten. Een ander vroeg overblijfsel is te voorschijn gekomen nabij Blitar in 1919, als een onverwacht gevolg van de groote Kloet-uitbarsting: de Tjandi Soembě-Nanas, een eenvoudig geprofileerd soubasementje, waarbij het beeldwerk levendig aan dat van Lara-Djonggrang herinnert. Nog een vierde gebouwtje zal hoogstwaarschijnlijk eveneens tot de oudste monumenten van Oost-Java behooren, de Tjandi Sanggariti, Noord-Westelijk van Malang, gebouwd om een geneeskrachtige warme bron en als zoodanig een unicum. Dit blijkens de beelden Ćiwaïtische tempeltje heeft veel geleden en is ten deele willekeurig weer opge-

stapeld, maar allerlei fragmenten, monsterkop, antefixen, topstukken, evenals de opzet van het vierkante grondplan met uitsprongen, dragen een bepaald Midden-Javaansch karakter.

Op vasten grond staan wij door de aanwezigheid van een jaartal, en wel 977 onzer jaartelling, eerst te Djalatoenda, aan de Westelijke helling van den Pënanngoengan; de bij dat jaartal aangetroffen naam Oedayana zal wel die van koning Erlangga's zoo geheeten vader zijn. Het is geen tempel, maar een zoogenaamde grafbadplaats, d.w.z. naar het uiterlijk een gewone badplaats, die echter tevens tot bijzetting van de asch van een overledene onder den vloer gebezigd is. Drie bassins met afzonderlijke spuiers zijn er nog te zien, benevens overblijfselen van de torentjes, die de muren be kroonden; ook reliëfs, van opmerkelijke compositie, bleven gespaard. Aan de tegengestelde helling van den berg, te Bëlahan, niet ver van de bovenbedoelde poorten, heeft men een soortgelijke badplaats willen toeschrijven aan koning Erlangga zelf, en het is ook van hier, dat het fraaie beeld afkomstig is, hetwelk waarschijnlijk dien vorst weergeeft, in de gedaante van Wishnoe op den Garoeda, de woeste, machtige roofvogelfiguur, beheerscht door den in rustige majesteit neergezeten god, een prachtstuk als kunstwerk, tevens bepaaldelijk een portretbeeld.

Dat alles hoort dus thuis in de drie eeuwen vóór wij van de Oost-Javaansche kunst en haar verdere ontwikkeling ons weer een duidelijk beeld kunnen vormen. Wij geven thans een kort overzicht van hetgeen er nog over is uit deze drie laatste eeuwen, het tijdperk van Singasari en Madjapahit. Kunsthistorisch is deze

periode één geheel: evenals de dyastiën van beide rijken tot hetzelfde geslacht behoorden en Madjapahit zich terecht als de directe voortzetting van Singasari beschouwde, zou het onmogelijk zijn een grens te trekken tusschen de kunst van de dertiende en die van de veertiende eeuw.

Het oudste Singasarische monument is de graftempel van den in 1248 overleden tweeden koning van dat rijk, de Çiwaïtische Tjandi Kidal bij Malang. Wij spraken reeds even over de eigenaardige ornament-omzetting; het geheele gebouw vertoont een typisch Oost-Javaanschen opzet en versiering, gelijk met name blijkt aan de dakbehandeling met haar afwisseling van horizontale banden in vol en zwaar blad- en rank-ornament, en reeksen naast elkander gezette voetstukvormige pilasters, de plaatsvervangers der oude daktorentjes; doch daarnevens zijn de reminiscensen aan Midden-Java onmiskenbaar. Veel verder naar den Indonesischen kant staat het groote Boeddhistische heiligdom Tjandi Djago, eveneens bij Malang, de bijzetplaats van een der volgende koningen, door zijn terrassenbouw en reeds wajang-achtige reliefkunst, waartegenover de losse godenbeelden zich veel meer aan de traditioneele voorstellingswijze houden. In opzet sluit de kleine Tjandi Kēsīman-tengah, Zuid-Oost van Madjakërta, zich bij Djago aan, daar deze eveneens den toegang in het midden vangt door twee trappen terzijde van een voortspringend bordes; van dit gebouw is alleen het soubasement met flauwe, nog ietwat Midden-Javaansch aandoende reliefs over. Met den bouw van Kidal laat zich de Tjandi Sawēntar bij Blitar vergelijken. Voorts kan dan tot de kunst

van Singasari nog gerekend worden de Tjandi Djawi bij Prigèn, stichting van den laatsten koning van dat rijk en vooral merkwaardig, omdat het een gemeenschappelijk Çiwa-Boeddha-heiligdom was, met een beeld van Çiwa beneden in de tempelkamer, en een Boeddha op de verdieping daarboven, een uiterste consequentie van het in het vorige hoofdstuk genoemde syncretisme. Helaas is ook hier een soubasement, van niet zeer sprekende constructie en versiering, alles wat er rest.

In de oude hoofdstad Singasari zelf staat nog een torentempel, niet afgewerkt wat de decoratie aangaat; de sterk vooruitstekende nisuitsprongen en vestibule, alle vier als het ware afzonderlijke gebouwtjes met eigen bekroning, waarboven het lichaam van den tempel met opnieuw vier nissen omhoog rijst, geven dit bouwwerk iets aparts. Ten deele uit dit heiligdom, waar Goeroe, Doergâ, Ganeça en de beide poortwachters op de gewone wijze de nissen hebben bewoond, ten deele van het terrein, zijn de schitterende Singasari-beelden afkomstig, die thans in het Ethnographisch Museum te Leiden toonen, hoezeer bij uiterste detailverzorging en rijkdom van versiering de inhoud toch den vorm blijft overheerschen, en zeker tot de mooiste en meest kenmerkende vertegenwoordigers der Oost-Javaansche kunst behooren. Nog een ander belangrijk stuk is in de periode van Singasari tot stand gekomen, de Ganeça van Djembe bij Blitar, die het jaartal 1239 draagt, en weer in een ander opzicht typisch Oost-Javaansch van behandeling is, door de aanwezigheid, tegen den rug van de godheid, van een geweldigen monsterkop: opzichzelf een uitne-

mend stuk beeldhouwwerk, maar dáár al heel weinig op zijn plaats. Bezeten door dit ééne speciale detail, kon de kunstenaar den samenhang, den Ganeça-als-geheel, een oogenblik vergeten.

De vroeg-Madjapahitsche kunst heeft te Tjandi Papoh bij Blitar twee in 1300 en 1301 gedateerde soubasementen bewaard, waarvan één, naar later in zwang gebleven gewoonte, slechts een houten bovenbouw heeft gedragen, het andere, eveneens in lateren trant, een drietal kleine monumentjes tot onderstel dient, twee in altaarvorm, het derde een miniatuur-tempeltje. De huidige Balische eeredienst geeft van beide soorten bouwwerken de voortzetting te zien. De Tjandi Soembërdjati, vroeger Simping geheeten, eveneens bij Blitar, was de graftempel van den in 1309 overleden eersten koning van Madjapahit; van het heiligdom zelf is slechts weinig over, hetwelk echter door zijn gladde wanden met uitspringende sierstukken afwijkt van wat men gewoonlijk te zien krijgt. Evenwel heeft deze plek het beeld van koning Kërtarâdjasa zelf opgeleverd, voorgesteld als Çiwa, in diens verschijning als Harihara de goddelijke attributen van Wishnoe met zijn eigene vereenigend; een waarlijk koninklijk stuk, nauw zich aansluitend bij de kunst van Singasari. Een geheel overeenkomstig beeld van Çiwa's gemalin stempelt ook de Tjandi Rimbi (onder Djombang), waarin het gevonden is, tot een product van dezen tijd, en analogie met dit bouwwerk doet ten slotte Tjandi Sanggrahan, het Boeddhistisch heiligdom bij Toeloeng-agoeng, ook in dezen kring trekken. De groote overvloed van monumenten uit den Madjapahitschen tijd maakt

het onmogelijk meer te doen dan ze te vermelden; dit willen wij echter niet achterwege laten, opdat de belangstellende daardoor de gelegenheid vinde zich met behulp der litteratuurlijst wegwijis te maken.

Het grootste Ćiwaitische overblijfsel van Oost-Java, Panataran, aan welks hoofdtempel in de eerste helft der veertiende eeuw begonnen is en op welks terrein tot diep in de vijftiende is voortgebouwd, zullen wij weder afzonderlijk behandelen. Betrekkelijk oud is ook de Tjandi Djaboeng bij Kraksaän. Deze is vooreerst opmerkenswaardig door zijn plaats, zoover naar het Oosten, want bijna alle tempelstichtingen zijn beperkt tot de tegenwoordige residenties Kēdiri, Soerabaja en Pasoeroehan. Ook de bouw heeft iets bijzonders en wel doordat dit het eenige gespaarde voorbeeld is, waarbij in den bovenbouw het vierkante grondplan is vervangen door een rond. Het soubasement, dat zeer hoog is (het gebouw heeft daardoor een torenvorm) en de tempelvoet zijn nog vierkant, met uitsprongen, het dak vertoont een koepel, en het tempellichaam is in ronden vorm gehouden, waarbij de rechthoekige nisuitsprongen den overgang weer verzachten; in het algemeen trouwens munt dit bouwwerk uit door het harmonisch in elkander vloeien der profielen, gesteund door de forsche en krachtige decoratie.

Van de monumenten uit den tijd van Hayam Woeroek volgt de Tjandi Kali-tjilik, niet ver van Blitar, het jaartal 1349 voerend, weer het meer gewone model. Twee thans nog aanwezige soubasementen hebben behoord tot kort vóór 1365 gestichte heiligdommen, Tjandi Soerawana en Tjandi Tigawangi bij Paree. Bij

eerstgenoemden tempel heeft de ontwerper op tweeërlei wijze iets nieuws gegeven: door de reliefs van het rechtopgaand middengedeelte op lange, gerekte en op smalle, hoogere, paneelen aan te brengen, en door boven en onder die (tot overladens toe gevulde) reliefs een lijst van een vischbek-type benevens een vlakken band van kraagsteentjes, onderbroken door kruikjes, aan te brengen, hetgeen een origineel effect heeft en het zware soubasement eenige luchtigheid hergeeft. Aan Tjandi Tigawangi is het bijzondere, dat in het midden der zijden de geheele profileering wordt onderbroken (ten deele: zou worden onderbroken, want ook deze tempel is nooit afgekomen) door een pilaster met twee reusachtige menschenfiguren. Zoo ziet men steeds weer de bewijzen, dat het nog altijd de uitingen van een levende kunst zijn.

Een soubasementje volgens het oude model, te Kēdaton in Kraksaän, met het jaartal 1370, bewijst dat men ook de oude tradities nog bleef volgen. Geheel buiten de Hindoe-Javaansche kunst als zoodanig valt de in 1371 gebouwde Tjandi Pari met typisch Tjamsche eigenaardigheden. Een paar poorten te Djēdong, bij Madjakërta, waarvan één het jaar 1385 heeft, zijn geheel als tempelgebouwtjes behandeld; nog een ander poortje uit 1390 staat te Ploembangan bij Wlingi. Van deze bouwwerken geven de jaartallen zekerheid omtrent den bouw.

Daarnaast zijn er dan een aantal monumenten, die slechts op algemeene stijlcritische gronden aan den Madjapahitschen tijd kunnen worden toegeschreven. Vooreerst zijn er enkele in de hoofdstad zelf, welker treurige restes ten Zuid-Westen van Madjakërta te vinden zijn. Behalve

een groote gespleten poort, Wringin Lawang, welks beide helften weer in tempelvorm opgezet zijn, en een gehavende Tjandi Brahoe, hebben tempelruïnes in het tegenwoordige Trawoelan eenige bijzonder fraaie bouwfragmenten, o.a. groote aan het gebouw vastzittende beelden, en een aantal merkwaardige reliefs met allerlei afbeeldingen van gebouwen, landerijen, waterwerken enz. opgeleverd. Een van de mooiste overblijfselen van Oost-Javaansche kunst is het poortje Badjang-Ratoe, van welk fijn en elegant monumentje ook het dak, in horizontale lagen van reliefbanden en voetstukjes, tot en met een deel van het bekronende topstuk is blijven staan. Van laten datum is de nabijgelegen, grootscheeps opgezette badplaats Tjandi Tikoes, met bassins en badkamers, en zeer fraai bewerkte makara- en lotusknop-spuiers. Aan de andere zijde der stad staat te Panggih op de bijzettingsplaats van Hayam Woeroek's moeder nog het monumentale voetstuk met het jaartal van haar overlijden, 1372.

Van verdere Oost-Javaansche tempels vermelden wij nog Tjandi Bangkal bij Madjakërta, blijkens bouw en ornament ook uit den goeden Madjapahitschen tijd, de Tjandi Ngëtos bij Bërbëk, de Tjandi Dërma, een hoog poortgebouw, bij Krian, de Tjandi Djadi, een soubasement zonder ingang en met een groote ronde binnenruimte, van onbekende beteekenis, boven op een top van den Walikoekoen bij Toe-loeng-agoeng, de Tjandi Wringin Brandjang, een kleine steenen kluis (voor een vorstelijk asceet?) benoorden Papoh, onversierd en met glad oplopend dak. Ook de beide Selamangleng geheeten grottempels dienen hier genoemd te

worden. Zeker zijn de reliefs in de bij Toeloengagoeng gelegen grot, welks ingang door een grooten leeuwenmuil gevormd wordt, onder de zuivere Madjapahitsche kunst te rangschikken, uithoofde van de compositie, die meer gevoel voor perspectief verraadst dan elders aan den dag treedt, en van de strenge lijnvoering der uitgebeitelde figuren. Minder gemakkelijk is Selamangleng bij Kēdiri, Boeddhistisch en uit verscheidene vertrekken bestaand, te dateeren; deze kunst, die van Panataran in het grove, zouden wij liever later stellen. Andere overblijfselen, van minder beteekenis, laten wij verder terzijde. Terwijl wij de restes uit de nadagen van Madjapahit zullen in oogenschouw nemen in ons laatste hoofdstuk, gaan wij thans over tot de meer uitvoerige bespreking van een der voornaamste Oost-Javaansche heiligdommen, en wel het eenige gespaard gebleven complex van aanzienlijken omvang, dat van Panataran bij Blitar.

Hierboven hebben wij reeds gezien, dat zulk een Oost-Javaansch complex geheel iets anders is dan de groote heiligdommen van Midden-Java, en de eenheid van ontwerp er volkomen ontbreekt. Staat men op het terrein van Laradjonggrang of Tjandi Sewoe, dan gevoelt en ziet men, ook al weet men verder niets van Hindoe-Javaansche bouwkunst of eeredienst af, den organischen samenhang van alle afzonderlijke gebouwen, en begrijpt men dat het eene gedacht is als aanvulling van het andere, dat ze slechts door en met elkander beteekenis hebben en aan hun doel beantwoorden. Te Panataran vindt de ondeskundige bezoeker een aantal bouwwerken, waarvan hij zich met recht

kan afvragen, of ze eigenlijk wel bij elkaar behooren en of niet slechts bij toeval eenige monumenten uit verschillende tijden en aan verschillende goden gewijd hier tezamen staan.

Uit verschillende tijden zijn deze bouwwerken inderdaad, en dat levert bij een complex als dit natuurlijk ook geen bezwaar op; men kon, waar nu eenmaal de eenheid van bouwplan ontbrak, telkens als het noodig was het terrein met een nieuw gebouw verfraaien, zonder daarbij op de omgeving te letten, d.w.z. zonder daarbij eenige andere overweging te laten gelden dan van sacralen aard, want het spreekt vanzelf, dat de *aard* der gebouwen niet aan het toeval werd overgelaten, doch de eeredienst op bepaalde plaatsen bepaalde soorten van bouwwerken eischte. Doch was daar maar eenmaal aan voldaan, dan bleef iedere individueele bouwmeester verder, wat stijl en opzet zijner monumenten betrof, volkomen vrij, en dit had het voordeel, dat hij aan ieder gebouw opzichzelf zijn volle aandacht en toewijding kon besteden, en zich niet gebonden behoefde te voelen door algemeene regels of opvattingen, welke zijn voorgangers bij andere gebouwen van hetzelfde complex in toepassing hadden gebracht.

Een oorkonde uit het laatst der twaalfde eeuw vermeldt deze tempelstichting voor het eerst, en leert ons ook den ouden naam: Palah. Het complex, zooals wij dat over hebben, schijnt echter eerst aangelegd te zijn in den vroeg-Madjapahitschen tijd, waarbij dan de hoofdtempel in zijn tegenwoordigen vorm — er is, zooals wij zien zullen, ook iets van een ouderen bekend — voltooid kan zijn kort voor de regeeringsaanvaarding van Hayam Woeroek. Zelf

heeft deze vorst een bijzondere belangstelling voor dit Çiwa-heiligdom aan den dag gelegd, dat hij herhaaldelijk bezocht, en waar een drietal bouwwerken door hun jaartallen naar de latere regeeringsjaren van dezen koning verwijzen. Ook daarna is men aan het bouwen gebleven, en het jongste bewaard gebleven jaartal op een bouwfragment verwijst ons zelfs naar het jaar 1454. Men is dus tot in de nadagen van Madjapahit doorgegaan met verfraaiing en herstelling, en zoo loopt de bouwgeschiedenis van Panataran parallel met opkomst, bloei en verval van het grootste Oost-Javaansche rijk.

Het door een ringmuur omgeven tempelterrein is van rechthoekigen vorm, en wordt door twee dwarsmuren in drie afdeelingen verdeeld. Deze indeeling in drieën doet natuurlijk aan de Balische tempels denken, en hoewel de verhouding en ligging der afdeelingen daar wat anders is, is het toch wel duidelijk, dat het Balische tempelcomplex met zijn vele op het oog onsaamenhangende gebouwtjes en terrasjes, mag beschouwd worden als de verdere ontwikkeling van wat in het oude Java blijkens Panataran in zwang was. Balineesche bezoekers van laatstbedoeld heiligdom meenden dan ook van allerlei daar nog aanwezige bouwrestes de oorspronkelijke bestemming op grond van hun eigen Balische traditie te kunnen vaststellen.

De achterste, verstaafgelegen afdeeling, waar op Bali de godenhuisjes staan, bevat ook te Panataran den, op plaat 5 afgebeelden, hoofdtempel, dien wij het eerst zullen bespreken, daar hij van alle door jaartallen gewaarmerkte gebouwen de oudste is. De bovenbouw van dit monument is geheel verdwenen, en wat wij voor ons zien zijn drie boven

elkander gelegen terrassen. In tegenstelling tot Tjandi Djago met zijn geweldigen voorbouw, uitsluitend naar één zijde dus, zijn de terrassen van Panataran naar alle kanten gelijkwaardig behandeld en heeft men hier dus weder in principe het vierkante grondplan. Nog in een ander opzicht is er dadelijk onderscheid : ginds kunnen eerste en tweede terras beschouwd worden als tezamen een soubasement vormend, waarboven het derde den voet van het tempellichaam vertegenwoordigt ; te Panataran echter toont wel het derde terras door de ornamentatie met dragende wezens, dat het bestemd was als onderstel voor iets daar boven, maar de beide onderste terrassen zijn behandeld als twee opeenvolgende bouwdeelen van gelijke beteekenis en gelijke waarde, onafhankelijk van elkander in zooverre als niet het eene ondergeschikt aan het andere is. Men zou, als men de gebruikelijke terminologie wil toepassen, van een dubbel soubasement kunnen spreken.

Een genialen greep heeft nu de bouwmeester gedaan door aan de terrassen een zoodanig afwijkenden plattegrond te geven, dat hij een prachtig samenstel van uit- en inspringende stukken en daarmee samengaannde licht- en schaduwwerking verkreeg, en tevens plaats vond voor de kleine kapellen, waarmede hij het gebouw omgaf. Het eerste terras is namelijk een vierkant met zeer groote, breede uitsprongen op het midden der zijden, en het tweede terras is eveneens een vierkant, maar in het midden juist *inspringend*. Op den omgang boven het eerste, rondom het tweede, terras vindt men dus telkens in het midden der zijden het naar buiten treden van den vloer, gepaard met

het naar binnen wijken van de wanden, en op de aldus ontstane vierkante ruimte zijn de, thans helaas geheel verdwenen en slechts uit een oude beschrijving bekende, kapellen geplaatst geweest. Het derde terras is volkomen vierkant. Toegang tot bedoelden omgang wordt verleend door twee trappen, die aan weerskanten van den uitsprong der voorzijde tegen het terraslichaam zijn aangezet; vóór elk der vier zware vleugels is op een afzonderlijk voetstuk een tempelwachter geplaatst. Het tweede terras heeft slechts één trap, in het midden, dus juist binnen den insprong, en correspondeert onmiddellijk met den eveneens in het midden gezetten trap van het derde terras.

Wat bij de behandeling der twee onderste terrassen het meest opvalt, is de groote overeenkomst in opzet bij een groot verschil in stijl. Wij bedoelen, dat lijsten en ojieven, alle glad gelaten, in beide gevallen dezelfde zijn en dat ook bij beide terrassen sterk de nadruk wordt gelegd op de hoeken door de zware, sprekende, hoekpilasters, maar dat daartegenover de sterkst denkbare tegenstelling bestaat in de versiering van het rechtopgaand middengedeelte, hetwelk in beide gevallen voor reliefs, en wel voor een doorloopend verhaal bestemd is.

De hoekpilasters doen hier nog heel wat meer dan een afscheiding of rustpunt vormen; zij treden over de geheele hoogte van het terrasprofiel naar buiten, dragen eigen ornament, en worden bekroond door een torentje, dat, op den vloer van het volgend terras staande, tot afdekking van den pilaster dient. De details wijken af; op het eerste terras zijn de uitspringende voetlijst en kroonlijst dezer pilasters ver-

sierd, bij het tweede niet; hun rechtopgaand middenstuk is in beide gevallen voorzien van een verschillend geornamenteerden onder- en bovenband, en op het tweede terras bovendien van een middenband; in het algemeen is de pilaster beneden zwaarder en massiever, die boven slanker en rijziger. Buitengewoon fraai uitgewerkt, en door hun plaatsing ook bijzonder de aandacht trekkend, zijn de rank-ornamenten der kroonlijsten van de beneden-pilasters, in krachtig gekrulde lijnen met breed zich ontplooiende bladeren, en dan als afsluiting op de hoeken uitspringende menschenkoppen. De torentjes hebben de gedaante van groote voetstukken met bekroning, en vooral deze laatste geeft door haar aan het tempeldak ontleende afwisseling van horizontale lijsten en voetstuk-ornamentjes, aan het geheele monumentje het karakter van miniatuur-tempeltje, juist zooals reeds op Midden-Java de hoektorentjes der daken eveneens in hun samenstelling het tempelgebouw herhaalden. De trapvleugels zijn van het gewone Oost-Javaansche model, recht neergaand boven een voluut, en met een afhangende driehoek-versiering. Bij het eerste terras treedt in dat ornament de monsterkop te voorschijn; aan ditzelfde terras zijn ook de valsche profielstukken naast de vleugels gezet. De trappen zelf zijn betrekkelijk zeer smal in vergelijking tot de vleugels, hetgeen den zwaren indruk van die laatste versterkt.

Doorloopende reliefs versieren den teerling van het tweede terras, telkens in één stuk door gecomponeerd van den eenen hoekpilaster tot den anderen. Onderbroken en afgedeeld is daarentegen het overeenkomstig stuk van het eerste terras. In

regelmatige, verticale verdeeling zijn daar casementen uitgespaard, welke zijn uitgediept en uit wier midden een medaillon met een dierfiguur tusschen rank-ornament naar voren treedt. De ruimte tusschen de casementen is dan telkens gevuld met het sprekend reliefwerk (zie plaat 6). Gelijk wij bij Tjandi Kidal opmerkten, dat door omzetting van de Midden-Javaansche ornament-distributie de paneelen het lichte, de pilasters het zware ornament gekregen hebben (p. 118), is ook hier de medaillon-versiering der casementen van lichten aard, tegenover de zwaardere van de tusschenstukken, doch doordat deze in het geheel niet meer vooruitspringen, kan men ze nauwelijks meer pilasters noemen en voelt men er stellig geen dragend karakter meer in. De afwisseling is een fraaie versiering zonder meer, en buiten verband met de architectonische functies.

Eveneens is een verzwakking van het inzicht in de strekking van het ornament waar te nemen bij de ranken der medaillons. Deze fijne stukken zijn de voortzetting van het recalitrante spiraal-ornament, maar waar dit laatste op Midden-Java hetzij omhoogklimt, hetzij horizontaal voorttolt, doch in elk geval één bepaalde richting aangeeft en daarmee de lijnen der architectuur accentueert, daar is het hier, zooals Brandes het noemde, omgevallen, we zouden ook kunnen zeggen ingezakt, en binnen de rondte van het medaillon tot een lijnenspel op zich zelf geworden, waarmede niets anders wordt beoogd dan een fraaie vulling van een ronde ruimte, onverschillig waar die voor dient. De voorgestelde dieren zijn van zeer verschillende aard, en daaronder zijn er, die op Java

in het geheel niet voorkomen; men behoeft daarom echter nog niet aan vreemde invloeden of buitenlandsche reizen der hier werkzame kunstenaars te denken, want enkele exemplaren van bedoelde diersoorten kunnen zeer wel op Java geïmporteerd zijn geweest, en van één ervan, den ezel, weten we dat toevallig zelfs met zekerheid.

In de sprekende reliefs is weder een aaneengeschakelde tekst gevolgd, en wel een stuk van het Râmâyana. Opmerkelijk is (evenals te Tjandi Djago) de plaats, waar de geschiedenis begint, een der hoeken van den uitsprong aan den linker zijkant, een architectonisch geheel willekeurige en zelfs onlogische plek. Het is echter de uiterste linkerhoek van het monument, dien de van eenigen afstand naderende bezoeker ziet, en vormde daarom uit zuiver practische overweging een geschikt aanvangspunt. Men keert aan het eerste terras de linkerzijde naar het monument, wederom gelijk te Djago, maar waar op laatstbedoeld monument deze wijze van omwandeling consequent wordt doorgevoerd, moet men op het tweede terras van Panataran juist weer in tegengestelde richting gaan.

Het voorgestelde is slechts een stuk Râmâyana, waarschijnlijk gekozen om de mogelijkheden van uitbeelding, die het opende, het gedeelte namelijk dat op Langkâ speelt en waar de apen, Râma's bondgenooten, op den voorgrond treden. De kleine ruimte, door de afzonderlijke pilasters geboden, was voor de beeldhouwers niet voldoende om er complete tafereelen op weer te geven, en voor deze moeielijkheid hebben zij een oplossing gevonden door telkens een aantal pilasters tezamen te gebruiken en

een tafereel daarover te verdeelen. Zoo zijn de scènes als het ware in stukjes geknipt (verg. plaat 6). Daaruit blijkt toch wel zonneklaar, hoezeer de tekst eigenlijk bijzaak was naar den inhoud, en slechts diende als stof voor pilaster-ornamentatie; ieder stuk moet men op zichzelf zien, elk heeft één voor één de aandacht; de samenhang met de omliggende reliefs is van minder zorg. Dat in deze losse fracties van tafereelen niets overblijft van de breede, epische compositie der Midden-Javaansche reliefs spreekt vanzelf, maar ook als men de tusschenliggende medaillons eens een oogenblik buiten rekening laat en het tafereel als geheel vergelijkt met de wedergave van dezelfde scène te Lara-Djonggrang, waar immers ook het Râmâyana is uitgebeeld, blijft er een diepgaand verschil: op Tjandi Panataran is telkens het enkele moment, de ééne episode, het speciale geval, hoofdzaak, en dan bij voorkeur gegrepen in het bewogene, romantische, sensationeele. De ook hier geheel wajang-achtige voorstellingswijze der optredende personen herinnert aan Tjandi Djago, maar de compositie staat te Panataran zeer veel hooger; is het ginds eigenlijk doorgaans een naast elkander stellen van poppen, hier is het een visie op het gebeuren geworden en wordt telkens een klein kunstwerk beoogd. Zeer veel verder dan te Djago is men ook gegaan met het geven van gestalten aan bergen, bosschen en bovenal aan wolken, die als leeuwen, slangen, olifanten, reuzen door het zwerk jagen, en die in hun gedurfd verlijning evenzeer getuigenis afleggen van de artistieke kwaliteiten der kunstenaars als van hun Javaansch voelen.

De gerekte reliefs van het tweede terras staan

weer veel dichter bij Djago, maar munten toch daarboven uit in evenwichtigheid van compositie en in de zorg aan de afzonderlijke figuur, ook hier in wajang-stijl, besteed. Het is misschien niet toevallig, dat de twee groote tafereelen van de voorzijde, die als men den tempel nadert het meest de aandacht trekken, en het eerst gezien worden als men een der trappen bestijgt, zich door hun bewogen inhoud nog het meest bij die van het eerste terras aansluiten. De overige zijn van een rustige opvatting, met vermijding van alle overbodige vulling, een opvatting, die zich als een tegenstelling tegenover de beneden-reliefs voordoet, ook doordat de figuren hier weder in hoofdzaak naast elkander komen te staan en deze plaatsing tegen het vlak, bijna zou men zeggen tegen het scherm, de aandacht over een grooter ruimte verdeelt, haar niet op één punt samentrekt. De aanwezigheid van twee zulke geheel verschillende stijlrichtingen aan één monument moge getuigen van behoefte aan afwisseling en van de vrijheid der kunstenaars om hun eigen weg te volgen, die vrijheid was toch alleen mogelijk, doordat ieder terras iets aparts geworden was, geen eenheid van conceptie den stijl van het heele monument beheerschte, en de beeldhouwer van het tweede terras dien van het eerste kon negeeren. De gevolgde tekst is in een Oud-Javaansch gedicht bewaard gebleven, het is het Krěšnâyana. De lotgevallen van Krěshna zijn hier zeker beter op hun plaats dan op de Boeddhistische Tjandi Djago, waar men ze eveneens vindt; toch is eigenlijk op een Ćiwa-tempel een incarnatie van Wishnoe niet in de eerste plaats te verwachten, maar natuurlijk is zulk een overweging bij nie-

mand opgekomen en beoogde men uitsluitend geschikte ornamentatie door een bekend verhaal.

Op het derde terras zijn de sprekende reliefs vervangen door een reeks van dragende figuren, waar een groote kracht uit spreekt, en die evenzeer als de eenvoudige profileering dit terras stempelen tot een onderbouw, waar zich een monument van niet geringe beteekenis op moest verheffen. Gevleugelde slangen steken den kop vooruit in eenigszins uitgediepte casementen, en tegen de pilasters daartusschen zijn gevleugelde leeuwen aangebracht, eveneens geheel en face en in steigerende houding, zoodanig naar voren tredend, dat zij onder- en bovenband onderbreken. De geweldige werking, die van deze krachtfiguren uitgaat, is geheel berekend op afstand; van nabij blijken ze in tegenstelling tot de reliefs ietwat grof van afwerking te zijn. De trap staat tegen een voorbouwtje van afwijkende profileering, dat dus de valsche-profiel-stukken vormt; tegen de uitspringende hoeken van dien voorbouw heeft een gevleugelde tempelwachter post gevat, als een afzonderlijk naar buiten tredend sierstuk. In de hoeken tusschen voorbouw en trapvleugels is opnieuw de leeuw geplaatst, en boven de voluten verheft zich weer de slangekop.

Het is aan dit derde terras, dat men de merkwaardige ontdekking heeft gedaan van een overblijfsel van een ouderen vorm van den tempel. Binnen den bovenbeschreven hardsteen en buitenwand bleek namelijk een baksteen kern te liggen, geheel als buitenmuur afgewerkt met de gebruikelijke lijsten, uitgediepte casementen en een eigen trapuitsprong, en bij nader onderzoek

bleek ook aan het tweede terras zich iets dergelijks voor te doen. Klaarblijkelijk is er dus een oude baksteentempel geweest, waar tijdens de vergrooing en verfraaiing de nieuwe hardsteenwand als een mantel omheen is gelegd. Het zelfde verschijnsel is ook elders aangetroffen, en op Midden-Java geeft Tjandi Mendoet er een treffend voorbeeld van. De reden van zulk een handelwijze is natuurlijk, dat men gebonden was aan de eenmaal gewijde plek, waar de godheid huisde, en het dan verder tijd en moeite bespaarde gebruik te maken van wat er reeds stond en niet eerst het oude af te breken en dan iets geheel nieuws op te bouwen.

De bovenbouw, de eigenlijke tempel, die op het derde terras gestaan heeft, is geheel verdwenen, maar de weergevonden fragmenten hebben het mogelijk gemaakt een gedeeltelijke reconstructie op het terrein in de buurt te beproeven, die, al kon ook niet op alle punten zekerheid verkregen worden, toch een denkbeeld geeft, hoe dit deel van den tempel er moet hebben uitgezien. Er was vooreerst een voet, afgesloten door een eigen kroonlijst, en afwisselend versierd met vooruitspringende, hurkende dragertjes, en langwerpige blokken met een dierfiguur tusschen rankornament. Boven dezen voet (de overgang is niet geheel duidelijk) verrijst dan het lichaam van den hoofdbouw, waarvan een geornamenteerde voetlijst, een ojief met lotusblad, en een stuk van het rechtopgaand middengedeelte te zien zijn. Deze profileering wordt herhaaldelijk onderbroken. Zoowel op het midden der zijden als in de hoeken van den bouw treedt een godenfiguur naar buiten, staande op een rijk versierd onderstuk, waartegen zijn rij-

dier is uitgehouwen, en omgeven door een nissvormige omlijsting, welke uit slangelijken met slangekoppen wordt samengesteld. Ook in het midden der halve gevels tusschen deze nissen is weer een vooruitspringend sierstuk gezet, opnieuw een, nu wat kleinere, godinnenfiguur op een onderstuk. Op deze wijze zijn van den eigenlijken teerling tusschen al die vooruitstekende stukken aan elken kant vier velden te zien, ieder bewerkt tot een uitgediept paneel boven een met krulranken voorzien benedenband; uit het hart van dat paneel komt dan wederom een afzonderlijk ornamentstuk, thans met een dwergachtig kereltje, te voorschijn. Uit de rijdieren en uit wat er van attributen gespaard is, kon worden opgemaakt, dat aan de hoeken de Hoeders der windstreken zijn geplaatst geweest, en in het midden van twee der zijden Brahmâ en Wishnoe moeten zijn voorgekomen.

Hoewel nu de juiste volgorde niet vaststaat, en van den verderen bouw, behoudens het be-
loop van bovenojief en bovenlijsten (weder van ornament voorzien) geen reconstructie meer mogelijk was, hebben wij alle reden tot dankbaarheid, dat het geheim van Panataran's bovenbouw althans eenigermate is opgelost. Met de Hoeders der windstreken krijgen we een verwijzing naar Lara-Djonggrang, met de groote goden Wishnoe en Brahmâ in de middennis-
sen — de derde zal ongetwijfeld een Mahâdewa bevat hebben, de vierde verviel natuurlijk door den ingang — zelfs naar het Diëng-plateau. Zoo handhaaft zich de iconografische traditie. De behandeling van ornamentmotieven en beelden geeft allerlei verwantschap met tempels uit

den Madjapahitschen bloeitijd te zien, waar wij hier niet op in kunnen gaan, doch die de dateering van den tempel in dat tijdvak tot zekerheid maakt. Hoofdindruk van het gebouw is de overweldigende rijkdom van ornament, de klaarblijkelijke poging om door alles zoo mooi mogelijk te maken aan dit heiligdom iets heel apart te geven, het te doen uitblinken boven al het andere. Men behoeft maar even te denken aan Lara-Djonggrang, waar een soortgelijk streven tot uiting kwam, om te begrijpen, wat er inmiddels is veranderd, en waarin de Oost-Javaansche geestesgesteldheid tegenover de Midden-Javaansche noodzakelijkerwijze te kort moest schieten. Ginds de éénheid in het geheel, ondanks alles, hier telkens het aparte stuk, de aparte partij, die opzichzelf een kunstwerk wordt, maar waarvan de plaats naast, tusschen, op, weer andere kunst- of althans virtuozenstukken, het effect te niet doet in een verbijsterende veelheid van versiering.

Vóór de trappen beneden aan het eerste terras staan, zooals wij zagen, de vier tempelwachters ; zij dragen het jaartal 1347 en vertegenwoordigen in opvatting en uitbeelding volkomen de kunst van dezen tijd, ook in het feit, dat de rijkdom van kleedij en ornament het schrikwekkend karakter, dat aan deze wezens eigen moet zijn, wel wat neutraliseert. Het merkwaardigst, en het meest Oost-Javaansch, is de achterkant. Daar zijn aan de onderzijde, tegen het beneden-deel van het kleed, afzonderlijke tooneeltjes uitgehouwen, een rots- of wolk-partij, en daar beneden een dierfabeltje. Kostelijke stukjes op zichzelf, maar die achter tegen die wachters slot noch zin hebben. Het is weer juist als met den

monsterkop tegen den rug van dien Ganeça van Djembe (p. 152) : het tafereel is opeens hoofdzak geworden voor den kunstenaar, het voldoet op zichzelf uitstekend en is met alle liefde behandeld, maar het verband met het groote stuk wordt losgelaten, of liever bestaat opeens niet meer.

Het zou geen nut hebben, alle fundamenten en andere overblijfselen van het Panataran-complex stuk voor stuk te beschrijven en den eenigszins verwarrenden indruk, dien het terrein toch al reeds maakt, over te brengen in geschrifte. Wij bepalen ons dus tot de monumenten, die nog overeind staan, en gelegenheid geven tot een beoordeeling van hun kwaliteiten als kunstwerk.

Daar is vooreerst een tempeltje in de middelste afdeeling, evenals de hoofdtempel met den ingang naar het Oosten, en bekend als het nâga-(= slangen-)tempeltje. Volgens Balische traditie moet dit gebouwtje de Kêhën, de bewaarplaats der goddelijke eigendommen, zijn geweest. Ook dit is, wat het merkwaardige bovendeel aangaat, gereconstrueerd uit de op het terrein aangetroffen fragmenten. Er was slechts een zeer eenvoudig soubasement blijven staan, met geheel gladde lijsten, en daarboven een paar lagen van voetlijsten van het tempellichaam. Alleen hier was wat ornament te zien (behalve dan nog de gewone driehoek-versieringen tegen de trapvleugels) en wel in den vorm van kleine tafereeltjes, fabeltjes klaarblijkelijk, op de hoeken en in het midden der zijden.

Bij de reconstructie is nu gebleken, dat die fabeltafereeltjes aan de voetlijst tot onderstuk dienden van groote menschen- of veeleer godenfiguren, welke tegen den teerling van het tem-

pellichaam aanstonden. Tusschen deze figuren in was die teerling verder voorzien van de gebruikelijke uitgediepte casementen, thans uit het midden een medaillon met rankornament naar voren brengend. In die ranken was een dier aangebracht, maar de combinatie is toch weer anders dan aan de medaillons van den hoofdtempel, want het dier speelt bij het nâgatempeltje slechts een bescheiden rol en de ranken, die zich nog weer verder van de spiraal-arabesken verwijderd hebben, zijn hoofdzaak. De medaillons treden intusschen geheel terug tegenover de godengestalten, die, in groot ornaat gedost, in de eene hand een bidschel vasthouden en de andere omhoogheffen, ten einde daar de lichamen mee te ondersteunen van geweldige slangen, die zich met groote bochten boven om den teerling kronkelen en wier koppen aan de hoeken van de kroonlijst naar buiten steken. Deze geheel unieke ornamentatie is met groote zekerheid en fijnen smaak uitgevoerd. Fragmenten van het dak zijn niet gevonden; waarschijnlijk is dat, naar Balischen trant, ook niet van steen geweest.

Naar allerlei details te oordeelen, moet ook dit gebouwtje, evenals de hoofdtempel, uit den Madjapahitschen bloeitijd zijn, en bij dit kleine werk, waar vanzelf minder aanleiding tot variaties was en de verrassende originaliteit van het ontwerp door de sobere ornamentatie wordt ondersteund — aan het soubasement niets, en voorts behalve de zich in het geheel niet opdringende medaillons uitsluitend die gestalten en die slangen — zien wij deze kunst op haar best. Tegelijkertijd met een zoo opmerkelijke schepping heeft men dan toch evengoed het oude,

beproefde model van tempeltjes toegepast, zooals gedemonstreerd wordt door een gebouwtje uit de eerste afdeeling, dicht bij den afscheidingsmuur van de tweede, het zoogenaamde tempeltje-met-jaartal. Het is van 1369. Een glad soubasement, alleen met hoek-antefixen aan de kroonlijst, een hooge voet, een teerling met samengesteld profiel, boven-, midden- en onderband, een lotus-ojief beneden, een boven-ojief met krul-ornament, glad omlijste ingang en nissen, en daarboven de gebruikelijke monsterkoppen. Dan toch weer opeens iets nieuws: aan de steunlijst een versiering als een in plooiën afhangend doek. Het gereconstrueerde dak is ook van de gewone soort, met afwisseling van horizontale banden en voetstuk-laagjes, en eindigend in een vierkant, breed, afgeplat topstuk, versierd met opstaande driehoeken. Aan de horizontale banden, waarin dierfiguren tusschen de ranken gewerkt zijn, vallen vooral mooie antefix-stukken op. Naast de boven beschreven monumenten en in ongeveer denzelfden tijd opgericht, levert dit tempeltje het bewijs, hoe de vrijheid van den Oost-Javaanschen kunstenaar om ook in een reeds bestaand complex eigen inzicht te volgen, tot goede zijde had het gelijktijdig tot hun recht komen van verschillende richtingen en van oudere en nieuwere opvattingen.

In dezelfde eerste afdeeling liggen dan nog een tweetal rechthoekige terrassen, die nooit een steenen bovenbouw gehad hebben, doch hoogstens bestemd waren om een houten pëndopo op neuten te dragen. Daarvan is het grootste, het dichtst bij den jaartal-tempel gelegene, zelf ook weer gedateerd, en wel in 1375; dit was, naar Balische opvatting, de plaats, waar bij

groote plechtigheden de offers werden uitgesteld. Het is geheel omgeven door een reeks reliefs, slechts ten deele verklaard, en van een zeer romantischen aard; in hun uitvoering komen zij het meest met het tweede terras van den hoofdtempel overeen, maar ze staan zeker niet minder dicht dan deze laatste bij Tjandi Djago; een omstandigheid, die vooral van belang is, omdat wij zeker zijn, dat ongeveer honderd jaren tusschen beide monumenten liggen en wij dus moeten constateeren, dat de beeldhouwers van deze school zichzelve in die eeuw in menig opzicht gelijk gebleven zijn: een opmerkelijk conservatisme naast zooveel vernieuwing elders. Gladde lijsten omgeven de reliefs, een kroonlijst sluit het profiel af, versierd met een doorlopende bloemenrank, waartusschen dieren en dierfabels en op één plek het jaartal gezet zijn. Langs den voet van het terras liggen slangenlichamen, wier koppen zich omhoogheffen tegen de vier trapvleugels, en die verder eveneens oprijzen en de profileering onderbreken aan de hoeken, en op de beide plaatsen aan den langen achterwand, welke met de twee trappen van de voorzijde correspondeeren. Ineengestrengeld gaan twee lichamen opwaarts, om in één gemeenschappelijken kop te eindigen. Als valsch-profiel-stuk naast de trappen fungeert een gevleugelde tempelwachter, een soortgelijk denkbeeld dus als aan het derde terras van den hoofdtempel, waar de slang eveneens de trapvleugels sierde. Ten slotte treedt het slangeornament dan nogmaals op aan het tweede terras, hetwelk in den Noord-West-hoek van het terrein ligt, de voor vergaderingen en feestmaaltijden bestemde Bale-agoeng; ook hier kron-

kelen de lichamen zich langs den voet, maar ze verheffen de koppen slechts tot geringe hoogte naast de vleugels der (vier) trappen en op de hoeken. Verder is dit terras geheel onversierd gebleven.

We zijn aan dezen kant nabij den ingang van het tempelterrein, waartoe een op de fundamenteën na verdwenen poort, bewaakt door twee wachters uit 1320, toegang verleende. Geheel aan de andere zijde van het terrein kan men naast den hoofdtempel en langs een klein tempelgebouwtje, dat op die plek volgens Balische traditie door den rijksbestierder moest worden gewijd en, als dat juist is, alle kans heeft een stichting van den grooten Gadjamada te zijn, afdalen in het achter den hoofdtempel gelegen ravijn. Daar vindt men dan een laatste oudheid, die gelukkig ook weer een jaartal draagt en ons voert in de nadagen van het Madjapahitsche rijk. Zij hoort dus in ons laatste hoofdstuk thuis.

LITTERATUUR:

Voor werken van algemeenen aard zie men p. 76 en 121. Daarenboven handelen over de meer in bijzonderheden besproken bouwwerken:

Lara-Djonggrang.

Ijzerman, Beschrijving der oudheden nabij de grens der residenties Soerakarta en Djogdjakarta, 1891.

Groneman, Tjandi Parambanan op Midden-Java, na de ontgraving, 1893.

Brandes, De waarde van Tjandi Prambanan tegenover de andere oudheden van Java, Tijdschr. v. Ind. Taal-, Lnd.- en Volkenk. dl. XLVII, 1904.

Tonnets, De godenbeelden aan den buitenmuur van den Ciwa-tempel te Tj. Prambanan, Bijdr. t. d. Taal-, Lnd.- en Volkenk. v. Ned. Indië, 7de reeks, dl. VI, 1908.

Perquin in de laatste jaargangen van het Oudheidkundig Verslag.

Inleiding, Hoofdstuk XII.

Panataran.

- André de la Porte en Knebel, De ruïnen van Panataran, Tijdschr. v. Ind. Tl., Lnd. en Vlk. dl. XLII, 1900.
- Brandes in Notulen Bat. Gen. 1902 en Rapp. Oudheidk. Comm. 1902 en 1903.
- Brandes, De wolkentoeeneelen van Panataran, 1909 (Singasari-monografie).
- Van Stein Callenfels, De bas-reliefs van het tweede terras van Panataran, Tijdschr. v. Ind. Tl., Lnd.- en Vlk. dl. LVI, 1914, en LVII, 1916.
- Perquin in Oudheidk. Versl. 1915 tot 1918.
- Inleiding, Hoofdstuk XIX.

Aan het oorspronkelijk voornemen, om ook de *Tjandi Djago* als typisch Oost-Javaansch monument in bijzonderheden te bespreken, kon wegens plaatsgebrek geen gevolg worden gegeven. De belangstellende wordt dus ter zake verwezen naar : Brandes, *Tjandi Djago* (1904).

HOOFDSTUK V.

HET EINDE DER HINDOE-JAVAANSCHЕ BESCHAVING EN KUNST.

In ons kort historisch overzicht hebben wij gezien, dat het de Islam is geweest, die aan de Hindoe-Javaansche macht een einde heeft gemaakt, en wij merkten daarbij op, dat wij ons den overgang hebben voor te stellen als uiterst geleidelijk en betrekkelijk vreedzaam in zijn werk gaande : een langzame bekeering, eerst in de kuststreken en gaandeweg meer naar het binnenland, samengaande met het losraken van den band, die de aan den omtrek gelegen rijkdeelen met het centraal gezag verbond. Beide processen hebben op elkander invloed geoefend en elkander in de hand gewerkt ; zonder de betrekkelijke onafhankelijkheid der kuststreken zou de islamisering minder gemakkelijk gegaan zijn, en het bestaan van een godsdienstige tegenstelling naast de staatkundige heeft van zijn kant weer het uiteenvallen van het rijk bevorderd. Zoo is wat eenmaal het centrale gezag was, langzaam aan weggedrongen en verviel het tot een zoodanige onbeduidendheid, dat het definitieve verdwijnen ervan zonder groote schokken kon plaats hebben.

Met dat al is het natuurlijk tot het laatste toe de drager van de groote traditie gebleven en is het zijn oude aanspraken blijven handhaven. Dat feit was door geen politieken of religieuzen ommekeer weg te cijferen; de oude, wettige macht over Java bleef voor het Javaansche gevoel verbonden aan den naam van Madjapahit, en het is in dit opzicht dan ook wel van groote beteekenis, dat men de latere oppermacht der Nederlanders heeft trachten te verklaren door hen als de rechtmatige erfgenamen van Madjapahit voor te stellen. Met de oude traditie, den luister van den Madjapahitschen naam, moesten ook de nieuwe Islamitische heerschers rekening houden en ze hebben dat consequent gedaan, en duidelijk doen uitkomen, dat zij zelve rechte in de plaats van Madjapahit getreden waren. In de verhalen, die de babad's van het tijdperk van godsdienstovergang geven, wordt omstandig uiteengezet, hoe de Mohammedaansche machthebbers, die het gezag van Madjapahit overnamen, waren gesproten uit het oude vorstenhuis en daarop een recht konden gronden tot wat ze deden. Of die verwantschap werkelijk bestaan heeft — waarschijnlijk was het inderdaad het geval — is betrekkelijk van weinig belang; beteekenis heeft vooral het feit, dat door de kroniekschrijvers van den Islamitischen tijd deze afstamming van de verdreven dynastie niet wordt verloochend of weggedoeld, maar integendeel op den voorgrond wordt geschoven, en mogelijk zelfs wordt uitgevonden, om het nieuwe gezag als het ware te legitimeeren.

Er is dus, en dit is het punt, dat wij naar voren willen brengen, een welbewust streven

om aan te knoopen bij het oude. Als symbool van de wijze, waarop de overgang plaats heeft, worden de rijkssieraden van het Hindoe-Javaansche gezag niet vernietigd of verstrooid, maar komen zij bij de nieuwe machthebbers in gebruik, en zijn dat, daargelaten het verloren gaan of vervangen worden der stukken zelf, in principe tot op den huidigen dag gebleven.

Van dat aanknoopen bij het oude hebben wij nu ook een treffend voorbeeld in de kunst, in een bouwwerk, dat chronologisch het laatst zou moeten worden besproken, doch dat wij hier in den aanvang reeds vermelden als een niet te misduiden teeken. Het is de op plaat 7 afgebeelde manara (minaret) van de moskee te Koe-does, een der alleroudste Islamitische gebouwen op Java. Van het eveneens zeer oude, daarnaast gelegen poortje verhaalt de legende, dat het op wonderdadige wijze is overgebracht uit Madjapahit zelf, en die legende is in dieperen zin volkomen waar, en geldt dan eigenlijk van het geheele monument. Want wat wij hier voor ons hebben, is niet anders dan de Oost-Javaansche tjan-di, in het model van den vierkanten torentempel op een hoog soubasement. Een dak is er niet, en er zijn ook verder wel enkele verschillen, ten deele als gevolg van het godsdienstig voorschrift om geen afbeeldingen van menschen of dieren te maken, ten deele ook, omdat het gebouw feitelijk heel wat tijds na de gewone Madjapahitsche tempels is opgericht en zekere opvattingen zich gewijzigd hebben. Die verschillpunten geven inzooverre nog meer waarde aan het gebouw als bewijsstuk, omdat er uit blijkt, dat men niet klakkeloos een oud voorbeeld is gaan copieeren. Men is eenvoudig voortgegaan

op de traditioneele wijze zijn tempelgebouwen te ontwerpen, en het maakte daarbij geen verschil uit, dat de bestemming van het bouwwerk geheel anders geworden was.

En dit is het nu, waar het op aankomt en wat door het monument van Koedoes zoo overtuigend wordt gedemonstreerd : dat deze Hindoe-Javaansche bouwstijl een nationaal-Javaansche bouwstijl was en als zoodanig werd gevoeld. De overheerschend geworden Islam heeft zich daar in geen enkel opzicht tegen gekant. Het zou in theorie zeker niet ongerijmd zijn te veronderstellen, dat met den tempel als zoodanig, middelpunt van een verworpen eeredienst, zonder meer gebroken was, en alles wat daaraan herinnerde had afgedaan. De manara van Koedoes staat daar om het tegendeel te verkondigen ; voor het gevoel dezer Mohammedanen was zulk een bouw niet iets speciaal Hindoeïstisch in den zin van on- of anti-Islamitisch, maar eenvoudig de gebruikelijke en natuurlijke, met den nationalen geest en de nationale ontwikkeling overeenkomende wijze, waarop de Javaan bouwde.

Een overeenkomstig verschijnsel merkt men op bij de oude wajang, die ondanks het verbod van beelden bleef bestaan, en ook wat de stof betreft niet is geïslamiseerd. Het nationaal-Javaansche tooneel is evenmin aangetast als de nationaal-Javaansche bouwkunst, en de reden is in beide gevallen dezelfde, dat de Islam niet vijandig stond tegenover de Javaansche cultuur. Dit is een natuurlijk gevolg van de manier, waarop de godsdienstovergang plaats vond, niet door een verovering van buiten, die den nieuwen godsdienst met geweld aan de massa der over-

wonnenen oplegde, maar door een langzame verspreiding onder het Javaansche volk, dat de nieuwe denkbeelden overnam, zooveel mogelijk met behoud van de oude, en in elk geval met behoud van de bestaande cultuur. De onuitroeibare animistische opvattingen bleven, maar alles wat het Hindoeïsme gebracht had bleef desgelijks, met uitzondering alleen van die gevallen, waar een imperatief voorschrift van de nieuwe geloofsleer een samengaan met het bestaand gebruik onmogelijk maakte. De varkens verdwenen uit de huizen, maar die huizen zelf en het daarin geleide leven veranderden niet. De tempels werden verlaten, maar hun bouwstijl werd even gaarne door het nieuwe geloof gebruikt. De wajang speelde door en de Javaan bleef Javaan.

Wij zullen zoo straks zien, dat het desniettemin een veranderde, en een geestelijk verarmde Javaan was. Op het oogenblik is het er slechts om te doen, duidelijk in het licht te stellen, dat wat de Islam ook op den duur gewijzigd moge hebben aan het Javaansche cultuurbezit, om zoo te zeggen tegen zijn wil is geschied, en er veel eer een neiging merkbaar is, om zich aannemelijk te maken door aanpassing bij het bestaande. Niet in den zin van een listige propaganda-methode, maar als natuurlijk gevolg van de sterke banden van het overgeleverde; ook de bekeerden waren immers in de eerste plaats Javanen en pas in de tweede Mohammedanen.

Geen Islamitische inwerking dus in de kunst der vijftiende eeuw, waartoe wij nu terugkeeren, maar wel de invloed van den ongunst der tijden. Tot groot werk mist men den moed en de kracht, en het schijnt bijna, of de eerste-

rangs-kunstenaars zich hebben uitgeput in den overvloed van monumenten en beelden, die uit den bloeitijd tot ons gekomen zijn. Schaarsch en onaanzienlijk is datgene, waarvan wij weten, dat het uit de vijftiende eeuw dateert, schaarsch en onaanzienlijk althans voorzoover het voorkomt in de gewone landstreken, waar wij tot dusver het meerendeel der tempels en beelden aantreffen, de vlakten van Soerabaja, Kědiri en Pasoeroehan.

Een der weinige gedateerde overblijfselen noemden wij reeds aan het slot van ons vorig hoofdstuk, een badplaatsje uit 1415 onder aan de heuvelhelling achter den hoofdtempel van Panataran. Het is slechts een langwerpige waterbak, waarvan één der lange zijden open is gelaten, en waarvan langs de drie andere zijden een hardsteen reliefreeks boven een baksteen onderbouw gespaard is; ook staan er nog de beide pilasters, eveneens van andesiet, die van voren de zijwanden afsluiten. De reliefs geven dierfabeltjes weer, met een zonderlinge inconsequentie in de compositie, want er zijn er die van rechts naar links en die van links naar rechts bekeken moeten worden. Men dient elk opzichzelf te nemen en vindt voor deze wijze van opzet ook reeds een voorbeeld op een der tempels van den bloeitijd (Soerawana), waar men bij het volgen van de afgebeelde Ardjoenawiwâha-geschiedenis ook niet uitkomt door in één richting de tafereelen stuk voor stuk te beschouwen: de beeldhouwer heeft telkens een deel van het gedicht op één wand geïllustreerd, maar heeft zich dan de vrijheid veroorloofd in de rangschikking der tafereelen aan dien eenen wand uitsluitend te letten op de eischen van wat hem de beste

compositie leek, zonder zich te bekommeren om de aansluiting met wat om den hoek lag. Gelijk daar wand voor wand, moet men op het badplaatsje van Panataran fabel voor fabel lezen. Hoe dicht de tafereeltjes ook opeen staan, voor den beeldhouwer waren ze telkens los van elkander. De reliefs zijn wat grof en onhandig, maar toch wel met een zekere levendigheid samengesteld; ook de als vulsel gebruikte krullen zijn niet heel gelukkig. Dat kan nu wel aan den individueelen beeldhouwer liggen, of aan de mindere zorg, die voor dit kleine, achteraf gelegen bouwwerkje noodig werd geoordeeld; in elk geval zijn deze fabels in hun wijze van voorstelling de lijnrechte afstammelingen van de kunst van Tjandi Djago.

De pilasters zijn versierd met groote menschenfiguren, tusschen aanduidingen van vegetatie en ook weer vulsel-krullen. Het zijn eigenaardige gestalten, hoogst eenvoudig van uiterlijk, mannen met een lendendoek, vrouwen met een enkele sarong, en als versiering slechts een paar ringen. Daarbij een streven om aan een losse houding onconventioneele gelaatstrekken te paren.

Dat is, in dezen vorm, iets opmerkelijks. Op reliefs zijn zulke figuren al sinds den vroeg-Madjapahitschen tijd niet ongewoon; ook als grootere beelden komen ze wel voor, zeker reeds in den bloeitijd, waaruit wij een paar prachtige spuiersbeelden van een badplaats over hebben, bevallig van houding, spaarzaam versierd, opvallend schoon van hoofdbehandeling, en als geheel van groote losheid en natuurlijkheid. Het schijnt wel, dat men juist in de vijftiende eeuw een bijzondere voorliefde voor dit soort kunst aan den dag is gaan leggen, haar

ook gaat toepassen op losse beelden, en als dit zoo is — de niet volkomen zekere dateering van enkele stukken noopt tot eenige reserve — dan komt zij in een duidelijke en zeker ook zoo bedoelde tegenstelling tegenover een andere uitbeeldingswijze, die ook in deze eeuw haar meest karakteristieke werken heeft geschapen.

Een eerste aanduiding van die laatste richting kan men reeds opmerken bij de beelden van den torentempel te Singasari. Daar is een enkel attribuut op zoodanige wijze versierd, dat de glans, die geacht werd ervan af te stralen, werd weergegeven door er een rand van stralen omheen te leggen. Allengs is men met dergelijke stralenbundels ook grootere stukken van het beeldwerk, en ten slotte zelfs de geheele figuur gaan omgeven, een volkomen logische gang van zaken, want wat lag meer voor de hand, dan dat dit middel om goddelijken glans aan te geven bij de godenfiguren als zoodanig en in hun geheel toepassing vond. Dat is geschied in den Madjapahitschen tijd, ook reeds in den bloeitijd, en daarom heet dit ornament de Madjapahitsche stralenkrans, een naam die in zoover juist is, dat het verschijnsel alleen in de Madjapahitsche periode voorkomt, maar waaruit men niet moet afleiden — van het tegendeel hebben wij voorbeelden te over — dat er in dien tijd geen andere beelden dan met een stralenkrans gemaakt werden. In den bloeitijd nu liggen de stralenkransen betrekkelijk los om de godenfiguren heen; d.w.z. in zeer enkele gevallen zijn ze er inderdaad volkomen los van, gelijk aan den bovenbouw van den hoofdtempel te Panataran, waar in de nissen, binnen de slangenomlijsting, een stralenkrans is aangebracht, en het

bijbehoorende beeld afzonderlijk in de nis stond. Doorgaans is het nu wel anders, en is er directe aansluiting van beeld en krans, maar die is toch altijd zoo, dat de krans het beeld volgt, en men zien kan, dat dit laatste op een bepaalde wijze is gecomponeerd, en vervolgens de krans om het bestaande beeld is gehouwen. Wij bedoelen niet, dat zóó de werkmethode van de uitvoering is geweest, maar wel dat het ontwerp op die wijze blijkt te zijn ontstaan, een godenbeeld met een stralenkrans eromheen.

Dat wordt nu in de vijftiende eeuw anders en men krijgt dan wat te formuleeren zou zijn als een stralenkrans met een beeld erin. De krans is allengs de godenfiguur eng gaan omsluiten, is stijf en strak van lijn geworden, ontnemt daardoor aan het beeld alle bewegingsvrijheid. Zoo komt men tot de rigide idolen van den lateren Madjapahitschen tijd, die wel waarlijk van steen zijn, en waaraan om zoo te zeggen geen verwrikken meer mogelijk is. Dat behoeft nu op zichzelf nog niet tot zulke kwade resultaten te leiden, en onder de handen van een sterk kunstenaar werken deze strakke, impassibele godengestalten zelfs bijzonder suggestief, geven ze een machtigen indruk van de hoogheid en ongenaakbaarheid van het goddelijke. Zóó zijn de beste stukken, waarschijnlijk uit het eind der veertiende en begin der vijftiende eeuw; en dan was er daarbij nog de mogelijkheid om in het strak belijnde beeld zelf een tegenstelling te scheppen door op de meest in het oog vallende plek, het gelaat, juist weer het individueele, het eigene te doen spreken. Van deze mogelijkheid moest vanzelf wel partij worden getrokken, waar het aanbrengen van individueele gelaatstrekken

voorgeschreven was, in de bijzettingsbeelden, en de wijdingsbeelden voor levenden, wien door de steeds sterker doorwerkende mystieke stroomingen in den Oost-Javaanschen godsdienst de gelegenheid geopend werd zich met een bepaalden verschijningsvorm van het Opperwezen te vereenzelvigen. Merkwaardige stukken zijn er ook in dit opzicht bij deze stralenkrans-beelden, stukken, waaruit het met groote juistheid getroffen individu naar voren treedt, en men onder deze Hindoe-Javanen ook types met een sterke Chineesche bloedsmenging aantreft. Deze anthropologische documenten bewijzen, dat de beeldhouwer niet geïdealiseerd, maar zijn sujetten naar het leven gegrepen heeft.

Men begrijpt nu echter het gevaar van de in deze eeuw heerschende voorliefde voor de stralenkrans-sculptuur, wanneer de uitvoering in handen komt van minderwaardige krachten. Dan gaat deze knellende band op den duur de godenvoorstelling dooddrukken; de eenmaal vastgelegde vormgeving van de stijve gestalte binnen zijn kastje wordt gedachteloos nagevolgd, het eene beeld voldoet nog wel wat beter dan het andere, omdat de eene beeldhouwer over wat meer technische vaardigheid beschikt dan de tweede, maar als kunst is hetgeen hier wordt voortgebracht toch wel volkomen dood. Alle ziel en bezieling is er uit verdwenen. Zelfs zien wij ook buiten de stralenkrans-beelden hetzelfde verschijnsel zich voordoen en ook de afstammelingen van de groote godenbeelden uit den bloeitijd tot een levenlooze reproductie van vorm zonder inhoud worden.

Als nu naast deze in groot ornaat pronkende goden van het traditioneele, officieele, tot dood

handwerk geworden type, die boven beschreven figuren van een tot eenvoud en natuurlijkheid wederkeerende kunstopvatting in deze eeuw op den voorgrond treden, dan is het moeielijk daarin iets anders te zien dan een reageeren tegen wat de behoeften niet meer kon bevredigen. Men moet daarbij alleen niet aan een vijandige tegenstelling denken of aan de concurrentie van moderne kunstenaarsscholen; dat is iets, hetwelk de Oostersche kunst volkomen vreemd is. Maar te midden van de politieke verwarring, in de nadagen van een voor kort nog oppermachtig, thans in steeds sneller vaart den ondergang tegemoet ijlend rijk, moest ook in de beeldende kunst, wier lot met de fortuin van dat rijk voor het gevoel van alle tijdgenooten samenhang, een onzekerheid ontstaan, die tot het opzoeken van uiteenlopende wegen noopte en den een deed vasthouden aan oude traditioneele vormen, hui-verig voor iedere verandering, den ander juist deed zoeken naar iets nieuws en iets anders, voor het oude, dat zijn tijd bleek te hebben gehad.

Dat heeft men nu natuurlijk niet met zooveel woorden geformuleerd, en er is ook geen strenge grens tusschen twee richtingen, maar integendeel vindt men allerlei tusschenvormen. Waar de kunst van deze eeuw, vooral in de tweede helft van die eeuw, heengaat, is het duidelijkst, niet meer, wij zeiden het reeds, in de vlakke waar zij tot dusver gebloeid had, maar hoog in het gebergte.

In het laagland, waar de Islam meer direct dreigde en aanraking met bekeerde landgenooten onvermijdelijk was, heeft men misschien al eerder den moed verloren. Wat wij er aantref-

fen, is tegenover hetgeen vroegere tijdperken hebben nagelaten, van geringe waarde. Wij geven ook thans, zooals wij in de vorige hoofdstukken deden, enkele namen. Er is dan vooreerst de Tjandi Botjok bij Ngantang, met het jaartal 1436, een eenvoudig, onversierd soubasementje van baksteen met een paar stralenkransbeelden, het eenige (behalve de badplaats van Panataran) dat door zijn jaartal met zekerheid gedateerd is. De andere overblijfselen kunnen slechts op indirecte gegevens aan deze periode toegeschreven worden. Een van de beste is de Tjandi Gambar bij Ngoenoet (in Kēdiri), tevens waarschijnlijk een der oudste, indien het jaartal op het klaarblijkelijk van een muur afgestorte steenblok terecht als 1399 gelezen is. Het monument bestaat uit een soubasement en een stuk tempelvoet, aan welke laatste dierfiguren tusschen ranken, en daarboven een variant van de recalcitrante spiraal, lang geen kwaden indruk maken. Ook het soubasement met sprekend relief in uitspringende paneelen, en opgelegde sierstukken met garoeda- en monsterkop-motieven aan de hoekpilasters vertoont de goede kwaliteiten van de voorafgaande periode. Bijzonder krachtig is de behandeling der trapvleugels; een leeuw met zwiependen staart, staande op de achterpooten, terwijl kop en klauwen op een liggend rund rusten. De leeuw komt daarbij vooral mooi uit, doordat hij niet slechts tegen den zijkant van den vleugel gezet is, maar ook de voorkant van den vleugel tot kop en voorstuk van het dier gehouwen is. Kortom een goed gevoeld en goed uitgevoerd ornament-stuk. Maar nu komt een teveel den indruk weer te niet doen, want tegen den leeuw hurkt opzij een kereltje,

opziende naar een staande mannenfiguur, die naast het valsche-profiel-stuk naar voren treedt. Dit groepje opzichzelf is ook weer uitstekend geslaagd, maar de combinatie met het leeuwen-ornament is voor beiden noodlottig, daar zij de aandacht van elkander afleiden en elk voor zich verzwakken. Het is de hier al zeer brutaal aan het licht tredende manifestatie van het reeds zoo vaak opgemerkte onvermogen om de dingen als geheel te zien, waardoor twee heterogene ornamentstukken in een voor ons storend, doch door den Oost-Javaanschen kunstenaar niet als zoodanig gevoeld verband worden gebracht.

De nabijgelegen Tjandi Toeбан met kleine reliefmedaillons in een nisvormige paneelversiering, de Tjandi Ngampël met verloopen ornamentbanden, de Tjandi's Batjëm bij Blitar met hun talrijke verspringingen in het lijstwerk, zijn alle voorbeelden van een bouwkunst in verval, een sierkunst, die op het verleden teert, hoewel toegegeven kan worden, dat de slechte toestand dezer overblijfselen het oordeel misschien ongunstiger maakt, dan billijk is. De Tjandi Gambarwetan achter Panataran, een der weinige monumenten in hardsteen, heeft een vrij zuivere profileering, maar een onbeholpen plaatsing der reliefs en een niet minder onbeholpen opzet der dragende figuren, die als hoekstukken fungeeren, en nu eens op de naar iedere zijde ver buitenwaarts gezette voeten doorzakken, dan weer beide voeten naar binnen keeren. Van al deze tempels zijn slechts soubasementen over, en ten deele hebben zij ook geen steenen bovenbouw bezeten; in de geheele behandeling bespeurt men, hoe eenerzijds de tradities van den grooten tijd doorwerken, anderzijds gebrek aan

zorg, misschien ook onvermogen om de oude hoogte te handhaven, aan den dag treden. Dat neemt echter niet weg, dat aan afzonderlijke stukken nog dikwijls iets zeer fraais te bewonderen valt, en in dit verband noemen wij bepaaldelijk de tempelwachters van de laatstbesproken Tjandi Gambarwetan, wier jaartallen het tempeltje aan de vijftiende eeuw doen toeschrijven, maar die, ook als dat niet juist mocht zijn, in ieder geval zelf uit die eeuw dateeren.

Het is geheel begrijpelijk, dat degenen, wien het dreigend gevaar het daar in de vlakke te onrustig maakte, het oog vestigden op het moeilijk toegankelijke gebergte, waar de oude eeredienst niet zoo licht verstoord zou worden en waar immers ook sinds onheugelijke tijden de Indonesische bergheiligdommen lagen, ten deele en dan nog in zeer verschillende mate gehindoëiseerd. Bij de uitgebreide terrassen en gebouwen op den Argapoera is zoo goed als geen spoor van Hindoeïsme gevonden, op den Kawi al wat meer, tegen den Ardjoena het meeste. De opleving van den Hindoe-Javaanschen eeredienst, en wel speciaal het Çiwaïsme, in het hooggebergte ongeveer halfweg de vijftiende eeuw, kan niet anders dan een direct gevolg van de politieke omstandigheden in het laagland zijn. Dat juist het Çiwaïsme op de bergterrassen gevonden wordt, zal zeker samenhangen met de innerlijke verwantschap, die men voelde tusschen dezen natuurdienst, zooals hij zich onder de animistische invloeden op Java vormd had, en de oorspronkelijke Indonesische godsvereering. Die beiden moesten wel naar elkander toe neigen en het is zeker geen toeval,

dat Çiwa op Oost-Java bij voorkeur werd aangeroepen als de Bergheer.

Tegen den Pënanngoengan, aan dezelfde zijde, maar veel hooger, als de in een vroeger hoofdstuk vermelde grafbadplaats Djalatoenda, liggen de terrassen van Selakëkir. Steenblokken met de jaartallen 1434 en 1442 geven een duidelijke dateering. Een nauwkeurige opname van de zes gebouwtjes, wier overblijfselen op deze terrassen worden aangetroffen, heeft nog niet plaats gehad; wij moeten ons dan ook van een beschrijving van het complex als zoodanig onthouden, terwijl het vanzelf spreekt, dat hetgeen daaromtrent wordt medegedeeld allermint een indruk van eenheid geeft. Wij bepalen ons tot een enkel monumentje. Een soubasement met dierfabels, van denzelfden aard als aan de badplaats te Panataran, maar vooral wat de vulking aangaat, heel wat plomper. Van den teerling daarboven zijn een ojief met sterk uitgewerkte lotusbladeren, en een vooruitspringend hoekstuk met Wishnoe op Garoeda te zien, de deuruitsprong heeft onder- en middenband, en een omlijsting met het motief van het kronkelend lint. De ornamentstukken, op zichzelf rechtstreeksche voortzetting van de gewone Madjapahitsche kunst, zijn zorgvuldig bewerkt en getuigen van goede kwaliteiten bij de uitvoerende kunstenaars; met name het krachtige en tegelijk sierlijke hoekstuk zou niet misstaan op een monument van den bloeitijd. Maar hoeveel is er niettemin veranderd. Het gekronkelde lint, dat aan een horizontalen band op zijn plaats is, doet zonderling aan als deuromlijsting; de veel te kleine afstand tusschen onder- en middenband, de opschuiving van den teerling door

een te hooge voetlijst, de te groote afmeting van het hoekstuk in verhouding tot het gebouw, het zijn alle de bewijzen, dat men weliswaar de oude bouwdeelen en motieven wist te gebruiken en zelfs met meesterschap wist te gebruiken, maar niettemin het gevoel voor hun waarde en verhouding verloren had.

De Wishnoe draagt kroon en versierselen der Madjapahitsche beelden van den bloeitijd, en op het terrein ligt nog een godinnebeeld in een stralenkrans. Maar daarnevens zijn er ook een aantal van die andere beelden, eenvoudig van ornament, sober van wedergave, natuurlijk van houding, gelijk de zoo straks beschrevene. Een pseudo-klassiek Madjapahitsche tempelbouwdus, die de oude traditie tracht toe te passen, maar er het juiste begrip niet meer voor heeft, en daarmee gepaard beeldplastiek van de meest uiteenloopende opvatting. Een kunst in overgangsfase is het, die deze bouw te zien geeft.

Te Selakëkir is er geen spoor van eenigen ouden aanleg; daarentegen hebben wij te Pë-nampikan tegen den Wilis het voorbeeld van een voor de Hindoe-Javanen reeds sinds eeuwen geheiligde plek, waar in de vijftiende eeuw aanleiding was een nieuw bouwwerk te doen verrijzen. Er staat een oorkonde uit het laatst der negende eeuw, en er was er ook een uit 1460, en daartusschenin is er nog een ander jaartal; het heiligdom heeft dus op zijn minst gedurende den geheelen Oost-Javaanschen tijd bestaan. De overblijfselen, die er thans te vinden zijn, dateeren echter in ieder geval uit den allerlaatsten tijd, gelijk zelfs al blijkt uit de negende-eeuwsche oorkonde, want deze is aanwezig in een, naar taal en schrift uitwijzen,

ongeveer vijftiende-eeuwsche copie. Zij staat opgesteld op het onderste der drie tegen de berghelling afgeplatte terrassen, waaruit dit heiligdom bestaat, en wel bovenop een eigenaardig monument, dat als een soort voetstuk voor de oorkonde dienst doet, een ovalen bouw met gladde wanden, behoudens loofwerk aan de kroonlijst en een ornament aan voor- en achterpunt van het ovaal. Het is weer een slangekop, die van voren omhoog stak, terwijl zich verder op dit voetstuk, dat wel iets van een schip heeft, een van die eigenaardige, late beelden bevindt, die de wajang-figuur van de tempelreliefs in rondplastiek geven.

Het grootste van de drie monumentjes, die op het hoogste terras stonden (en waarvan thans één verdwenen is), biedt evenzeer iets ongewoons, en wel doordat het geheel rust op een schildpad, die zijn kop naar voren steekt, tusschen de beide trappen, die aan de voorzijde naar boven leiden. Ziehier dus een latere Balische gewoonte reeds aan een Javaansch monument in toepassing gebracht. Boven de schildpad kronkelen zich slangen om het geheele bouwwerk, een nu wij Panataran kennen niet zoo ongewone versieringswijze, en daar weer boven ligt het eenvoudig geprofileerde middenstuk met enkele sprekende reliefs. Meer dan een soubasement is er niet. Als hoekstukken treden de koppen van de slangen op, zoodat als het ware een heel gebouwtje met slang-ornament langs den voet, als aan de terrassen van Panataran, en sprekend relief op den teerling, is opgetild en bovenop een reuzen-schildpad is gezet.

Van de losse beelden is er ook weer een, dat

bijzonder onze aandacht vraagt, een ruw bewerkte vrouwenfiguur, het haar plat en stijf als een pruik tegen zij- en achterkant van het hoofd, en om het middel een kleedje, met zware horizontale streepen afhangend tot de voeten; op de achterzijde staat een (niet ontcijferde) inscriptie in hetzelfde vijftiende-eeuwsche schrift als dat der oorkonden, niet het gewone Kawischrift (dat wij elders in gebruik zien blijven en zich te zijner tijd tot het modern-Javaansche ontwikkelen), maar in een gewild-figuratieve behandeling van de letters. Gelijk nu het tempeltje een verwijzing naar Bali geeft, zoo doet het dit beeld een geheel anderen kant uit, naar een in deze jaren nieuw in het licht tredende kunst en cultuur op Midden-Java, waarover zoo dadelijk.

Selakĕlir, de nieuwe vijftiende-eeuwsche tempelstichting, direct vastknoopend aan de beste Madjapahitsche tradities, en Pĕnampikan, de vijftiende-eeuwsche verjonging van het bestaande heiligdom, reeds verder verwijderd van de overgeleverde architectuur en decoratie, doen tezamen zien, wat er met de Hindoe-Javaansche kunst gaat gebeuren, in dienzelfden tijd dat beneden in de vlakte de overwinnende Islam zich gereed maakt om de oude bouwvormen zonder noemenswaardige principieele wijziging als nationaal-Javaansch over te nemen.

Midden-Java en Bali noemden wij daareven. Op Midden-Java vinden wij de Hindoe-Javaansche kunst in het hooggebergte terug in een vorm, die haar dienstbaar maakt aan de hier tot stand gebrachte combinatie van het Çiwaïsme met de oud-Indonesische terrassen-vereering; op Bali zien wij haar, zooals zij zich voordoet in

een vreemd, hoe zeer dan ook verwant land; in het Javaansche laagland schijnt haar een toekomst te wachten onder den Islam. Wij nemen dat nu waar bij de kunst, die op dezen afstand door haar overblijfselen het duidelijkste spreekt, maar de drie mogelijkheden gelden evengoed voor de cultuur in het algemeen: een terugwijken buiten den Islamitischen invloed, in verbinding met ook buiten de sfeer van het Hindoeïsme gebleven elementen, een verhuizing naar het stamverwante, gelijkgeaarde, op dezelfde wijze gehindoeïseerde nabuureiland, of een zich voegen naar de eischen en opvattingen van de nieuwe leer. Wij zullen nagaan, wat er van die drie mogelijkheden gekomen is.

Ongeveer op de grens van de klassieke Mid-den-Javaansche kunst en de Oost-Javaansche bevinden zich tegen de hellingen van den Lawoe de terrassen van Soekoeh en Tjêta, blijkens de betrekkelijk talrijke jaartallen ongeveer halfweg de vijftiende eeuw tot stand gekomen, want met uitzondering van één, wat ouder jaartal (1416) is alles tusschen 1439 en 1457 gedateerd. Hoeveel opeenvolgende terrassen er te Soekoeh geweest zijn, valt niet meer na te gaan; op het oogenblik zijn de drie hoogste nog over. Van de drie toegangspoorten is de onderste het best bewaard, en daaraan ziet men reeds dadelijk, dat het een geheel ander model is, dan dat van de gewone Hindoe-Javaansche poortgebouwen, aangezien voor- en achterwand niet verticaal omhooggaan, doch in schuine richting als een pyramide terugloopen tot aan de afdekking. Zonderlinge en ruw uitgevoerde reliefs, als een hardlopende man, die den staart van een omhoog kronkelende slang in den mond houdt, en een monster,

dat een dier verslindt, zijn op dit poortgebouw aangebracht, maar evenzeer de traditioneele monsterkoppen boven den doorgang, en een Garoeda aan de zijkanen.

Zou men nu uit dezen vorm der poortgebouwen willen concludeeren, dat het oude principe om de poorten juist als tempelgebouwen te behandelen, is losgelaten, dan blijkt de onjuistheid van die gevolgtrekking, wanneer men op het hoogste terras bevindt, dat ook van het hoofdmonument (plaat 8) de wanden op dezelfde manier met terugspringende lagen omhoogloopen, om te eindigen in een bovenstuk, dat architectonisch als een soubasement of voet aandoet, doch dat niet-min de bekroning van het bouwwerk vormt, want op het bovenvlak verheft zich verder niets. Het is ook naar dit bovenvlak, dat de smalle, tegen het massieve gebouw aangelegde trap voert, die onder de bekroningslijsten doorloopt. Een tempelkamer is er dus niet, maar als plaats van hoogste vereering was in dit uit terrassen bestaande heiligdom nog weer een afzonderlijk terras opgericht.

Vóór het monument liggen drie groote schildpadden. Op hetzelfde terras bevinden zich nog andere bouwwerkjes, o.a. een paar soubasementen met in één hoek een hooge obelisk, en verdere overblijfselen, die wij hier niet kunnen beschrijven, grillige figuren, en volstrekt on-Hindoe-Javaansche voorstellingen, maar toch ook weer een Wishnoe, een Doergâ, een paar Çiwa's, eenige Garoeda's, een relief met Ardjoena, en nog meer reliefs, die een aaneengeschalk verhaal uit den Mahâbhârata-cyclus weergeven; ook al moet men in dat laatste geval minder aan het Indische epos dan aan wajang-stof

denken, het is toch alles Hindoeïstisch van oorsprong. Bovenal speelt de lingga (phallus) een belangrijke rol, geen wonder, want dit voor de hand liggend vruchtbaarheidssymbool was natuurlijk niet uitsluitend Çiwaïtisch, eerder een der punten van overeenkomst, die Çiwaïsme en animistischen terrassencultus tot elkander bracht.

In de (oorspronkelijk minstens veertien) terrassen van Tjêta vindt men een soortgelijke combinatie, hier nog raadselachtiger door de in een der vloeren gehouwen figuren, een lingga met een hagedis, een driehoek met kikkers, vischen, hagedissen, krabben, en dan nog sterren, een vleermuis, schildpadden. Dat valt alles volkomen buiten hetgeen de Hindoe-Javaansche kunst ons tot dusver te zien gaf, het vertegenwoordigt geheel andere opvattingen, en toch is er dan daarnaast weer van alles, dat rechtstreeks van die kunst stamt, en ook velerlei, dat herinnert aan de bergheiligdommen zonder Hindoe-Javaanschen invloed, de verhevenheden met spitse steenpunten bijvoorbeeld, die ook op den Argapoera zulk een voorname plaats innemen. Het is, alsof er drie dingen dooreengemengd zijn, oer-Indonesische, Hindoe-Javaansche, en een derde soort, die eerst door het samengaan van die beide eerste kon ontstaan. Een verklaring is voor dit alles nog niet te geven, maar toch maakt het den indruk, een zekere eenheid te vormen. Geeft Argapoera het type van het niet-Hindoeïstische terras-heiligdom, Selakêlir dat van het bijna zuiver Hindoe-Javaansche, Pënampikan dat van de latere vermenging van andere bestanddeelen met wat eerst Çiwaïsme was geweest, te Soekoeh krijgt men het beeld van een reeds dadelijk zóó op-

gezette en bedoelde stichting, als wij er voor ons zien, product van een nieuw soort cultuur, die aan het naar elkander toeneigen van Hindoe-Javaansche en oud-Indonesische opvattingen en geloofsvoorstellingen het aanzijn dankte.

Wat den stijl der beelden aangaat, treft men er zoowel ruwe en grove gedaanten als wajangfiguren aan, maar vooral merkwaardig zijn de juist hier en nergens anders voorkomende stramme gestalten met lange armen, laag afhanginge sarongs, groote snorren, kuiven of kronen, welke klaarblijkelijk een volgende fase aangeven van de reeds met het bovenbeschreven beeld van Pënapikan ingeslagen richting. Zoo is ook het te Soekoeh gebezigde schrift de naaste verwant van dat te Pënapikan, maar het is nog weer wat verder van het Kawi verwijderd, en de lettervormen zijn bijna onherkenbaar gemaakt. De meerendeels kleine beeldwerken van deze kunst doen wel wat poover aan; een enkel stuk van grooter afmeting bewijst, dat er gevoel was voor de groote,forsch gehouwen lijnen, en men krachtige, imponeerende koppen wist te scheppen. Ook het hoofdmonument van Soekoeh heeft in zijn eenvoudigen, tevens sterken, massieven opzet, goede kwaliteiten te over. De kunst, die hier zulke merkwaardige opvattingen en voorstellingen tot uiting brengt, is zeker niet van dien aard, dat men haar de mogelijkheid van verdere ontplooiing zou moeten ontzeggen.

De gelegenheid daartoe is haar echter niet gegeven. Enkele sporen heeft deze cultuurstrooming nog meer naar het Westen nagelaten, maar niet verder dan den Mërbaboe. Dat schijnt ons vreemd, want juist op het tot dusver opper-

vlakkgig of in het geheel niet gehindoeïseerde West-Java had zij, zou men zoo zeggen, een vruchtbaren bodem kunnen vinden. Deze landen zijn echter, voorzoover er Hindoeïsme door-drong, uitsluitend beïnvloed door de verwaterde Midden-Javaansche kunst, waarover wij boven (p. 124) reeds spraken, en die zich duidelijk onderscheidt van de juist Oost-Javaansch getinte Soekoeh-kunst. Misschien zijn ook hier de politieke omstandigheden een rem geweest; wij zijn echter zeer onvoldoende over de West-Javaansche geschiedenis ingelicht en weten alleen, dat de Soenda-landen tijdens Erlangga door een gehindoeïseerd hof werden geregeerd, dat zij in het algemeen los van Oost-Java zijn gebleven, een tijdlang onder Palembang stonden, soms misschien het oppergezag van Madjapahit erkenden, maar dat verder hier een onafhankelijk bestaan werd gevoerd, sinds 1333 onder den toen gestichten kraton van Padjadjaran bij Buitenzorg, die in het begin der zestiende eeuw voor den Islam moest bukken.

Terrassen-heiligdommen zijn er genoeg, maar doorgaans geheel zonder bouwrestes, en hoofdzakelijk voorzien van z.g.n. Polynesische beelden, die hier en daar aan de Hindoe-Javaansche godenvoorstellingen ontleende trekken vertoonen. Alleen in West-Bantam zijn een aantal zuiver Hindoe-Javaansche beelden in twee groepen bij elkaar gevonden, doch een haard van Hindoe-Javaansche beschaving mag men daarom in dien uithoek toch niet veronderstellen; mogelijk is een kunstenaar uit Oostelijke streken eenmaal daarheen gekomen, maar nog waarschijnlijker is, dat de heele collectie daar in het geheel niet ontstaan, doch later (misschien door

een overgeplaatst ambtenaar) er heen is gebracht. Wat ter plaatse werd vervaardigd, is grootendeels minderwaardig, maar er zijn toch ook uitzonderingen, onder meer de exemplaren, die op den Buitenzorgschen Tjibodas bijeenstaan, en die, uit het inheemsche gesteente gehouwen, iets geheel eigens hebben en ter onderscheiding wel als Hindoe-Soendaneesch kunnen worden aangeduid. Ook aan deze beelden, gevoelig beïjnd en edel van proportie, is niets, wat op Oost-Java teruggaat; hun rechtstreeksche verwanten zijn in de klassieke kunst van Midden-Java te vinden.

Wat nu ook de reden moge zijn, dat cultuur en kunst van Soekoeh op zich zelf zijn blijven staan en het begin van deze combinatie tevens het einde was, het feit valt niet te loochenen. Misschien was zij te spoedig door den ook op Midden-Java snel terrein winnenden Islam ingesloten of werd haar door andere oorzaken de toevoer van nieuwe uitgewekenen afgesneden, misschien moesten de vereerders de plekken van hun heiligdommen weer verlaten. Deze schijnen althans het werk van slechts een enkel geslacht te zijn. In ieder geval zal het eerder door uiterlijke omstandigheden dan door eigen gebrek aan levensvatbaarheid zijn, dat deze cultuur geen toekomst heeft gehad.

Geheel anders is het gegaan op een tweede plek, waar in moeielijk toegankelijke bergstreken iets van den Hindoe-Javaanschen godsdienst gered werd, den Tënggër. Reeds in den Madjapahitschen bloeitijd, lang voor de Islam een dreigende macht was geworden, hadden in deze streken de bewoners een specialen Brahmâ-dienst, waaronder men waarschijnlijk een oer-

ouden, in den loop der tijden met een Hindoeïstisch vernis overtogen goden- en voorouderdienst heeft te verstaan. In de vijftiende eeuw kan deze gemeenschap een sterker Hindoe-Javaansch element in zich opgenomen hebben, en wellicht is ook in dien tijd de thans nog een voorname plaats innemende vooroudercultus meer Hindoeïstisch getint geworden. Hoe het ook zij, zelfs in het tijdvak, dat men het krachtigste leven had kunnen verwachten, is van eenige kunst geen sprake. In tegenstelling tot de vestigingen op den Lawoe, die getuigen van een sterk cultuurleven in den aanvang, hetwelk tot een plotseling einde is gekomen, is de oogenschijnlijk veel minder levenskrachtige cultuur van den Tënggër er in geslaagd zich te handhaven, maar het is een meer of minder kwijnend bestaan gebleven, dat naar buiten geen invloed meer heeft gehad en ook thans nog in zijn eigenaardige combinatie van Hindoe-Javaansche en oud-Indonesische bestanddeelen in hoofdzaak waarde heeft als studiemateriaal voor vroegere toestanden, maar overigens vooral curiositeit is.

Waar de Hindoe-Javaansche cultuur zich integendeel heeft kunnen redden en niets heeft behoeven prijs te geven, is op Bali geweest. Ook in den Oosthoek van Java zelf heeft het Hindoeïsme zich, zooals wij zagen, nog geruimen tijd staande kunnen houden, maar ten slotte is er ook daar een einde aan gekomen, en van hetgeen het er nog tot stand gebracht heeft, zijn slechts de vernielde restes over. In de eerste tijden na den val van het centrale Hindoe-Javaansche gezag zal het er in den Oosthoek en op Bali wel ongeveer hetzelfde hebben uitgezien; het verschil is dat op Bali, waar de conti-

nuïteit niet verstoord werd, voor vernieuwing van monumenten enz. werd zorg gedragen, terwijl op Java met het wegdringen der Hindoe-Javanen een snel verval hunner stichtingen intrad, die trouwens ook in techniek en materiaal niet meer op de hoogte stonden van wat in den Madjapahitschen tijd gebouwd was. Behalve uitgestrekte overblijfselen van steden of kraton's, zoo goed als onherkenbaar geworden, waren er enkele heiligdommen in den Oosthoek over, die klaarblijkelijk in de vijftiende eeuw of later thuishoorden, maar op een enkele uitzondering na zijn ook deze thans verdwenen. Zulk een uitzondering is Tjandi Rětja bij Poegër, waar de oude opzet met nissen in het midden der zijden samengaat met een nieuwe origineele ornamentatie, en was tot voor kort ook Matjanpoetih bij Banjoewangi, waar weer het geheele monument getorst werd door een schildpad. Het gebruik van kalksteen (voor enkele deelen) stempelt beide tot jonge bouwwerken, gelijk de schildpad dat niet minder doet. Kalksteen is eveneens het materiaal van een aantal in den Oosthoek en op Bali aangetroffen, ook in dezen en nog later tijd te dateeren beelden, waarvan de oudere exemplaren, afstammend van de kunst der reliefs van Panataran, oude ornamenten combineeren met een meer moderne wijze van drapeeren, de jongere in kleeding en ornament nog weer een stap verder zijn gegaan, zonder daarbij den band met de Madjapahitsche traditie te verbreken. Het wordt allengs een geheel nieuwe toepassing, maar het is dan toch altijd nog de oude traditie. In eenvoudigheid van belijning en streven naar natuurlijkheid sluit deze kalksteensculptuur zich aan bij

de op p. 183 besproken richting, hoewel niet te ontkennen valt, dat van de ornamentatie al weer veel meer werk wordt gemaakt. Zoo is er steeds een geven en nemen, een wisselwerking tusschen verschillende opvattingen gebleven.

In Oost-Java zijn gebouwen en beelden als de hierboven bedoelde het laatste, wat wij van de Hindoe-Javaansche kunst merken. Op Bali hebben de toestanden er in velerlei opzicht juist zoo uitgezien, zooals wij van die beelden zeker weten, van de monumenten en de cultuur in het algemeen op goede gronden mogen veronderstellen. Enkele bewaard gebleven stukken Oud-Balische reliëfkunst doen volmaakt aan als Oost-Javaansche, de rotstempels te Tampaksiring geven juist te zien, wat in de overeenkomstige periode voor Java verondersteld mocht worden (p. 110), de oorkonden doen een in hoofdzaak overeenkomstige maatschappij kennen, en de Nāgarakērtāgama bevestigt, dat Bali tijdens Hayam Woeroek's regeering „conform in alle gebruiken met Java-land” was. Uit de eeuwen na den val van Madjapahit hebben wij weinig of geen rechtstreeksche gegevens, en dan kennen wij, laat ons zeggen thans ongeveer honderd jaar, de tegenwoordige Balische cultuur en kunst. Mogen wij die nu beschouwen als de voortzetting van de Oud-Javaansche?

In den zin, dat de cultuur op Java ook zóó zou zijn geweest, wanneer de Islam niet tusschenbeide getreden was, mogen wij dat zeker niet. Bali heeft reeds sedert de eerste aanraking met Java een eigen beschaving gehad; het is naar alle waarschijnlijkheid rechtstreeks (d.w.z. niet via Java) gehindoeïseerd, en zelfs al mochten de in ons eerste hoofdstuk aange-

haalde Chineesche berichten over Bali ten slotte blijken op een ander eiland betrekking te hebben, dan blijft er nog het feit, dat de oudste oorkonden van Bali zelf, tot de tiende eeuw, in een eigen Oud-Balineesche taal een Hindoe-Balische beschaving doen kennen, gelijkend op, maar niet identiek met de Hindoe-Javaansche. Ook de oudste ons bekende Balische beelden (begin tiende eeuw) hebben een eigen, on-Javaansch, uiterlijk. Onder de Dharmawangça's is er een nauwere relatie gekomen en begint het overwicht van Java, zich uitend in het gebruik van Oud-Javaansch voor de oorkonden, en in overeenstemming met de zoeven vermelde gegevens. Toch lezen wij nog herhaaldelijk van opstand in en expedities naar Bali; er bleef dus een politieke tegenstelling en er moet ook een cultureele geweest zijn, want een eenmaal bestaande beschaving als de Hindoe-Balische gaat niet zonder meer in een andere op. De proef op de som geven weer de oorkonden juist uit den tijd, dat Bali en Java gezegd worden zoo volkomen overeen te stemmen — en in uiterlijke regeling van staat en maatschappij zullen zij dat ook wel gedaan hebben —, zij geven dan in allerlei opzichten opmerkelijke Balinismen, die het ten eenenmale onmogelijk zouden maken zulk een oorkonde voor Oud-Javaansch te houden. Bali is ook in den tijd van het grootste Javaansche overwicht niet gejavaaniseerd.

Nu moge het waar zijn, dat de groote instrooming van Javaansche elementen na den val van het Hindoe-Javaansch gezag, en daaronder juist de vertegenwoordigers van godsdienst, kunst en wetenschap, de cultuurdragers bij uitnemendheid, een sterken stoot in Javaansche

richting heeft kunnen geven, het is niet minder waar, dat door het losraken van allen band met het als zoodanig niet meer bestaande Javaansche cultuurcentrum die strooming noodzakerwijze spoedig verzwakken en ophouden moest. De Balische beschaving was sedert op zichzelf aangewezen, het oude Balische volkskarakter kon zich weer doen gelden, en het heeft dat ook gedaan. De zes eeuwen van sterken Javaanschen invloed in den tijd, dat de Hindoe-Javaansche cultuur zulk een krachtig leven voerde, en het inbrengen van de beste elementen dier cultuur op het einde van die periode, zijn daardoor allerm minst ongedaan gemaakt; integendeel blijkt duidelijk, dat de Hindoe-Javaansche beschaving uit den tijd der overheersching den grondslag is blijven vormen van de Balische beschaving van later eeuwen. Maar een zuivere Hindoe-Javaansche beschaving is het nooit geweest, en is het steeds minder geworden. Kan men dus aan den eenen kant met alle recht zeggen, dat de Hindoe-Javaansche cultuur zich op Bali heeft kunnen voortzetten, daar dient aan den anderen kant toch altijd het voorbehoud te worden gemaakt, dat zij op Bali iets nieuws en iets anders is geworden. Wat men op het oogenblik op het eiland aantreft, is niet meer Hindoe-Javaansch, doch alleen en uitsluitend Balisch.

Het zou dus zeker niet aangaan, van de Balische cultuur, en met name van de Balische kunst te willen aflezen, welke ontwikkeling aan de Hindoe-Javaansche in haar vaderland beschoren zou zijn geweest; zelfs zal men wel met zekerheid kunnen zeggen, dat die er anders zou hebben uitgezien. Maar toch zijn er op Bali tal van punten, die voor de kennis van

het middeleeuwsche Java van het grootste belang zijn. Geweldig is de taatheid, waarmede allerlei tradities zich gehandhaafd blijken te hebben. Dat is vooral duidelijk geworden, sinds wij door den Nāgarakērtāgama over zooveel meer gegevens aangaande Java beschikken. Godsdienstige plechtigheden, feesten, ambtelijke verhoudingen, van alles blijkt nog op Bali met die oude beschrijving te kloppen, gelijk het hof van Madjapahit in miniatuur weerspiegeld wordt door de poeri's der Balische regenten. En in de kunst is het niet minder verwonderlijk, hoe allerlei schijnbaar onbeteekenende bijzonderheden van techniek en ornamentatie door al die eeuwen heen dezelfde gebleven zijn. In al die gevallen is het natuurlijk zoo, dat men eerst moet weten, hoe het op Java was, om na te kunnen gaan, wat er op Bali is overgebleven, doch dat het onverstandig zou zijn om — zooals wel eens gebeurd is — uit het voorkomen van een of ander verschijnsel op Bali af te leiden, dat hetzelfde verschijnsel zich ook op het oude Java moet hebben voorgedaan.

Zien wij nu nog even naar de monumenten van het tegenwoordige Bali, dan merken wij daar niet alleen het toepassen en verder ontwikkelen van veel oorspronkelijk Hindoe-Javaansche motieven op, maar ook de consequenties van de op Java zoo herhaaldelijk geconstateerde verschuiving in de verhouding tusschen architectuur en ornamentatie. Het ornament, dat op Midden-Java in organischen samenhang de architectuur volgde en steunde, was op Oost-Java allengs los daarvan geraakt en ging zijn eigen leven leiden, behandeld als iets apart en gezien op zichzelf. Op Bali vindt men de vol-

gende fase, althans hier en daar, want er zijn ook gebouwen genoeg, wier ornamentbehandeling Oost-Javaansch aandoet, zonder meer. De gevallen zijn er echter evenzeer, dat het ornament, geheel losgelaten, volkomen overheerscht, en, over het monument heengegoot, de architectuur verstikt. Een berucht voorbeeld is de door talrijke touristen als typisch Balisch bouwwerk bezochte tempel van Sangsit.

Zoo geeft ook in allerlei andere opzichten Bali leerrijk materiaal voor de Hindoe-Javaansche beschaving. Maar die beschaving zelf vindt men er niet.

En hoe is dan ten slotte haar lot geweest in het gebied van haar vroegeren bloei? Wij zagen dat, voorzoover zij als nationaal-Javaansch gelden kon, de Islam niet vijandig tegenover haar stond, zelfs niet tegenover de zoo nauw met den godsdienst samenhangende kunst. Het geval van de in den aanvang van dit hoofdstuk genoemde minaret van Koedoes staat niet op zichzelf; ook bijvoorbeeld de poort bij het graf van Malik Ibrahim te Grësik is Hindoe-Javaansch van opzet, gradueel en niet principieel onderscheiden van een bouwwerk als het Madjapahitsche Badjang-Ratoe. Beiden geven dezelfde traditioneele architectuur. Wat het ornament aangaat, hebben wij evenzeer de bewijzen, dat het afstand doen van de wedergave van levende wezens geenszins noodlottig voor de verdere ontwikkeling der versieringsmotieven en hun toepassing behoefde te zijn, evenmin als dat in Voor-Indië het geval is geweest. Het is te Sëndang-doewoer bij Lamongan, dat wij kunnen zien, welke nieuwe mogelijkheden op dit gebied openlagen. Een groote krul, die niets dierlijks

heeft en waarvan men de geschiedenis moet kennen om er de makara-slurf in weer te vinden, omgeven door een overvloed van gestyleerd gebladerte, voldoet uitnemend als afzonderlijk ornamentstuk; ook in de versierde banden vormen ranken en bloemen het voornaamste element, in schikkingen, die aan vaas-, spiraalen monsterkop-motief ontleend schijnen; voorts vindt men bloemkelken in ruitvorm, verwant aan wat de oude behangsel-patronen gaven, en ook weer nieuwe vondsten, bijvoorbeeld een motief, dat aan een hut met hoog oplopend dak ontleend is. Het is echter vooral het florale ornament, waarin hier een groote hoogte is bereikt, en dat in menig opzicht fijner is dan wat op Bali wordt gevonden, al is er ook veel, dat aan laatstgenoemd eiland doet denken.

Een kunst, die zoo iets kon scheppen, was zeker niet een kunst in decadentie, armzalig voortterend op de glorie van het verleden, maar een levende, zich-verjongende, oogenschijnlijk tot een schoone toekomst geroepen kunst. En toch is het geheel anders gegaan. Al spoedig treedt er stagnatie in; iets jongere Mohammedaansche bouwwerken, zooals o.a. in Tjirëbon bewaard bleven, zijn ook nog wel van nature Hindoe-Javaansch, maar het is hier een zonder eenig gevoel copieeren van oudere voorbeelden geworden. Op dien stilstand volgde de algeheele ondergang. Het is, of de door den Islam omgewoelde bodem geen levenssappen aan deze kunst meer kon geven, of de voorwaarden van haar bestaan inhaerent waren aan het Hindoeïsme.

Misschien mag men voor dit verschijnsel de verklaring zoeken in het feit, dat juist de dragers der hoogere cultuur, de mannen, die de traditie

op het gebied van godsdienst, kunst en wetenschap van het voorgeslacht ontvangen hadden en op hun nakomelingen moesten overdragen, de eersten waren, die voor uitwijken naar den vreemde in aanmerking kwamen. Bewust of onbewust hebben zij de Hindoe-Javaansche cultuur uit de onzekerheid van Java in de veiligheid van Bali gered, bewust of onbewust, want in de individueele gevallen kunnen allerlei andere redenen, vrees voor eigen veiligheid, trouw aan een in ballingschap gaanden vorst, den doorslag hebben gegeven. De nauwe band, die kunst en wetenschap aan den godsdienst verbond, en de directe betrekkingen tusschen haar beoefenaars, die toch alle in eenzelfde sfeer leefden, ten deele ook wel dezelfde personen waren, hebben zodoende vanzelf wetenschap en kunst in het terugwijken van den godsdienst moeten betrekken, en alleen wat dezen laatste betreft stond de Islam gereed om er iets anders voor in de plaats te geven.

Zoo is Java verarmd achtergebleven ; de literatuur verstomde, de kunst kwijnende ; van het Javaansche cultuurleven was de bekroning en de bezieling weggenomen, en eerst veel later kon van een wederopleven, en dan bepaaldelijk een Islamitisch-Javaansch opleven, sprake zijn. Toen werd niet iets anders verdrongen, maar een leegte aangevuld. Aan de Hindoe-Javaansche cultuur op Java is de groote slag toegebracht niet door een rechtstreekschen aanval van Islamitische belagers, maar door het verdwijnen der eigen cultuurdragers, en slechts in zoover dat verdwijnen een gevolg was van het veldwinnen van den Islam, kan deze laatste voor de verarming der Hindoe-Javaansche beschaving aansprakelijk worden gesteld.

Verarmd was zij zeer zeker, maar uitgeroeid werd zij toch niet. Wij zagen reeds, hoe de nieuwe machthebbers er prijs op stelden hun gezag af te leiden van het Madjapahitsche koningshuis en zoo veel mogelijk bij de tradities der Hindoe-Javaansche dynastie aan te knopen. Dat is één van de wijzen, waarop iets van de oude cultuur in het leven gehouden bleef, in het uiterlijk gebeuren van het hofceremonieel en in zekere functies van de staatsinrichting en het vorstenrecht. En ook van hetgeen innerlijk cultuurbezit van het Javaansche volk geworden was, is nog veel gebleven, in het algemeen datgene, wat ook tot de benedenlagen van de maatschappij was doorgedrongen. Zoo is er allerlei in de zeden en gewoonten van thans, dat als de erfenis van de Hindoe-Javaansche beschaving beschouwd mag worden, en het zijn zeker niet de minst belangrijke bestanddeelen van het geestelijk en zedelijk eigendom der huidige Javanen, welke hun oorsprong te danken hebben aan wat gedurende een duizendjarige periode uit de smelting van Voor-Indische en Indonesische elementen tot nationaal-Javaansch geworden was.

„Het einde der Hindoe-Javaansche beschaving en kunst”, schreven wij boven dit hoofdstuk. Inderdaad, deze bestaan niet meer, en slechts in gewijzigde vormen werken zij nog na. Maar met dat al, die nawerking is er, en dat haar beteekenis en haar waarde meer en meer wordt begrepen door de tegenwoordige erfgenamen, lijkt ons een voorteeiken, dat ook in de gehoopte verjongde Javaansche cultuur der toekomst het eenmaal door de Hindoe-Javanen verworvene, ondanks hetgeen onherstelbaar verloren ging, nog rijkelijk vruchten zal afwerpen.

LITTERATUUR:

Van der Vlis, Proeve eener beschrijving en verklaring der oudheden en opschriften op Soekoeh en Tjetto, Verhand. Bat. Gen. dl. XIX, 1843.

Noordziek, De ruïne Panampikkan in Kediri, Tijdschr. v. Ind. Tl. Lnd. en Vlk. dl. V, 1856.

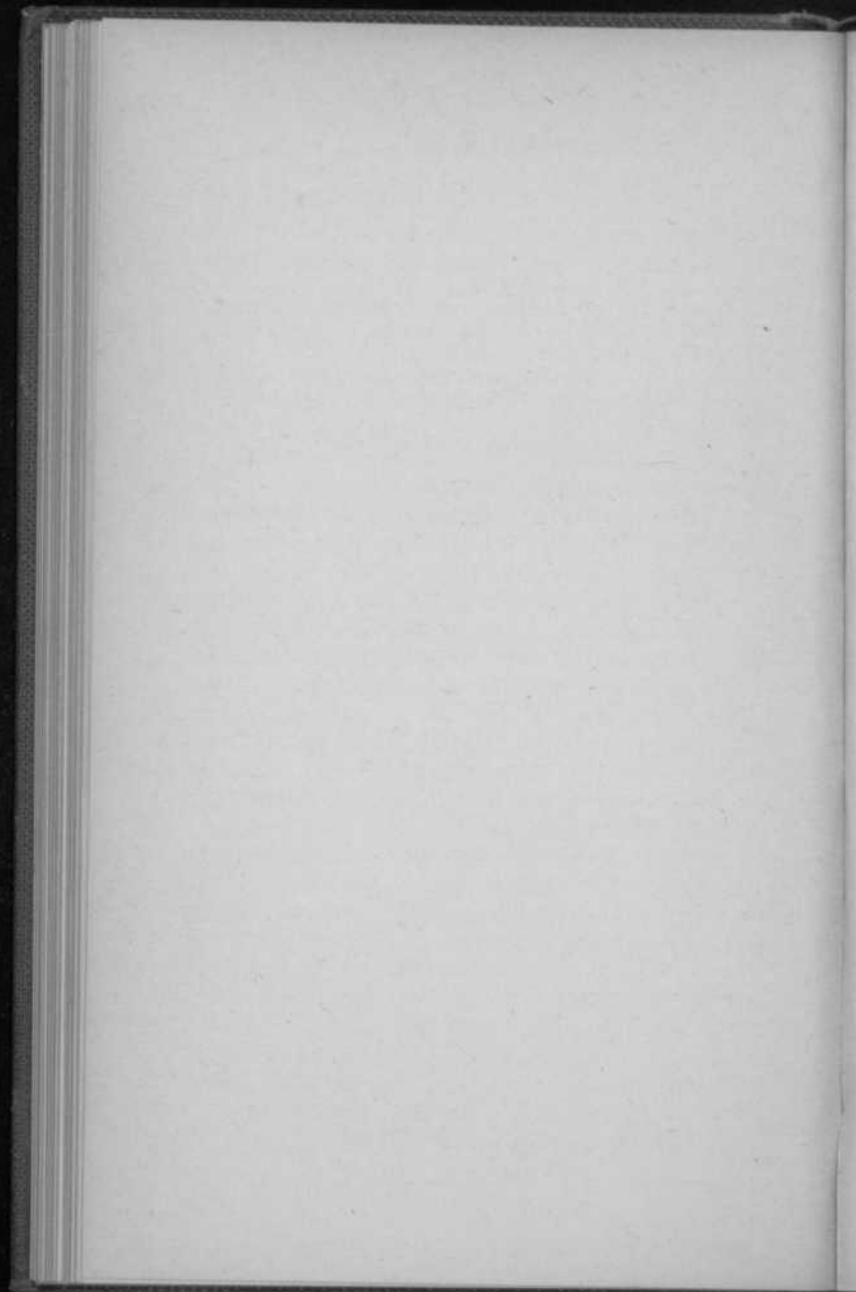
Hageman, Eenige gegevens over de Hindoe-oudheden van Oost-Java (1861—1868), uitgegeven in Bijdr. t. d. Tl. Lnd. en Vlk. v. Ned. Indië, dl. 72, 1916.

Kohlbrugge, De linggatempele en andere oudheden op het Yanggebergte, Tijdschr. v. Ind. Tl. Lnd. en Vlk. dl. XLI, 1899.

Broekveldt, Mededeeling (over Selakelir), Notulen Bat. Gen. 1904.

Inleiding, Hoofdstuk XXI—XXIII.

Voor Balische oudheden kan bepaaldelijk naar Oudheidk. Versl. 1921 verwezen worden.

REGISTER.

A.

Achter-Indië, Achter-Indisch, 4, 15, 16, 20, 30, 43, 79, 91.
 Agastya, 14, 82, 148.
 André de la Porte, 176.
 Annam, 4, 21. Zie verder Tjampä.
 Arabië, Arabisch, 16, 30, 79.
 Ardjoena (berg), 190.
 Ardjoena (held), 196.
 Ardjoena (tempel), 71, 75.
 Ardjoenawiwâha, 86, 112, 182.
 Argapoera, 190, 197.
 Arok, 89, 90.
 Asoe, 130.
 Atîça, 85.

B.

Badjang-Ratoe, 156, 207.
 Bali, 21, 22, 24, 26, 27, 50, 65, 84, 87, 90, 95, 109, 110, 116, 132, 153, 159, 171—173, 175, 193, 194, 201—209, 211.
 Bandon, 80, 81.
 Bangka, 30, 40.
 Bangkal, 156.
 Banjoemas, 124.
 Banjoewangi, 202.
 Banon, 130.
 Bantam, 199.
 Baraboedoer, 8, 48, 99, 104, 106, 113, 116, 118, 119, 129, 138, 147.
 Batavia, 10, 40.
 Batjëm, 189.
 Bëlahan, 109, 149, 150.
 Bërbëk, 156.
 Bhâratayoeddha, 88.
 Bhatâra Goeroe, 38, 142. Zie verder Goeroe.
 Blitar, 149, 151—154, 157, 189.
 Bodhisattwa, 130, 131, 140.
 Boebrah, 129.
 Boeddha, 22, 29, 119, 128—130, 152.
 Boeddhisme, Boeddhistisch, 1, 11, 15, 17, 23, 24, 28, 29, 37, 39, 50, 51, 80, 81, 85, 98, 101, 102, 104, 105, 116, 119, 127, 129—131, 140, 143, 151, 153, 157, 166.
 Borneo, 21—23, 40, 45, 87.
 Bosch, 49, 51—53, 75.
 Botjok, 188.
 Brahmâ, 38, 73, 133—135, 138, 140, 145, 169, 200.
 Brahmanisme, Brahmanistisch, 11, 23, 24, 37, 38, 134.
 Brahoe, 156.
 Brandes, 7—9, 15, 39, 40, 55, 76, 121, 163, 175, 176.
 Brantas, 84, 87.
 Broekveldt, 211.

Brumund, 76, 121.
Buitenzorg, 10, 199, 200.

C.

Cambodja, 4, 26, 81, 82.
Ceilon, 58, 91.
Celebes, 92.
Chau Ju Kua, 88.
Chinees, Chineezen, 4, 11—
13, 21, 22, 26—28, 31,
37, 40, 65, 79, 80, 82,
88, 91—93, 97, 111, 114,
115, 121, 186, 204.
Cochin China, 4.
Coedès, 30, 40.
Cornelius, 71, 76.

C.

Çailendra, 80—82, 85, 98,
100, 101, 103—105, 125
—127, 129.
Çakyakirti, 28, 29.
Çiwa, 24, 37—39, 64, 65,
73, 90, 106, 117, 119,
125, 133, 134, 136, 137,
139—147, 152, 153, 159,
166, 191, 196.
Çiwaboeddha, 152.
Çiwaboeddhistisch, 119.
Çiwaçâsana, 84.
Çiwaïsme, Çiwaïtisch, 37,
39, 75, 98, 101, 102, 104,
119, 126, 130, 131, 143,
149, 151, 154, 190, 194,
197.
Çri, 38.
Çriwidjaya, 28, 30, 31, 40,
80, 81, 84—87, 90, 91,
103.

D.

Deogarh, 44.
Dërma, 156.

Dharmakirti, 85.
Dharmawangça, 84, 86, 112,
204.
Diëng, 63, 64, 66—68, 70
—76, 100—104, 124—
126, 147, 169.
Dihyang, 64.
Djaboeng, 154.
Djadi, 156.
Djago, 151, 160, 164—166,
174, 176, 183.
Djalatoenda, 150, 191.
Djambi, 28, 30, 91.
Djangala, 87—89.
Djawi, 152.
Djayabhaya, 88.
Djèdong, 155.
Djiembe, 152, 171.
Djnânabhadra, 37.
Djombang, 153.
Doergâ, 65, 142, 152, 196.
Drawidisch, 3, 14.

E.

Erlangga, 86—88, 93, 110,
112, 150, 199.
Erp (van), 55, 57, 58, 75,
76, 121.

F.

Fa Hian, 11, 24.
Fergusson, 121.
Fruin-Mees, 121.

G.

Gadjamada, 92, 175.
Gambar, 188.
Gambarwetan, 189, 190.
Ganeça, 142, 152, 153, 171.
Gantër, 89.
Garoeda, 134, 147, 150, 191,
196.
Gèdong Sanga, 126.

Ghatotkatjâçraya, 114.
Ghats, 17.
Girnar, 15, 16.
Goenawarman, 24.
Goenoeng-Gangsir, 109, 149.
Goepta, 44.
Goeroe, 38, 39, 142, 145,
152.
Grësik, 207.
Groeneveldt, 40, 121.
Groneman, 175.

H.

Hageman, 211.
Harihara, 153.
Hayam Woeroek, 92, 93,
116, 154, 156, 158, 203.
Hlnayâna, 24, 29, 37, 81.
Hoepermans, 76, 121.

I.

Içâna, 84.
Indonesië, Indonesisch, 1,
2, 4—10, 13, 19, 21, 22,
24, 25, 32—36, 38, 39,
41, 42, 45, 49, 51—53, 59,
60, 62, 107, 112, 114,
124, 151, 190, 194, 197,
198, 201, 210.
Irawaddy, 4.
Islam, 19, 36, 94, 95, 114,
177—181, 187, 194, 195,
199, 200, 203, 207—209.

J.

Jabadioe, 12.
Jogjakarta, 81, 124, 127.
Juynboll, 40.

K.

Kach, 14.

Kadiri, 87—89, 91, 92, 96,
110, 112, 117.
Kahoeripan, 87.
Kalasan, 81, 100, 103, 126
—128, 141.
Kali-tjilik, 154.
Kawi (berg), 89, 190.
Kawi (taal en schrift), 14
—16, 26, 33, 34, 48, 80,
98, 194, 198.
Këdaton, 155.
Këdiri, 84, 154, 157, 182,
188.
Këdoe, 14, 100, 124, 125,
129.
Kern, 4, 7, 39, 40, 121, 122.
Kërtanagara, 90—92.
Kërtarâdjasa, 92, 153.
Kësiman-tëngah, 151.
Kidal, 118, 151, 163.
Kinsbergen (van), 121.
Kloet, 149.
Knebel, 176.
Koebilai Chan, 91.
Koedoes, 179, 180, 207.
Koeñdjara, 14, 45, 82.
Koetei, 21—23, 40.
Kohlbrugge, 211.
Kombeng, 22, 40.
Kraksaän, 154, 155.
Krëshna, 139, 166.
Krëshnâyana, 166.
Krian, 156.

L.

Lakshmi, 146.
Lamongan, 207.
Lampongs, 28.
Langkâ, 138, 164.
Lara-Djonggrang, 104, 106,
107, 116, 117, 123, 131
—147, 149, 157, 165,
169, 170, 175.
Lawoe, 124, 195, 201.

Leiden, 40, 152.
Loemboeng, 129.

M.

Madioen, 124.
Madjakërta, 151, 155, 156.
Madjapahit, 89, 92, 94, 96,
115, 117, 120, 150, 151,
153, 155—159, 170, 172,
175, 178, 179, 183—185,
192, 194, 199, 200, 202,
203, 206, 207, 210.
Mahâbhârata, 85, 112, 196.
Mahâdewa, 144, 145, 169.
Mahakam, 22.
Mahâyâna, 29, 80—82, 85,
103, 105.
Malaka, 30, 31, 80, 92, 94.
Malang, 82, 148, 149, 151.
Malayoe, 28—30, 91, 93.
Maleische Schiereiland, 20,
23, 92. Verg. Malaka.
Malik Ibrahim, 207.
Mâmallapura, 44, 45.
Matjanpoetih, 202.
Mödang, 84—86, 111.
Mekong, 4.
Menam, 4.
Mëngkabau, 93.
Mëndoet, 130, 168.
Mërapi, 130.
Mërbaboe, 198.
Moeara Takoës, 103.
Mohammedanen, 94, 178,
180, 181, 208.

N.

Nâgarakërtâgama, 79, 93,
116, 121, 203, 296.
Nâgarî, 15—17, 81.
Nandi, 125, 133, 146.
Ngampël, 189.
Ngantang, 188.

Ngëtos, 156.
Ngoenoet, 188.
Nirwâna, 24.
Noordziek, 211.

O.

Oedayana, 150.
Oengaran, 126.

P.

Padjadjaran, 199.
Palah, 158.
Palembang, 28, 30, 40, 81,
82, 85, 87, 88, 91, 93, 199.
Pali, 3.
Pallawa, 11, 13, 14, 16, 17,
21, 44.
Panataran, 117, 118, 154,
157—176, 182—184, 188,
189, 191, 193, 202.
Panggih, 156.
Papoh, 153, 156.
Pararaton, 79, 121.
Paree, 154.
Pari, 155.
Paseroëhan, 84, 109, 154,
182.
Pawon, 130.
Pëkalongan, 124.
Pënampikan, 192—194, 197,
198, 211.
Pënanggoengan, 109, 150,
191.
Perquin, 175, 176.
Plaosan, 131.
Ploembangan, 155.
Poegër, 202.
Poentadewa, 74.
Poerwâdigama, 84.
Polynesisch, 26, 199.
Porrong, 109, 149.
Portugees, Portugeezen, 79,
94.

Prahoë, 63.
 Prambanan, 82, 83, 100—
 102, 104—106, 127, 131
 —133, 136, 146.
 Prigèn, 152.
 Pringapoes, 125.
 Ptolemaeus, 12.

R.

Râdjasa, 90, 96.
 Râdjasanagara, 92.
 Râdjendratjola, 86.
 Raffles, 71, 121.
 Râma, 139, 164.
 Râmâyana, 138, 164, 165.
 Rêtja, 202.
 Rimbi, 153.

S.

Sadjiwan, 131.
 Salween, 4.
 Sanggariti, 149.
 Sanggrahan, 153.
 Sangsit, 207.
 Sanskrit, 3, 9, 10, 21, 27,
 29, 33, 34, 48, 98, 99, 117.
 Sari, 127, 131.
 Sawëntar, 151.
 Scheltema, 122.
 Selagriya, 126.
 Selakëlir, 191, 192, 194, 197,
 211.
 Selamangleng, 156, 157.
 Sëmar, 71.
 Sëmarang, 63, 124.
 Sëndang-doewoer, 207.
 Sëndara, 125.
 Sewoe, 128, 129, 143, 157.
 Siam, 26, 91.
 Sipping, 153.
 Sindok, 84, 89, 96, 113, 149.
 Singasari, 89, 90, 96, 113,
 114, 118, 150—153, 184.

Soekoeh, 195—200, 211.
 Soembërdjati, 153.
 Soembër-Nanas, 149.
 Soembing, 126.
 Soenda, 88, 125, 199, 200.
 Soerabaja, 84, 88, 92, 154,
 182.
 Soerakarta, 124.
 Soerawana, 154, 182.
 Soerya, 146.
 Speyer, 40.
 Srikandi, 73.
 Stein Callenfels (van), 176.
 Stutterheim, 122.
 Sumatra, 12, 18, 21, 24,
 26—31, 37, 80, 81, 83,
 85, 87, 88, 90, 91, 103,
 105.

T.

Tampaksiring, 110, 203.
 Tamraparni, 14.
 Târâ, 127.
 Târoemâ, 21.
 Tëgal, 124.
 Tënggër, 95, 116, 200, 201.
 Tibet, 85.
 Tigawangi, 154 155.
 Tikoes, 156.
 Tjampâ, Tjamsch, 21, 22,
 81, 90, 155.
 Tjandakirana, 98, 121.
 Tjandikâ, 65.
 Tjandra, 146.
 Tjanggal, 14, 40.
 Tjêta, 195, 197, 211.
 Tjibodas, 200.
 Tjirëbon, 208.
 Tji Taroem, 21.
 Toeban (haven), 87.
 Toeban (tempel), 189.
 Toek Mas, 40.
 Toelangbawang, 28.
 Toeloeng-agoeng, 153, 156,
 157.

Toemapël, 89.
Tonnet, 175.
Trawoelan, 156.

V.

Veth, 121.
Vlis (van der), 211.
Vogel, 40.
Voor-Indië, Voor-Indisch,
1—3, 7, 11, 12, 14—19,
21, 28, 30, 34, 37—40,
43—45, 47, 49, 51—53,
56—59, 61, 62, 79, 80,
85—87, 101, 112, 115,
116, 129, 207, 210.

W.

Walikoekoen, 156.
Wanasaba, 63.

Weda, 140.
Widjaya, 92.
Wilis, 192.
Wishnoe, 37, 38, 73, 133—
135, 138—140, 145—147,
150, 153, 166, 169, 191,
192, 196.
Wishnoëisme, 37.
With, 122.
Witkamp, 40.
Wlingi, 155.
Wringin Brandjang, 156.
Wringin Lawang, 156.

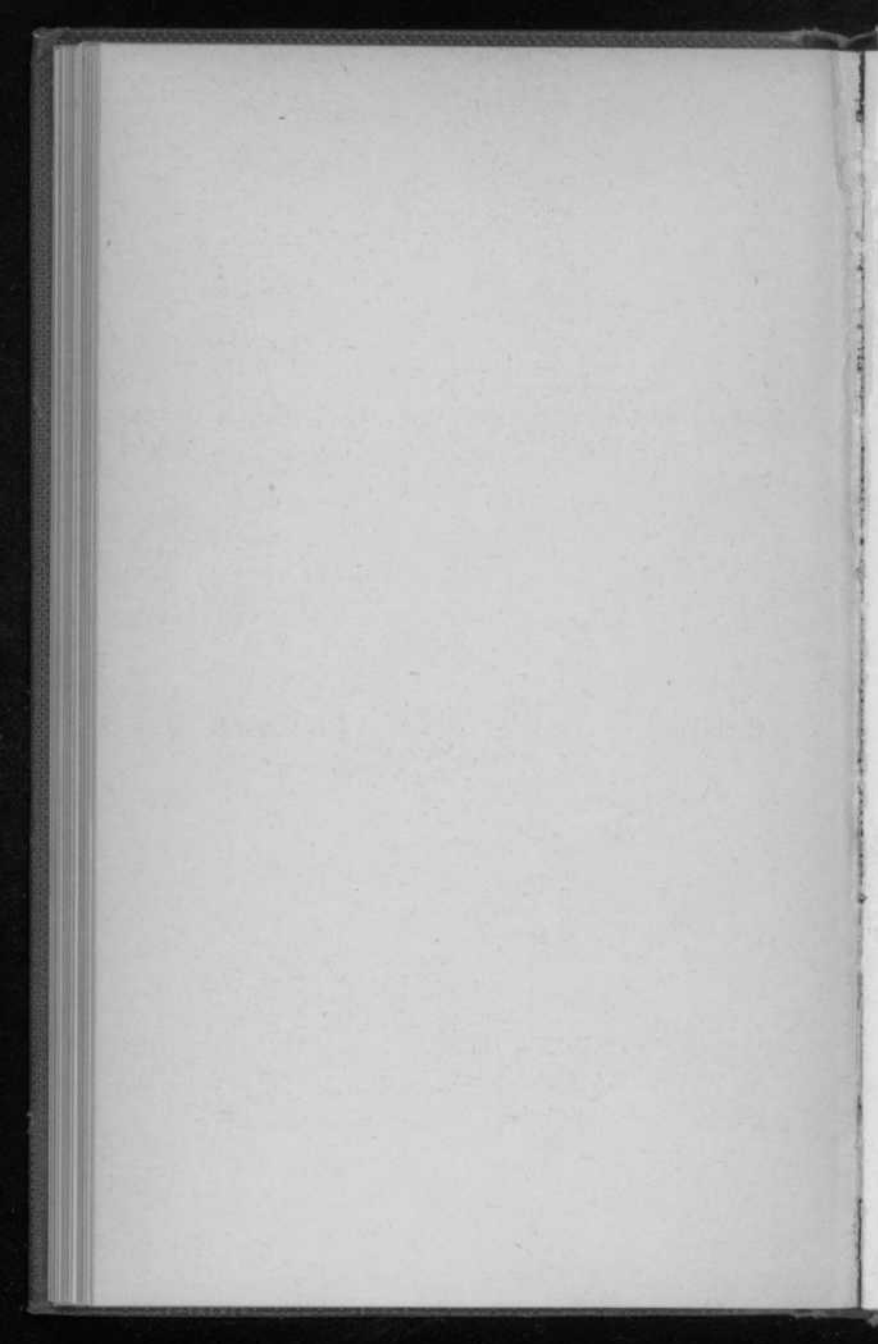
IJ.

IJzerman, 175.

Y.

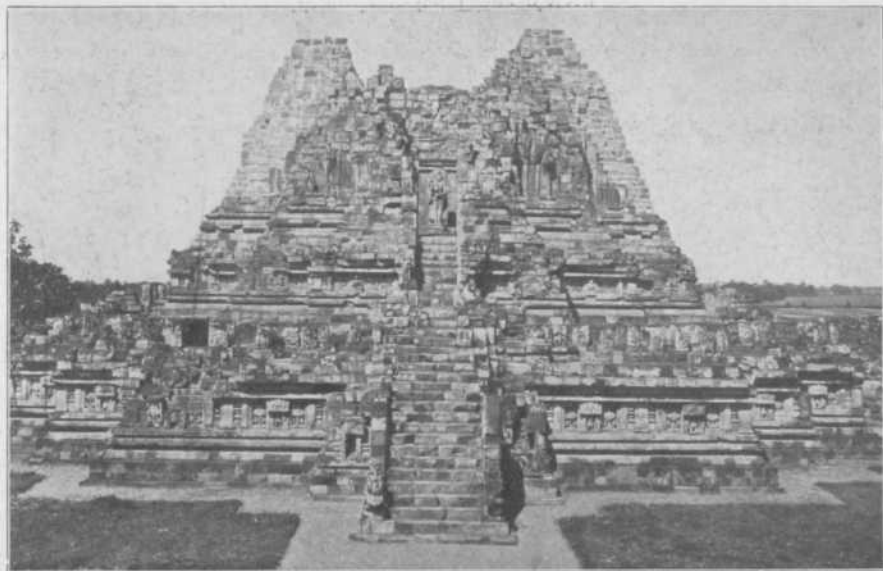
Yang, 211.

Tempels op het Diëng-plateau.

PLAAT 2

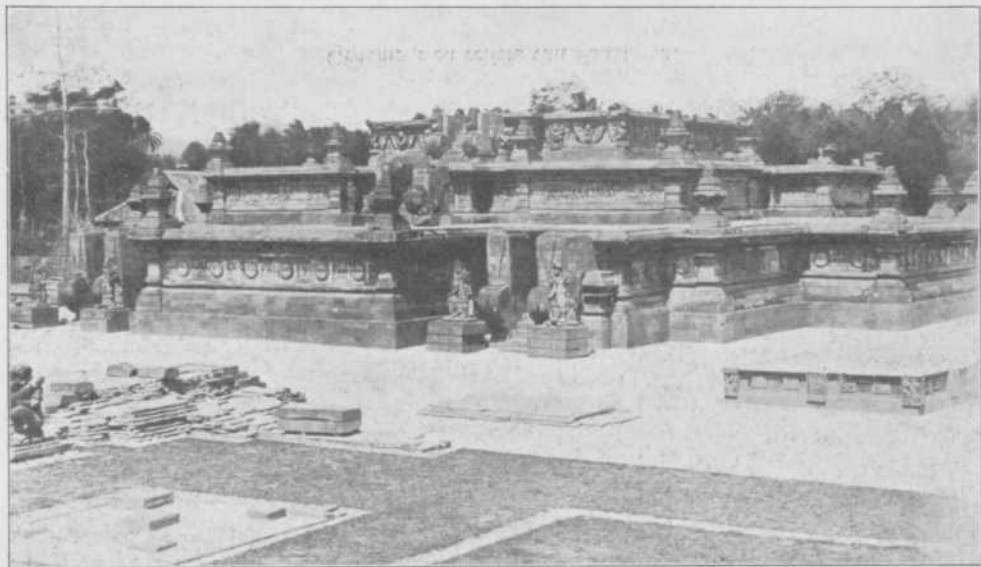
Ciwa-tempel van Lara-Djonggrang.

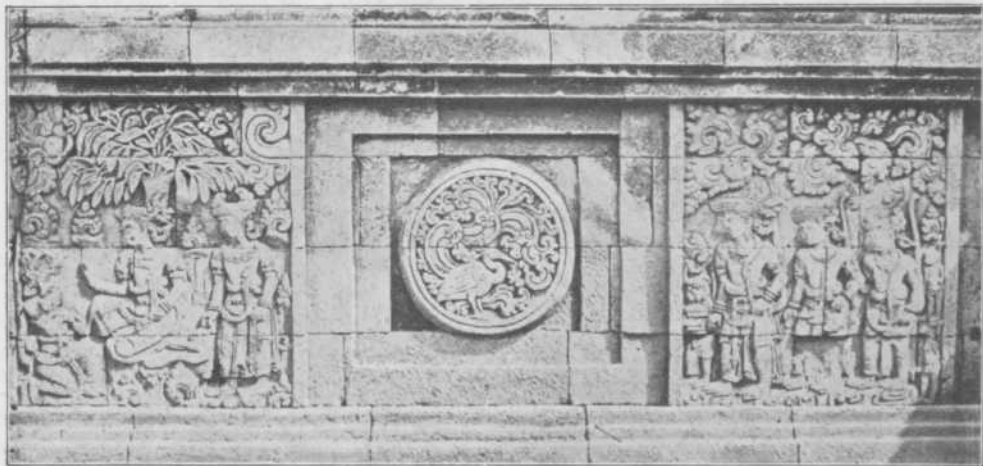
Ornament van Lara-Djonggrang.

Relief van Lara-Djonggrang.

Hoofdtempel van Panataran.

PLAAT 6

Ornament en reliefs van Panataran.

Minaret van Koedoes.

Terrasheiligdom van Soekoe.

